BIBLIOTHECA INDICA:

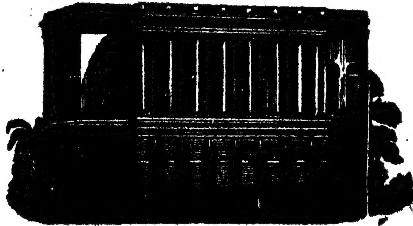
A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 1065.

BĀLAMBHAṬṬĪ.

A COMMENTARY ON THE MITAKṢARA.

बालम्भट्टी

लक्ष्मी-इत्यपरनाम्नी

मिताक्षराव्याख्या

स्वपत्नीलक्ष्मीदेवीनाम्ना

बालम्भट्टपायगुण्डेन

विरचिता ।

श्रीगोविन्ददासेन संशोधिता ।

VOL. I, FASCICULUS 1.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,

1904.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

Asiatic Society of Bengal,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. LUZAC & CO., 46, Great Russell Street, London, W.C., and Mr. Otto Harrassowitz, Bookseller, Leipzig, Germany.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each ... Rs. 1
Advaitachinta Kaustubha, Fasc. 1 0
*Agni Purāṇa, (Text) Fasc. 4-14 @ /6/ each 4
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 and Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-5 @ /6/ 7
Aṇu Bhāṣyam, (Text) Fasc. 2-5 @ /6/ each 1
Aphorisms of Sāṇḍilya, (English) Fasc. 1 0
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each ... 2
Açvavaidyaka, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each 1
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5, @ 1/ each 10
Bāla Bhaṭṭi, Vol. I, Fasc. 1 0
*Bhāmatī, (Text) Fasc. 4-8 @ /6/ each 1
Bhāṭṭa Dīpikā Vol. I, Fasc. 1-4 1
Bṛhaddēvatā (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each 1
Bṛhaddharma Purāṇa, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each 2
Bodhicaryavatara of Cantidevi, Fasc. 1-2 0
Catadusani, Fasc. 1 0
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-3 @ 2/ each ... 6
Çatapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-2 ... 3
Catasahasrika Prajnaparamita, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each ... 1
*Caturvarga Chintāmaṇi (Text) Vols. II, 1-25; III. Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10 @ /6/ each 19
Çlokavartika, (English) Fasc. 1-4 3
*Çrauta Sūtra of Āpastamba, (Text) Fasc. 4-17 @ /6/ each ... 5
Ditto Çānkhāyana, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4 @ /6/ each 5
Çrī Bhāshyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each 1
Dan Kriya Kaumudi, Fasc. 1-2 0
Gadadhara Paddhati Kālasāra, Vol I, Fasc. 1-6... 2
Kāla Mādhava, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each 1
Kāla Viveka, Fasc. 1-6 2
Kātantra, (Text) Fasc. 1-6 @ /12/ each 4
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each 10
Kūrma Purāṇa, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each 3
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each 2
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each... 4
Mahā-bhāṣya-pradīpōdyōta, (Text) Fasc. 1-9 & Vol. II, Fasc. 1-10 @ /6/ each 7
Manuṭikā Saṅgraha, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each 1
Mārkaṇḍēya Purāṇa, (English) Fasc. 1-7 @ /12 each 5
Mīmāṁsā Darçana, (Text) Fasc. 7-19 @ /6/ each 4
...yavārtika, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ 1
...ka, (Text) Vol. III, Fasc. 1-6; Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /6/ each ... [illegible]
...rapaddhati Fasc. 1-7 (Te[illegible]
...nradinh Fasc. 1-8

॥ बालमभट्टी ॥

मिताक्षराव्याख्या ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

श्रीलक्ष्मीरमणं नत्वा लक्ष्मीर्लक्ष्मीं शिशुप्रसूः ।
खेरडामुद्गलापत्यगणेशापत्यकृष्णकः ॥१॥
महादेवः सुतस्तस्य वेदमूर्तिर्जटान्तवित् ।
श्रौतस्मार्तार्थनिपुणो दीक्षितो राजपूजितः ॥२॥
पत्नी यस्य ह्युमारूपा साध्व्युमा तस्य कन्यका ।
पायगुण्डोपाख्यवैद्यनाथपत्नी पतिव्रता ।
मिताक्षराया विवृतिं तनुते सर्वमर्मविदे ॥३॥

तत्र तावच्छ्रुतिस्मृतिपुराणादिभिर्मोक्षस्यैव परमपुरुषार्थतां योगस्य च तदसाधारणकारणतां निश्चित्य योगविद्यायामभिनिविष्टयोगीश्वरप्रणीतं योगप्रधानं धर्मशास्त्रं व्याचिख्यासुर्धर्मादेर्भगवदायत्तत्वेन तदनुग्रहमन्तरेण तद्बोधाद्यसम्भवेन निर्णयासम्भवेन तदनुग्रहसूचनाय स्वस्य योगित्वसूचनाय च योगशास्त्रप्रतिपाद्यमेव भगवत्स्वरूपमुपवर्णयन्नभिधेयजिज्ञासायामभिधेयं च प्रदर्शयन् विज्ञानेश्वराचार्यः प्रारिप्सितग्रन्थसमाप्तिप्रतिबन्धकदुरितोपशमनाय स्वेष्टदेवतानतिस्तु-

त्यन्यतररूपं मङ्गलमाचरन् शिष्यशिक्षायै व्याख्यातृश्रोतॄणामनुषङ्गतो मङ्गलाय च निबध्नाति। **धर्माधर्माविति**। तं विष्णुं व्यापकं ब्रह्म अहं वन्दे स्तौमि वाक्कायमनोभिर्नौमि वा। तं कं, यस्मिन्, प्राणिनां, सामान्यनिर्देशेऽपि *तिर्यगधिकरणन्यायेन विशेषपरतया मनुष्याणां, तत्सम्बन्धिनः धर्माधर्मौ द्वौ तद्विपाकास्त्रयो धर्माधर्मयोर्विपाकाः परिणामविशेषाः फलानि जात्यायुर्भोगलक्षणास्त्रयः पञ्च क्लेशा अपि अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः। तत्र अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या। शरीराद्यतिरिक्त आत्मा नास्तीत्येवं प्रत्ययः अस्मिता। रागद्वेषौ प्रसिद्धौ। अभिनिवेशो मरणादित्रासः। एते च आयतन्ते आयत्ताः सन्तो वर्त्तन्ते। जीवाधीनप्राणिधर्मादेरपि जीवायत्तत्वात् तद्व्यावृत्तये आह। य एतैर्धर्मादिभिर्नो न परामृष्टः संबद्धः कदापि एतैरसंबद्धः। तदपरामर्शे हेतुमाह। य ईशः ईश्वरो नियन्ता ऽप्रतिहतेच्छः। तत्सत्त्वे मानमुपदर्शयन् तत्स्वरूपमाह। **ओङ्कारेति**। प्रणवस्य वाच्यमित्यर्थः। तदुक्तं **पतञ्जलिना,** तस्य वाचकः प्रणव इति। यो. सू. पा. १। २७।

योगियाज्ञवल्क्येनाप्युक्तम्।

> अदृष्टविग्रहो देवो भावग्राह्यो मनोमयः।
>
> तस्योङ्कारः स्मृतो नाम तेनाहूतः प्रसीदति॥ इति॥

अदृष्टेति। अश्रुतेत्यपि बोध्यम्। भावो भक्तिः॥

अथाभिधेयं प्रतिजानीते। **याज्ञेति**। मया धर्मशास्त्रं धर्म-

---

* जै. ६। १। अ. २।

सम्बन्धिबोधसाधनं तत्प्रतिपादकसंहितारूपमृजुभिः स्फुटार्थैर्मिता-क्षरैः बहुव्रीहिः वाक्यमन्यपदार्थः । तैर्विविच्यते स्मृत्यन्तरैकवाक्य-तया सति सम्भवे आकाङ्क्षापूरणविरोधपरिहाराभ्यां तदसम्भवे सर्वथा विरोधे विकल्पाभिधानेन च विशदीक्रियते । तत्रानति-प्रसङ्गायाह । याज्ञेति । स्वस्य योगित्वेन तस्य योगीश्वरत्वेन तस्यैवेष्टार्थत्वेन तत्रैव श्रद्धोदयादिति भावः । मननशीलेन याज्ञ-वल्क्याख्येन कथितं, मयूरव्यंसकादिः । मुनित्वेन भाषणयोग्यता सूचिता । तत्त्वस्याप्यतिप्रसक्तत्वादाह । मुहुरिति । वारंवारं, विश्व-रूपाचार्यस्य विकटा अतिगहनार्था या उक्तयो व्याख्यानानि यस्मिन् तत्, अतएव ताभिर्विस्तृतं बहुलीकृतं, तथा च तद्व्याख्यात-मेव व्याख्यायते इति सूचितम् । एवञ्च योगियाज्ञवल्क्यस्मृत्य-व्याख्याने ऽपि न प्रतिज्ञाहानिरिति बोध्यम् । नन्वेवं तद्व्याख्यानस्व-व्याख्यानयोर्वैलक्षण्यलाभे ऽपि बुधानां तत एवेष्टसिद्धा किमे-तत्प्रयासेनात आह । बालेति । तद्ग्रहणासमर्थानामष्टवर्षादीनाम-चिरोपनीतानामनुष्ठानार्थमनुष्ठेयार्थज्ञानप्रवृत्तानां बोधो बुद्धिर-सन्दिग्धाविपर्यस्तानुष्ठेयार्थधीस्तस्या विधिः सिद्धिस्तन्निष्पत्तये इत्यर्थः । तथाच तेषां न ततः सेत्यतत्प्रवृत्तिः सफला । ऋजुत्वमित-त्वाभ्यां वैकल्यविस्तरयोर्निरासेनेतस्तेषां तद्बोधस्य सुकरत्वादिति भावः । ननु तदुक्तं तद्विविच्यते इति प्रतिज्ञा न युक्ता "याज्ञवल्क्यं सम्पूज्य" इति ग्रन्थादौ "एवमस्त्विति होवाच" इति ग्रन्थान्ते च निर्दिष्टस्यात्मन्यनुचितत्वादत आह । याज्ञेति । विशेषाप्रसिद्धेराह । कश्चिदिति । प्रश्नोत्तराभ्यां रूप्यते रूपीक्रियते तत्, प्रश्नोत्तरे रूपं

स्वरूपं यस्य तद्वा । प्रश्नो मुनीनामुत्तरं याज्ञवल्क्यस्य । **कथेति ।**
बहु तत्प्रणीतं धर्मशास्त्रं सङ्क्षिप्योत्तररूपं कथयामासेत्यर्थः ।

स्वकृतपद्यसमूहरूपसंहितारूपेण स्वशिष्यान् प्रतीति शेषः ।
तथाच याज्ञवल्क्यस्यार्थप्रवक्तृत्वे ऽपि संहिताप्रणेतृत्वाभावेन तत्कृतत्व-
निर्देशस्य नासङ्गतिरिति भावः । उक्तार्थस्यादृष्टचरत्वनिरासाय
दृष्टान्तमाह । **यथेति** । तत्र मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहि-
तायामित्येवं तदुल्लेखदर्शनात्तस्य दृष्टान्तत्वम् ।

अत एव,—

इदं शास्त्रं तु कृत्वा ऽसौ मामेव स्वयमादितः ।
विधिवद् ग्राहयामास मरीच्यादींस्त्वहं मुनीन् ॥ म. अ. १ श्लो. ५८
स्वायम्भुवो मनुर्धीमानिदं शास्त्रमकल्पयत् । म. अ. १ श्लो. १०२
*स्वयम्भुवे नमस्कृत्य ब्रह्मणे ऽमिततेजसे ।
मनुप्रणीतान् विविधान्धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ म. अ. १ श्लो. १

इति तत्रोक्तम् । तदेतद् ध्वनयन्नचापि तथैवेत्याह । **तस्य चेति** । शिष्यप्रणीतस्यास्यापीत्यर्थः । तेन दृष्टान्तसङ्गहः । आदौ ग्रन्थप्रारम्भे भव आद्यः मुनिप्रश्नबोधकः । तेनासङ्गताभिधायित्वं मुनेर्निरस्तं, प्रश्नस्यैवाभिधानसङ्गतित्वात् । एवञ्चोत्तरग्रन्थप्रवृत्ति-निमित्तबोधकमिदं पद्यमिति भावः । कर्मधारयनिरासायाह ।
योगीति ।

* अयं श्लोको बहुषु मनुपुस्तकेषु नोपलभ्यते केवलं Jolly संशोधित-पुस्तके मिलति ।

मिथिलास्थं महात्मानं सर्वयोगीश्वरेश्वरम्।
भगवन् सर्वयोगीश ब्रूहि नः संशयो महान्॥

इत्यादौ तथैव क्लृप्तत्वात्। स्वाम्यर्थत्वनिरासायाह। **श्रेष्ठमिति।** *स्वामीश्वरेति षष्ठी। †समर्थमाह। **मन इति।** मुनित्वस्य विवक्षितत्वे कृतकृत्यत्वेन प्रश्नासम्भवात् तदविवक्षया व्युत्क्रमेणादौ विशेष्यमाह **सामेति।** "जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे" इत्यस्यामाख्यायिकायां "साममश्रवस्त्वम् एतागा उपाहर" इति याज्ञवल्क्योक्त्या तस्य प्रियशिष्यताऽवगमेन तस्यैव प्रश्नधार्ष्ट्यसम्भव इति भावः। तस्य वैयर्थ्यं निराकुर्वन् तदर्थमाह। **श्रवणेति।** अशेषत इत्यस्य द्वितीयाबहुवचनान्तप्रकृतिकतसन्तत्वेन धर्मविशेषणत्वे श्रौतादिधर्मानुक्तयोत्तरे न्यूनतेत्याशयेनाह। **कथमिति। कार्त्स्न्येनेति।** तथा च तृतीयान्तात्तसिर्न तथा। एवञ्च क्रियाविशेषणत्वेनाभिधानस्यैव कार्त्स्न्यं न तेषामिति नोक्तदोषः। तथाचाध्याहारानुषङ्गविपरिणामादिराहित्येन देशकालाद्यङ्गसाहित्येन चेत्यर्थः पर्यवस्यति। प्रत्यधिकारि धर्मभेदेन तदनिश्चयात्, तदनिश्चये कथं सामान्यप्रश्नादीत्याशयेनाह। **केषामिति।** अत्रत्याश्रमशब्दो ऽशं आद्यजन्ततया धर्मिपरो, ऽन्यथा ऽसम्भवः। अतएव वर्णादिसाहचर्यमित्याह। **ब्रह्मेति।** कुण्डगोलकादीनां तदनुक्त्योत्तरे न्यूनतापत्तेराह। **अनुलोमेति।** उत्तरानुरोधेनेतरशब्दस्य तत्परत्व-

---

* व्या. अ. २। पा. ३। सू. ३९।

† संपूज्येत्येतद्घटकसम्शब्दार्थमित्यर्थः।

कल्पनात्। अन्यथा तयोर्वाक्यभेदापत्तिः स्पष्टैव। ननु सर्वादी-नीति सर्वनामत्वेन सुडापत्तिरत आह। इतरेति। द्वन्द्वे चेत्यने-नेति भावः।

नन्वीदृशधर्मप्रश्ने ऽप्यविशेषप्रश्नस्यैव लाभेन न्यूनतोत्तरे तदव-स्थैव, किञ्च बहुत्वस्य [1]कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन वर्णेति सम्बन्धि-निर्देशेन च त्रित्वे पर्याप्त्या धर्मत्रयप्रश्नस्यैव लाभेन तत्र न्यूनतोत्तरे आधिक्यस्यात आह। अत्र चेति। प्रश्ने इत्यर्थः। तथाच तत्स-म्बन्धिनः षड्विधस्य तादृशस्य धर्मस्य प्रश्नो न तु तत्तत्प्रयुक्तस्य, येन तथा स्यात्। उत्तरानुरोधेन तस्य तत्परत्वलाभादिति भावः। स्मार्त इत्यनेन श्रौतव्यावृत्तिः। षड्विध इत्यनेनाधिक्यव्यावृत्तिः। तदेवाह। तद्यथेत्यादिना। अग्नीन्धनं होमः, करणे ल्युट्। साधेति। "न हिंस्यात् सर्वा भूतानीत्य"स्याचण्डालं प्रवृत्तेः। ननु अनुबन्धचतुष्टयस्यावश्यं वाच्यत्वमादौ, प्रयोजनादिज्ञानाधीनत्वात् प्रवृत्तेः। न हि प्रयोजनमिति न्यायात्। अत आह। शौचेति। मूलोक्तिरेवेयमग्रे। उपनीयेत्यत्र विधिनोपनयनाख्यसंस्कारेणात्म-समीपप्रापणं नयत्यर्थः। तेन स आचार्यः कृतो भवतीत्याचार्यकरण-निमित्तकोक्तविध्याश्रितत्वादित्यर्थः। तद्विना तदनुपपत्तेरिति भावः। कथिते स्फुटप्रतिपत्तेर्मन्दाधिकारिणामत आह। नातीवोपेति। ननु तत्र वाक्ये उपनयनाध्यापनतच्छिक्षाणां क्रमोक्त्या तदनन्तरं सा व्यर्था ऽत आह। तत्र चेति। उपनयनादिविषये इत्यर्थः। अयं वक्ष्यमाणः। तत्रादौ "उपनीय शिक्षयेत्" इत्यनेन सूचित-

---

[1] जै. अ. ११। पा १ अ. ८।

माह। **प्रागिति**। क्रममाह। **ऊर्ध्वमिति**। यमनियमाश्च प्रत्येकं दशाग्रे वक्ष्यमाणाः। *शेषे विभाषा इति नियमाप्रवृत्तिपक्षे शब्दानुशासनमितिवत्येतस्य वेदाध्ययनमिति प्रयोगः। ततस्तदर्थ-ज्ञानानन्तरम्।

तथाच **मनुः**। अ. २ श्लो. ६८

उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः।
आचारमग्निकार्यं च सन्ध्योपासनमेव च॥
अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तो यथाशास्त्रमुदङ्मुखः।

इत्यादि। ननु पुरुषार्थचतुष्टयस्याचोक्तत्वेन सर्वशास्त्रत्वे कथं तत्समाचमत आह। **तत्रेति**। उक्तक्रमे सतीत्यर्थः।

ननूद्देश्यलक्षणमार्थं प्राधान्यं मोक्षस्यैवेति तथा वाच्यमत आह। **प्राधेति**। चस्त्वर्थे॥ १॥

एवं पृष्ट इति। अनेन नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयादिति निषेधपरिपालनं चेत्युभयं सूचितम्। क्षणपदं न प्रसिद्धविशेषपरमित्याह। **कश्चि-दिति**। ध्यानञ्च न धर्मस्मरणार्थं तत्र तेषां स्फुरद्रूपाणां सत्त्वात् किन्तु तेषां श्रवणाधिकारित्वनिर्णयार्थमित्याह। **एते इति**। कर्मणोऽनुक्तत्वादादावशेषत इत्युक्ताङ्गभूतदेशानाह। **किमिति**। यस्मिन्निति उत्तरार्धस्य कर्मत्वेनान्वयः। वाक्यार्थस्य कर्मत्वाच्च द्वितीया। कृत्यन्तरानुरोधेन कृष्णपदं न गुणपरं किन्तु नामैकदेशे इति न्यायेन मृगजातिविशेषपरं, मृगपदं च तत्रैव तात्पर्यग्राहक-मित्याह। **कृष्णेति**। कृष्णेन वर्णेन सारः श्रेष्ठः कृष्णसारो

* पा. २ पा ३। ६६ सूत्रस्थं वार्त्तिकम्।

यस्मिन्निति वा। दैवात् बलात्कारेण वा ऽऽगतव्यावृत्तये आह। **स्वच्छन्दमिति**। सत्तामात्रनिवृत्तये आह। **विहेति**।

तथाच **मनुः**। अ. २ श्लो. २३

कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः।
स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परः॥ इति॥

अनेन धर्मसामान्यं न कथ्यते विशेषानालिङ्गितसामान्याभावात्, नापि तेषां तत्र सत्ता कथ्यते प्रश्नविरुद्धत्वात्, अनुष्ठानं विना स्वरूपतस्तेषां सत्ताया बाधितत्वाच्च, अत आह। **वक्ष्येति**। तथाच धर्मपदं विशेषपरमेव। अनुष्ठेयानिति शेषः। तथाच तत्र धर्माननुष्ठेयान्निबोधतेत्यर्थः सूचितः। अतएवोक्तमनुसङ्गतिः। तथा चाशेषत इति प्रश्ने उक्त्या सर्वोपयोगित्वेन साधारणतया वक्ष्यमाणकारकहेतूपकारकतया च तदनुष्ठानाधारकथनमादाविति भावः॥२॥

उक्तहेतोरेव तेषामपि तज्जिज्ञासानिवृत्तये अन्यथा वैयर्थ्यापत्त्या वक्ष्यमाणश्लोकं स्मृत्यन्तरानुरोधेन शिष्याध्ययनपरतया योजयति। **शौचेति**।

बृहस्पतिरपि।

वेदमध्यापयेत् पश्चाच्छास्त्रं मन्वादिकं तथा। इति॥

पुराणं ब्राह्मादीति। तल्लक्षणादि च **मात्स्ये**॥

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च।
वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्॥ अ. ५३ श्लो. ६४

प्रतिसर्गः संहारः।

अष्टादशपुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते।

पाद्मं ब्राह्मं वैष्णवञ्च शैवं भागवतं तथा* ॥
तथा ऽन्यन्नारदीयञ्च मार्कण्डेयं च सप्तमम्।
आग्नेयमष्टमञ्चैव भविष्यं नवमं स्मृतम्* ॥
दशमं ब्रह्मवैवर्त्तं लैङ्गमेकादशं तथा।
वाराहं द्वादशञ्चैव स्कान्दञ्चात्र त्रयोदशम्* ॥
चतुर्दशं वामनकं कौर्मं पञ्चदशं स्मृतम्।
मात्स्यञ्च गारुडञ्चैव ब्रह्माण्डञ्च ततः परम्* ॥
पाद्मे पुराणे यत्प्रोक्तं नरसिंहोपवर्णनम्।
तदष्टादशसाहस्रं नारसिंहमिहोच्यते ॥ (अ. ५३। श्लो. ५९)
नन्दाया यत्र माहात्म्यं कार्त्तिकेयेन वर्ण्यते।
नन्दापुराणं तल्लोके नन्दाख्यमिति कीर्त्तितम् ॥ (अ, ५३। श्लो. ६०)
यत्तु साम्बं पुरस्कृत्य भविष्ये ऽपि कथानकम्।
प्रोच्यते तत्पुनर्लोके साम्बमेव मुनिव्रताः ॥ (अ. ५३। श्लो. ६१)
एवमादित्यसंज्ञञ्च तत्रैव परिगद्यते। (अ. ५३। श्लो. ६२)
अष्टादशभ्यस्तु पृथक् पुराणं यत् प्रदृश्यते।
विजानीध्वं द्विजश्रेष्ठास्तदेतेभ्यो विनिर्गतम् ॥ (अ. ५३। श्लो. ६३)

विनिर्गतं समुद्भूतम्।

ब्रह्मणा ऽभिहितं पूर्वं यावन्मात्रं मरीचये।
ब्राह्मं तद्दशसाहस्रं पुराणं परिकीर्त्यते ॥ (अ. ५३। श्लो. १२)
एतदेव यदा पाद्मं सृष्टं हैरण्मयं जगत्।
तद्वृत्तान्ताश्रयं तद्वत्पाद्ममित्युच्यते बुधैः।

* एतच्चिह्नाङ्किताः श्लोकाः मुद्रितमत्स्यपुराणपुस्तके नोपलभ्यन्ते।

पाद्मं तत्पञ्चपञ्चाशत् सहस्राणीति पठ्यते ॥ (अ. ५३ । श्लो. १४)
वराहकल्पवृत्तान्तमधिकृत्य पराशरः ।
यत्राह धर्मानखिलांस्तदुक्तं वैष्णवं विदुः ॥ (अ. ५३ । श्लो. १६)
त्रयोविंशतिसाहस्रं तत्पुराणं विदुर्बुधाः ॥ (अ. ५३ । श्लो. १७)
श्वेतकल्पप्रसङ्गेन रुद्रमाहात्म्यसंयुतान् ।
यत्राब्रवीत् स धर्मात्मा वायुर्धर्मानशेषतः ।
चतुर्विंशतिसाहस्रं वायवीयं तदुच्यते ॥ (अ. ५३ । श्लो. १८)
यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः ।
वृत्रासुरवधोपेतं तद् भागवतमुच्यते । (अ. ५३ । श्लो. २०)
सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नराधमाः ।
तद्वृत्तान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमुच्यते ॥ (अ. ५३ । श्लो. २१)
तदष्टादशसाहस्रं पुराणं परिकीर्त्तितम् ॥ अ. ५३ । श्लो. २२)
यत्राह नारदो धर्मान् बृहत्कल्पाश्रितान्पुनः ।
पञ्चविंशत्सहस्राणि नारदीयं तदुच्यते ॥ (अ. ५३ । श्लो. २३)
यत्राधिकृत्य शकुनीन् धर्माधर्मविचारणम् ।
पुराणं नवसाहस्रं मार्कण्डेयमिहोच्यते ॥ (अ. ५३ । श्लो . २६)
यत्र चेशानकल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च ।
वसिष्ठायाग्निना प्रोक्तमाग्नेयं तत् प्रचक्षते ॥ (अ. ५३ । श्लो. २८)
एतत् षोडशसाहस्रं सर्वक्रतुफलप्रदम् । (अ. ५३ । श्लो. २९)
यत्राधिकृत्यमाहात्म्यमादित्यस्य चतुर्मुखः ।
अघोरकल्पवृत्तान्तप्रसङ्गेन जगत्पतिः ।
मनवे कथयामास भूतग्रामस्य लक्षणम् ॥ (अ. ५३ । श्लो. ३०)

चतुर्दश सहस्राणि तथा पञ्च शतानि च।
भविष्यचरितप्रायं भविष्यं तदिहोच्यते ॥ (अ. ५३। श्लो. ३१)
पर्वाणि चात्र पञ्चैव कीर्त्तितानि स्वयम्भुवा।
प्रथमं कथ्यते ब्राह्मं द्वितीयं वैष्णवं स्मृतम्* ॥
तृतीयं वज्रमाख्यातं चतुर्थं त्वाष्ट्रमेव च।
पञ्चमं प्रातिभाव्यञ्च सर्वलोकेषु पूजितम्* ॥
रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च।
यत्र ब्रह्मा वराहस्य चरितानि जगाद ह ॥ (अ. ५३। श्लो. ३३)
तदष्टादशसाहस्रं ब्रह्मवैवर्त्तमुच्यते। (अ. ५३। श्लो. ३४)
यत्राग्निलिङ्गमध्यस्थः प्राह देवो महेश्वरः।
धर्मार्थकाममोक्षार्थमाग्नेयमधिकृत्य च ॥ (अ. ५३। श्लो. ३६)
कल्पं तल्लैङ्गमित्युक्तं पुराणं ब्रह्मणा स्वयम्।
तदेकादशसाहस्रं फाल्गुन्यां यः प्रयच्छति ॥ (अ. ५३। श्लो. ३७)
महावराहमाहात्म्यमधिकृत्य च विष्णुना।
चोण्यै प्रोक्तं मानवस्य कल्पस्यापि प्रसङ्गतः।
चतुर्विंशतिसाहस्रं तद्वाराहमिहोच्यते ॥ अ. ५३। श्लो. ३८)
यत्र माहेश्वरान् धर्मानधिकृत्य च षण्मुखः।
कल्पे किंपुरुषे वृत्तं चरितैरुपबृंहितम् ॥ (अ. ५३। श्लो. ४१)
स्कान्दं नाम पुराणं तदेकाशीतिर्निगद्यते।
सहस्राणि शतञ्चैकमिति मर्त्येषु गीयते ॥ (अ. ५३। श्लो. ४२)
त्रिविक्रमस्य माहात्म्यमधिकृत्य चतुर्मुखः।

* एतच्चिह्नाङ्कितौ श्लोकौ च नोपलभ्येते।

त्रिवर्गमभ्यधात् कृत्स्नं वामनं तत्प्रकीर्त्तितम् ॥ (अ. ५३। श्लो. ४४)
पुराणं दशसाहस्रं कूर्मकल्पानुषङ्गि वै। (अ. ५३। श्लो. ४५)
इन्द्रद्युम्नप्रसङ्गेन कूर्मरूपी जनार्दनः।
ऋषीणामाह माहात्म्यं तच्च कौर्मं विदुर्बुधाः॥ (अ. ५३। श्लो. ४७)
सप्तदशसहस्रञ्च लक्ष्मीकल्पानुषङ्गिकम् ॥ (अ. ५३। श्लो. ४७)
श्रुतीनां यत्र कल्पादौ प्रवृत्त्यर्थं जनार्दनः।
मत्स्यरूपी च मनवे नरसिंहोपवर्णनम् ॥ (अ. ५३। श्लो. ५९)
अधिकृत्याब्रवीत् सप्तकल्पवृत्तं मुनिव्रताः।
तन्मात्स्यमनुजानीध्वं सहस्राणि चतुर्दश ॥ (अ. ५३। श्लो. ५०)
यदा च गारुड़े कल्पे विश्वाण्डात् गरुड़ोद्भवम्।
अधिकृत्याब्रवीत् कृष्णो गारुड़ं तदिहोच्यते।
तदष्टादश चैकं च सहस्राणीह पठ्यते॥ (अ. ५३। श्लो. ५२)
यत्र ब्रह्माण्डमाहात्म्यमधिकृत्याब्रवीत् पुनः।
तच्च द्वादशसाहस्रं ब्रह्माण्डं द्विशताधिकम्।
भविष्याणां च कल्पानां श्रूयते यत्र विस्तरः॥ इति।(अ.५३।श्लो५४)

ब्राह्माब्जोरुविष्णुवायुभगवत्संज्ञं ततो नारदं
मार्कण्डेयमथाग्निदैवतमिति प्रोक्तं भविष्योत्तरम्।
तस्माद्ब्रह्मविवर्त्तसंज्ञमपरं स्कान्दं वराहं तथा
लैङ्गं वामनमत्स्यकूर्मगरुड़ब्रह्माण्डमष्टादश॥

ब्राह्ममेवादिपुराणमित्यपि तत्रैव व्यक्तम्। वायवीयमेव शैवमिति
कालिकापुराणे,

शैवं यद्वायुना प्रोक्तं वैरञ्चं सौरमेव च। इत्यादिना।

व्यक्तं वायुपुराणाद्भिन्नत्वं शैवमुपपुराणमित्यर्थ इत्यन्ये । अग्निपुराणं वह्निपुराणत्वेन गणितं पुराणगणनायाम् ।

कालिकापुराणे, एव ।

यदिदं कालिकाख्यं तन्मूलभागवतं स्मृतम् । इत्युक्तम् ।

इदमुपपुराणमित्यग्रे वक्ष्यते । केचित्त्विदमेव पुराणं, न प्रसिद्धम् । प्रसिद्धभागवते सारस्वतकल्पाद्यदर्शनात् ।

मात्स्ये, (अ. ५३ श्लो. ६८)

अष्टादशपुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः ।
भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपबृंहितम् ॥ इत्युक्तेः ।

प्रसिद्धभागवते भारतोत्तरं निर्विण्णो व्यासश्चकारेत्युक्तेर्विरोधदर्शनात् । **भारते** शान्तिपर्वणि भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति धर्मोपदेशप्रस्तावे मुक्तिरुक्तेति कुत एव परीक्षित्पर्यन्तं शुकानुवृत्तिरिति विरोधाच्च ।

विष्णुपुराणे च बौद्धावतारोक्तौ "*मायामोहं ददौ हरिः" इत्युक्तम् । प्रथमस्कन्धे तु इक्ष्वाकुवंश्यस्य जिनस्यैव बौद्धत्वमिति विरोधाच्च । इत्यादिभिर्हेतुभिरेव श्रीधरेणापि सन्दिग्धमित्याहुः । वस्तुतस्तु तत्र सारस्वतकल्पाद्यदर्शनेऽपि तन्मध्यस्थनराधमवृत्तान्तोज्ज्वलमत्रायतं, यत्राधिकृत्येत्युक्तलक्षणान्तरवत् । भारतोत्तरमेतन्निर्माणेऽपि

अष्टादशपुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः ।

---

* अं. ३ अ. १७ श्लो. ४१ इत्युक्तो भगवान् तेभ्यो मायामोहं शरीरतः । समुत्पाद्य ददौ विष्णुः प्राह चेदं सुरोत्तमान् ॥ इति मुद्रित पु० पा० ।

भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपबृंहितम् ॥

इति **मात्स्य**विरोधो न। सप्तदशानां बाहुल्येनापि तस्य च बौद्धत्वेन करणात्। वैष्णवस्य बाहुल्येन कृतत्वेन स्मृत्युक्तधर्मांशे तथा कथनापेक्षाया अभावात्। अतएव निर्विष इति तत्र विशेषणं सङ्गतम्। शान्तिपर्वणि मुक्तिकथनमपि शुकस्य वैकुण्ठगमनपरमिति परीक्षितपर्यन्तं शुकानुवृत्तिसत्त्वात्तद्विरोधोऽपि न। बौद्धावतारविषये विष्णुपुराणविरोधोऽपि न। अजिनसुत इतिपाठवज्जिनसुत इति पाठे नामतौल्येऽपि व्यक्तिभेदेन इक्ष्वाकुवंश्यस्य जिनस्याबौद्धत्वात्। **श्रीधर**सन्देहाशयस्यान्यस्यान्यत्र प्रतिपादितत्वेन तदपि नात्र साधकम्। युक्तं चैतत्। अन्यथा कालिकापुराणभागवतयोरुपपुराणत्वप्रतिपादकवक्ष्यमाणकौर्मविरोधो दुर्निवार एवेति बोध्यम्। सौरपुराणञ्च ब्रह्मपुराणादभिनिर्गतमुपपुराणम्।

तदुक्तं **सौरपुराणे,**

इदं ब्रह्मपुराणस्य खिलं सौरमनुत्तमम्।

संहिताद्वयसंयुक्तं पुण्यं शिवकथाश्रयम् ॥ (अ० ९। श्लो. १२)

आद्या सनत्कुमारोक्ता द्वितीया सूर्यभाषिता। इति।

मात्स्ये,

सात्त्विकेषु च कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः।

राजसेषु च माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणो विदुः ॥ (अ. ५३। श्लो. ६७)

तद्वदग्नेश्च माहात्म्यं तामसेषु शिवस्य च।

सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितॄणां च निगद्यते ॥ इति। (अ. ५३। श्लो. ६८)

विष्णुपुराणमपि द्विविधं पुराणमुपपुराणञ्च। भारतमुक्त्वा

मत्स्यपुराणे,

लक्षेणैकेन तत्प्रोक्तं वेदार्थपरिबृंहितम्।
वाल्मीकिना च यत्प्रोक्तं रामोपाख्यानमेव च। (अ. ५३। स्नो. ७०)
एवं सपादाः पञ्चैते लक्षास्तेषु प्रकीर्त्तिताः॥ इति। (अ.५३।स्नो.७१)

अथ हेमाद्रौ उपपुराणान्युपस्मृतिमध्यगणितानि लिख्यन्ते।

तत्र, कौर्मे, (अ. १)

अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु। (स्नो. १६)
आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतः परम्॥ (स्नो. १७)
कापिलं *मानवं चैव तथैवोशनसेरितम्।
ब्रह्माण्डं वारुणं चाथ कालिकाह्वयमेव च॥ (स्नो. १८)
माहेश्वरं तथा साम्बं सौरं सर्वार्थसञ्चयम्।
पराशरोक्तं प्रवरं तथा †भागवताह्वयम्॥ इति। (स्नो २०)
आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतः परम्।
नादाख्यं शिवधर्माख्यं दौर्वासं नारदीयकम्॥
कापिलं मानवं चैव तथैवौशनसेरितम्।
ब्रह्माण्डं वारुणं कालीपुराणाख्यं तथैव च॥
वासिष्ठं लैङ्गसंज्ञं च साम्बं सौरं तथैव च।
पाराशरसमाख्यं च मारीचं भार्गवाह्वयम्॥
पाराशरसमाख्यं तु पुराणमिदमुत्तमम्।

---

* वामनमिति पञ्चाननतर्करत्नसंपादितपुस्तके पाठः।

† भार्गवाह्वयमिति उपर्युल्लिखितपुस्तके पाठः।

इति **पराशरोपपुराणे** प्रथमाध्यायेऽपि। अत्रेदं तत्त्वम्। तत्र,

व्यासः,

अतः स परमो धर्मो यो वेदादवगम्यते।
अवरः स तु विज्ञेयो यः पुराणादिषु स्थितः॥
एतेभ्योऽपि यदन्यत् स्यात् किञ्चिद्धर्माभिधायकम्।
तद्दूरतो बुधैस्त्याज्यं मोहस्तस्याश्रयो मतः॥
वेदार्थवित्तमैः कार्यमृषिभिर्यत् स्मृतं पुरा।
तद्यत्नेनानुतिष्ठेत्तु तन्निषिद्धं तु वर्जयेत्॥

तथा,—

वेदार्थो यः स्वयं ज्ञातस्तत्राज्ञानं भवेदपि।
ऋषिभिर्निश्चिते तत्र का शङ्का स्यान्मनीषिणाम्॥

तथा,—

कामधेनौ प्रदीपेऽब्धौ कल्पवृक्षलतादिषु।
शम्भुद्रविड़केदारलोल्लटाद्येश्च भाषितम्॥

तत्समूलमन्यन्निर्मूलमिति **स्मृत्यर्थसारे। तर्केति।** अनेनो-भयोः सङ्ग्रहः। **वेदेति।** अनेनापि तथा। **एतैरिति।** अङ्गान्त-द्वन्द्वेन तत्पुरुष इति भावः। **पुरुषार्थज्ञानेति।** तत्साधनज्ञाने-त्यर्थः। क्वचित्तथैव पाठः। उभयत्र स्थानपदार्थमाह। **हेतव इति।** एतदाकाङ्क्षानिवृत्तये तत एव पूरणेनाह। **एतानि चेति। त्रैवर्णिकैरिति।** एतत्तत्त्वमग्रे जातिभेदनिरूपणप्रकरणे स्फुटी-भविष्यति। तत्र तथैव प्रसङ्गाद्विशेषमप्याह। **तत्र तानीति।** त्रैवर्णिकानां मध्ये चतुर्दश स्थानानीत्यर्थः। अधिकुरुते विद्याप्राप्तये-

ऽधिगच्छति। चस्त्वर्थे इतरेषामित्यग्रे योज्यः। वृत्तिं ज्ञानम्। मन्त्रैः, युक्त इति शेषः। समन्त्रक इति यावत्। यस्य त्रैवर्णिकस्य। नान्यस्येत्यनुवादः तेषां नियतत्वात्। यद्वा तेषामयं विहितत्वादावश्यकः शूद्राणां त्वशिष्टाप्रतिषिद्ध इति तच्छङ्कानिवृत्त्यर्थमिदम्! एवमध्ययनस्य त्रैवर्णिकसाधारण्यमुक्त्वा प्रवचनस्य ब्राह्मणमात्राधिकारिकत्वमाह। **विदुषेति**। अत्राध्ययनेन श्रवणमपि लक्ष्यते। अत एव तत्र विद्वत्तोपयोगः। अध्ययनविधौ तु सा ऽदृष्टायैव स्यात्। अतएव प्रयत्नतः सम्यगिति च। व्याकरणादिसंस्कारपूर्वमिति तदर्थः। अत एव नान्येन केनेति न निषेधविधिः किन्त्वनुवादः शास्त्रस्तावको वा। चत्वादितो ब्राह्मणस्येवेतरशास्त्रतोऽस्य श्रेष्ठत्वात्। यद्वा अध्ययनस्य नित्यत्वादिज्ञानादिना विद्वत्ता, सा तूपयोगिनी तत्रापि भवत्येवेति भावः। चो भिन्नक्रमः। प्रवक्तव्यं चेत्यर्थः। प्रशब्देन नियमादिनेति सूचितम्। अत्र पुनरध्ययनविधिरधीत्यैव वक्तव्यं नान्यथा कथञ्चिदपीति सूचनार्थ इति बोध्यम्। अध्यापकब्राह्मणालाभे तु मनूक्तमब्राह्मणादध्ययनमित्यादिना स्फुटीभविष्यति। तेनाध्यापनमप्यर्थादनुज्ञातमिति तद्व्याख्यातारः॥ ३॥

तव्यमितीति। तथापीति शेषः। इत्यत्रेति पाठे इत्याशङ्कायामित्यर्थः।

अङ्गिरःशब्दान्तद्वन्द्वे समाहारे नपुंसकत्वेतरेतरे बहुवचनस्यौचित्यमत आह। **उशनसिति**। नन्वेतासामेव स्मृतित्वे "षट्त्रिंशत्स्मृतयः स्मृता" इति विरोधोऽत आह। **नेयमिति**। तर्हि किमिति गणनमत आह। **किन्त्विति**। तत्फलमाह। अत

11023

इति । बौधेति । तत्प्रोक्तादेरपीत्यर्थः । यद्वा धर्मशास्त्रत्वमित्यस्य तत्प्रयोजकत्वमित्यर्थः । तथाच

देवलः,

मनुर्यमो वसिष्ठोऽत्रिर्दक्षो विष्णुस्तथाऽङ्गिराः ।
उशना वाक्पतिर्व्यास आपस्तम्बोऽथ गौतमः ॥
कात्यायनो नारदश्च याज्ञवल्क्यः पराशरः ।
संवर्तश्चैव शङ्खश्च हारीतो लिखितस्तथा ॥ इति ।

अत्र नारदोऽधिकः शातातपश्च मूले । शङ्खश्च अत्रिदक्षहस्त्युशनआपस्तम्बवसिष्ठकात्यायनपराशरव्यासशङ्खलिखितसंवर्तगौतमशातातपहारीतयाज्ञवल्क्यप्राचेतसादयः । आदिना बुधदेवलसुमन्तुजमदग्निविश्वामित्रप्रजापतिपैठीनसिपितामहबौधायनच्छागलेयजाबालच्यवनमरीचिकश्यपाः ।

भविष्ये,

अष्टादशपुराणेषु यानि वाक्यानि पुत्रक ।
तान्यालोच्य महाबाहो तथा स्मृत्यन्तरेषु च ॥
मन्वादिस्मृतयो यास्तु षट्त्रिंशत्परिकीर्त्तिताः ।
वाक्यानि तासां क्रमशः समालोच्य ब्रवीमि ते ॥

इति गुहं प्रति ईश्वरः । यानि च वृद्धशातातपयोगियाज्ञवल्क्यवृद्धवसिष्ठवृद्धमनुलघुहारीतादीनि तानि प्रसिद्धषट्त्रिंशदन्तर्गतकर्तृकाण्येव । तथाच याज्ञवल्क्येनोक्तम् । (अ. ३ श्लो. ११०) योगशास्त्रञ्च मत्प्रोक्तमिति । रत्नाकरस्तु गोभिलच्यवनऋष्यशृङ्गादीनां षट्त्रिंशदधिकानामपि भविष्ये एव दर्शितत्वान्नायं नियमः किन्तु

शिष्टपरिग्रह एवेत्याह । यानि तु गृह्यतत्परिशिष्टादीनि तानि भिन्नकोटीन्येव पुराणवत् । तथा स्मृत्यन्तरेषु चेति भविष्योक्तेः,—

मैत्रायणीयच्छन्दोगकठापस्तम्बबह्वृचाम् ।

परिशिष्टानि यान्यत्र ये चान्ये खिलसंज्ञकाः ॥

इति **भविष्योक्तेश्च**। यानि च विष्णुधर्मशिवधर्ममहाभारत-रामायणादीनि तान्यपि स्मृत्यन्तरत्वेनैवोपात्तानि ।

भविष्ये,

अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितं तथा ।

विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत ॥ (अ. ४ श्लो. ८७)

कार्ष्णञ्च पञ्चमं वेदं यन्महाभारतं स्मृतम् ।

सौराश्च धर्मा राजेन्द्र मानवोक्ता महीपते ॥ (अ. ४ श्लो. ८८)

तथेति नाम येषां च प्रवदन्ति मनीषिणः । इति । (अ.४श्लो.८९)

तत्र तथेत्यस्य तद्वदविगीतमहाजनपरिगृहीतत्वेन प्रमाणं यत्त-दपि तथा स्मृतित्वेन ग्राह्यमित्यर्थः । यत्तु षट्त्रिंशन्मतचतुर्विंशति-मतादि तत्केश्चिदेव परिगृहीतत्वाद्दिगानाच्च न प्रमाणम् । स्मृतीनां धर्मशास्त्रत्वं तु ।

श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः । (म.अ.२श्लो.१०)

इति मनूक्तम् ।

आङ्गिरसे,—

जाबालिर्नाचिकेतश्च छन्दोलौगाक्षिकश्यपौ ।

व्यासः सनत्कुमारश्च शतद्रुर्जनकस्तथा ॥

व्याघ्रः कात्यायनश्चैव जातूकर्ण्यः कपिञ्जलः ।

बौधायनः कणादश्च विश्वामित्रस्तथैव च ॥

उपस्मृतय इत्येताः प्रवदन्ति मनीषिणः ।

वत्सपारस्करपुलस्त्यपुलहक्रतुऋष्यशृङ्ग आत्रेयबभ्रुव्याघ्रसत्यव्रत-भरद्वाजगार्ग्यकार्ष्णाजिनिलौगाक्षिब्रह्मसम्भवाश्च **हेमाद्रौ** दानखण्डे अधिका गणिताः। **कल्पतरौ च** स्मृतिगणनायां प्रजापतियम-बुधदेवला ये अधिका गणितास्तेऽपि **हेमाद्रिणा** प्रमाणप्रसङ्गा-दुदाह्रियन्ते ।

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ।

अर्थशास्त्रं तुरीयं तु विद्यास्त्वष्टादश स्मृताः॥ (अं.३ अ.६ श्लो २६)

इति **विष्णुपुराणा**द्युक्तास्ततो दृष्टप्रधाना विद्याः क्वचिल्लौ-किकमर्थं प्रमाणयन्त्यो धर्मेऽपि प्रमाणमिति **कल्पतरुः** ।

तथाच **शैवपुराणे**, वायवीयसंहितायां प्रथमेऽध्याये उक्तम् ।

रोमहर्षण सर्वज्ञ भवान् वै भाग्यगौरवात् ।

पुराणविद्यामखिलां व्यासात् प्रत्यक्षमीयिवान् ॥

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।

पुराणं धर्मशास्त्रञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥ (अ. १ श्लो. २२)

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेत्यनुक्रमात् ।

अर्थशास्त्रं परं तस्माद्विद्या ह्यष्टादश स्मृताः ॥ (अ. १ श्लो. २३)

अष्टादशानां विद्यानामेतासां भिन्नवर्त्मनाम् ।

आदिकर्त्ता कविः साक्षाच्छूलपाणिरिति श्रुतिः॥ इति। अ.१श्लो२४

नन्वेवमपि न तावता निर्वाहः सर्वत्र सर्वेभ्यः प्रत्येकं परि-पूर्णार्थाप्रतीतेः क्वचिद्विरोधाच्च समुदितस्यैव प्रामाण्यस्य युक्तत्वाच्चेत्यत

आह । **एतेषामिति** । परिपूर्णपरस्परानुकल्पत्वे तस्यावश्यकत्वा-
दिति भावः । **विकल्प इति** ।
तदुक्तं **मनुना,** (अ. २ । श्लो. १४)

श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ ।
उभावपि हि तौ धर्मौ सम्यगुक्तौ मनीषिभिः ॥ इति ॥ ४ ॥ ५ ॥

ननु चतुर्दशानामुक्तं हेतुत्वं कारकतया ज्ञापकतया वा तत्राह । **इदानीमिति** । प्रमाणजिज्ञासायाः सिद्धिं विनाऽसम्भवेन प्रागनैव जिज्ञासोदयादिति भावः । **पात्रे इति** । उद्देश्यस्याधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी । तस्य द्रव्यविशेषणत्वासम्भवेन क्रियाविशेषणत्वायाह । **यथेति** । प्रशब्दार्थमाह । **यथेति** । **तथापरेति** । परस्वत्वनिष्पत्तिपर्यन्तं यथा तथेत्यर्थः । लक्षणशब्दस्य न ज्ञापकपरत्वमित्याह । **एतदिति** । तदेतदित्यर्थः । सकलपदवैयर्थ्यं परिहरति । **किमिति** । अनतिप्रसङ्गायाह । **शास्त्रोक्तमिति** । **कारणमिति** । कारकमिति पाठान्तरम् । तत्र प्राधान्येनाह । **जातीति** । भावार्थः श्रद्धा । अपिना ऽङ्गभूतदेशादिपरिग्रहः । तस्या व्यापकत्वमाह । **श्रद्धेति** । इदमपि यथासम्भवं बोध्यम् । अन्यथा श्रद्धया देयमश्रद्धया देयं सर्वावस्थां गतोऽपि वेतिश्रुत्यादिविरोधः स्पष्ट एव ॥ ६ ॥

इदानीमिति । तदुत्तरमुक्तहेतुत्वनिश्चयार्थमनैव जिज्ञासोदयादिति भावः । स्वपदं वृत्तपूरणार्थमिति केचित् । वस्तुतस्तु आत्मशब्दश्चेतनमात्रपर इति परात्मवारणाय तत् । यद्वा स्वपदस्य विवरणमात्मन इत्यर्थान्तरवारणायेति बोध्यम् । चः कामपदोत्तरं योज्यः । कर्मधारयनिराससायाह । **सतामिति** । बहुवचनेन कादाचित्कशिष्ट-

कृतान्यथाऽऽचरणस्य तत्त्वाभावः सूचितः। शिष्टलक्षणं पृषोदरादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। इत्याशयेन व्याचष्टे। **स्वस्य चेति**। इदं न सार्वत्रिकं किन्तु व्यवस्थितमित्याह। **वैकेति**। सम्यगर्थमाह। **शास्त्रेति**। अत्रैव तात्पर्यं न तु शास्त्रसिद्धत्वे एव। तेन लौकिकस्यापि सङ्ग्रह-स्तदाह। **यथेति**। जनकत्वनिरासाय सर्वानुरोधेनाह। **प्रमेति**। यथाकथञ्चित् ज्ञापकं न पुनः प्रत्यक्षमेवेत्यर्थः। साक्षादिति शेषः।

न चैवं साक्षात्कृतधर्माणः प्रत्यक्षधर्माण इति विरोध इति वाच्यम्। तस्य श्रुतिमात्रपरत्वात्। सैव हि धर्मे मुख्यं प्रमाणं स्मृत्या-दयस्तु तद्भेदा इति भावः। अत एवाह। **एतेषामिति** ॥ ७ ॥

पूर्वं द्विविधहेतुजिज्ञासायां तेषां सर्वेषामुक्तिरत आह। **देशेति**। **कर्मणामिति**। अवधेः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी। कर्म-शब्दस्य द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात् प्रत्येकं सम्बन्धसूचनायाह। **इज्या-दीनां कर्मणामिति**। तुरेवार्थइत्याह। **अयमेवेति**। योग-श्चित्तवृत्तिनिरोधः (यो. पा. १ सू. २) इति पातञ्जलसूत्रस्य सामा-न्यत्वेऽत्र धर्मपदस्वारस्यादाह। **वाच्येति**। अतएव न मुख्यं दर्शन-मित्याह। **यायेति**। अपवादत्वसङ्गतये आह। **योगेनेति**।

अत्र पतञ्जलिसम्मतिमाह। **तदुक्तमिति**। यत्र पुरुषे एका-ग्रता तत्र देशादिविशेषमनपेक्ष्य सिद्धिरित्यर्थः ॥ ८ ॥

उक्तरीत्याऽन्यस्यानधिकारादाह। **ब्राह्मेति**। वेदसाहचर्या-द्धर्मपदं शास्त्रपरमित्याह। **धर्मशास्त्रेति**। त्रयाणां तत्त्वपक्षमाह। **तिस्र इति**। प्रत्येकम्। अतएवाधीयते इत्युक्तिः। विद्याः ऋग्यजुः-सामवेदरूपाः। एतेन तद्व्यावृत्तिरितिभ्रमनिरासायाह। **धर्मेति**।

अन्यथा कथनासङ्गत्या ऽनुपयुक्तत्वं स्पष्टमेव। एवमग्रेऽपि बोध्यम्। तथाच त्रित्वव्यावर्त्यचतुर्थवेदव्यावर्तक एवैवकारः स्पष्टार्थः। अनन्तरस्यैव परामर्शभ्रमनिरासायाह। **पूर्वोक्तेति**। **अध्यात्मेति**। अध्यात्मविषयकज्ञानविषये अतिशयेन निपुण इत्यर्थः। अध्यात्मेति बहुव्रीहौ तु व्याख्याने तमवैयर्थ्यं स्पष्टमेव। ज्ञानिष्वित्येव ब्रूयात् उक्तहेतोरेवाह। **धर्मेति**।

कौर्मे तु एवमुक्तम्,— (अ. ३०)

अकृत्वा विहितं कर्म कृत्वा निन्दितमेव वा।

दोषमाप्नोति पुरुषः प्रायश्चित्तं विशोधनम्॥ (श्लो. २)

प्रायश्चित्तमकृत्वा तु न तिष्ठेत् ब्राह्मणः क्वचित्।

यद्ब्रूयुर्ब्राह्मणाः शान्ता विद्वांसस्तत् समाचरेत्॥ (श्लो. ३)

वेदार्थवित्तमः शान्तो धर्मकामोऽग्निमान् द्विजः।

स एव स्यात् परो धर्मो यमेकोऽपि व्यवस्यति॥ (श्लो. ४)

अनाहिताग्नयो विप्रास्त्रयो वेदार्थपारगाः।

यद् ब्रूयुर्धर्मकामास्ते तज्ज्ञेयं धर्मसाधनम्॥ (श्लो. ५)

अनेकधर्मशास्त्रज्ञा ऊहापोहविशारदाः।

वेदाध्ययनसम्पन्नाः सप्तैते परिकीर्त्तिताः॥ (श्लो. ६)

मीमांसान्यायतत्त्वज्ञा वेदान्तकुशला द्विजाः।

एकविंशतिसञ्ज्ञाताः प्रायश्चित्तं वदन्ति वै॥ (श्लो. ७) इति।

इत्युपोद्घातः॥ ६॥

अथ ब्रह्मचारिप्रकरणम्।

सङ्गतिमाह। **एतैरिति**। **उपोद्घातमिति**। उप समीपे उद्धृत्य हन्यत इत्युपोद्घातः उदाहारापरपर्यायः। उपोद्घात उदाहार इत्यमरोक्तेः।

तदुक्तमभियुक्तैः,

चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधाः। इति।

प्रकृतनिर्वाहकसाधारणपरिभाषेति यावत्। एतदेव स्पष्टीकृतं सकलेत्यनेन। **तावदिति**। यावन्तो वर्णास्तान् सर्वान् वर्णानित्यर्थः। त्वाद्याः आद्यास्तु। ब्रह्मशब्दार्थमाह। **ब्राह्मणेति**। तेषां मध्ये इति शेषः। द्विजपदं योगरूढमित्याह। **द्विरिति**। उपनयनतो द्वितीयं जन्मेति स्पष्टमन्यत्र। वैशब्दार्थमाह। **एवेति**। क्वचित् वै एवेत्येव पाठः। तद्व्यावर्त्त्यमाह। **न शूद्रेति**। अनेन तस्यामन्त्रकाः क्रिया इति दर्शितम्। अतएव,

यमः।

शूद्रोऽप्येवंविधः कार्यो विना मन्त्रेण संस्कृतः।

इति। **पितृवनमिति**। मृतशरीरनिधानस्थानमित्यर्थः। तस्य तत्त्वासम्भवात् साहचर्याल्लक्ष्यार्थमाह। **तदिति**। पराचीष्टिरूपप्रेत-संस्कार इत्यर्थः। तृतीयान्तान्तमिरित्याह। **मन्त्रैरिति**। अत्रेदं बोध्यम्।

पुंसवने च सीमन्ते तथा चौलोपनायने।
गोदाने स्नानउद्वाहे नान्दीश्राद्धं पुरोदिने॥
अतोऽशुचौ सपिण्डाः स्युरेकगृहनिवासिनः।

सहस्थानाः समाचारा भवन्त्येकान्नभोजिनः ॥
अन्ये दशाहपर्य्यन्तं भद्रे मातृविसर्जनात्।
नित्यानुषङ्गस्वधापिण्डशौतान्युदानवर्जिताः ॥
ते एव गोत्रिणः प्रोक्ता हव्यकव्येषु गर्हिताः।

इति। ये सपिण्डाः पुरुषत्रयान्तर्वर्त्तिनः सन्तो मङ्गल्ये विवाहादौ पृथक्‌सद्मनिवासिनः सन्तः पृथक्‌पाकं कुर्वन्ति अथच स्वधाकर्मादि कुर्वन्ति तान् पितृपतिः सोमोऽहये सर्पेभ्यो ददाति। यद्वा उमया सह वर्त्तमानः सोमो रुद्रः संहारकर्त्ता स स्वस्याभरणभूतेभ्यः सर्पेभ्यो ददाति। यद्वा निर्ऋतेरुपस्थे यमस्य पुरतो दधाति। ददातीत्यर्थे ददातु दधातीत्यर्थे दधात्विति प्रयोगः। सोमो वीरं कर्मण्यं ददातीतिवत्। यदा सङ्कटादिना एकान्नभोजित्वमेकगृहनिवासित्वं तेषां न सम्भवति तदा कथमित्यत्राह।

सङ्ग्रहे,—

सर्वान् भोजयितुं कश्चिदसमर्थो भवेद्यदि।
सर्वैः स्वं स्वञ्च सम्पाद्य कार्य्यमेकान्नभोजनम् ॥
सङ्कटात् सहवासस्य सम्भवो न भवेद्यदि।
स्वसद्मवासिनः सन्तः स्वधाकर्मादिवर्जनात् ॥

इति। (*कामिकविशेषजिज्ञासायाः सत्त्वादिति भावः) ॥१०॥

सङ्गतिमाह। इदानीमिति।

एवमग्रे सर्वत्र बोध्यम्। अन्विति। अनुक्रमेण वक्ष्यामीत्यर्थः।

---

* अयं पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति।

अनुगतेति। अन्वर्थमित्यर्थः। एवमिति। एतदग्रे वक्ष्यमाणानि पुंसवनादीन्यप्यनुगतार्थानि कर्मनामधेयानीत्यर्थः। पक्षे वृत्तानुरोधेन वाक्ये उक्तेऽपि नामधेयता समस्तस्यैवेत्याह। पुंसेति। स्यन्दनादित्यस्य व्याख्या चलेति। नामैकदेशे इति न्यायेनाह। सीमन्तोन्नेति। आद्यसंस्कारकाले गर्भाभावेन तत्रासन्देहेन गर्भकालिकसंस्कारत्वादनयोर्गर्भक्षेत्रसंस्कारतासन्देहनिरासायाह। एते चेति। "अथ सीमन्तोन्नयनं पुंसवनवत्प्रथमगर्भे" इति पारस्करेणोभयोः क्षेत्रसंस्कारताऽभिधानादिति भावः। सकृत्करणे मानमाह। यथाहेति। इदञ्च गर्भाधानादिचितयपरमेव अन्यस्य असम्भवात्। ननु सीमन्तोन्नयनांशे युक्तमिदं यद्यपि,

अतएव हेमाद्रौ

हारीतोऽपि।

सकृत्तु कृतसंस्काराः सीमन्तेन द्विजस्त्रियः।

यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स सर्वः संस्कृतो भवेत्॥ इति।

तत्रैव विष्णुरपि।

स्त्री यद्यकृतसीमन्ता प्रसूयेत कथञ्चन।

गृहीतपुत्रा विधिवत् पुनः संस्कारमर्हति॥

इति। गर्भार्थमेवाधानवत् स्त्रीसंस्कारत्वात् सकृदेव कृतः सीमन्तः सर्वानेव गर्भान् संस्करोति इति सुदर्शनाचार्योऽपि। तथापि पुंसवनांशे न युक्तम्।

आवर्त्तेत इदं कर्म प्रतिगर्भमिति स्थितिः।

इति बह्वृचकारिकायामुक्तत्वात्। पुमांसं जनयतीति फलस्य

सूत्रकारेणैव उपदिष्टत्वाच्चेति चेन्न। "एष वा अनृणो यः पुत्री" इत्यादिवचनैः सकृदपि पुत्रोत्पादनस्यावश्यकर्त्तव्यत्वात्तदङ्गं पुंसवनं प्रथमे गर्भे कर्त्तव्यमेव, तदनन्तरमुक्तसूत्राद्यत्र यत्र पुत्रेच्छा तत्र कार्यं नान्यत्र यस्य तु कन्येच्छैव तस्य सकृदपि न इति तात्पर्यात्।

सुदर्शनोऽपि इत्यम्।

न चैवमपि,

> सीमन्तोन्नयनं कर्म तत् स्त्रीसंस्कार इष्यते।
> केचित् गर्भस्य संस्कारात् गर्भे गर्भे प्रयुञ्जते॥

इति **विष्णुविरोध** इति वाच्यम्। केचिदित्युक्त्यैव तस्यासिद्धान्तत्वसूचनात् क्षतेऽभ्युदय इत्येवम्परत्वाच्च।

तथाच **आश्वलायनस्मृतौ**।

> प्रतिगर्भं बलिः कार्यः सीमन्तस्य प्रशस्यते।

इति। बलिर्विष्णुबलिः। स च गर्भाष्टमे मासि कार्यः। इदञ्च "बह्वृच्यं वा" इति वचनात् गृह्यसूत्रानुक्तेरिदानीं नाचरन्ति इति दिक्। तृतीयचतुर्थपञ्चमषष्ठेषु आद्यं सीमन्तेन सह वा। तत्र **आपस्तम्बगृह्ये** "पुंसवनं व्यक्ते गर्भे तिष्येण" इति। "सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि" इति।

कार्ष्णाजिनिरपि।

> गर्भस्पन्दनमारभ्य यावन्न प्रसवस्तथा।
> सीमन्तोन्नयनं कुर्यात् शङ्खस्य वचनं यथा॥

इति। तत्र व्यक्तिस्तृतीये चतुर्थे वा मासे, बह्वृचादिषु त्वत्यन्तरेषु चोभयथा दर्शनात्। तत्र यदि चतुर्थे पुंसवनं तदा

पूर्वं सीमन्तं कृत्वा पश्चात् पुंसवनं कार्यं चोदितकालानतिक्रमणात् । मन्त्राम्नानसूत्रोपदेशयोः क्रमार्थत्वाच्च । साग्नित्यपक्षे नान्दीश्राद्धादि तन्त्रेणैव, देशकालकर्त्रैक्यात् ।

गणशः क्रियमाणानां मातॄणां पूजनं सकृत् ।

सकृदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादिषु ॥ (का. ख. ५ श्लो. १०)

इति छन्दोगपरिशिष्टाच्च । एतत् बहूनामपत्यानां युगपत्संस्कारकरणविषयमिति वोपदेवः । अतीतसंस्काराणां युगपत्करणे इति अन्ये । स्मृत्यर्थसारेऽप्युक्तम् इदम् । येन कर्मणा क्षिप्रमेव सूते न चिरकालं पीड्यते तादृशमपरमपि क्षिप्रं पुंसवनं तद्गृह्ये* उक्तम् । "अनाप्रीतेन शरावेणानुस्रोतसमुदकमाहृत्य पत्तस्तूर्यन्तीं निधाय मूर्धञ्छोष्यन्तीमुत्तरेण यजुषाऽभिमृश्यैताभिरद्भिरुत्तराभिरवोक्षेत्" इति । अधिकमन्यतोऽवगन्तव्यम् । अनवलोभनं लाश्वलायनानामावश्यकं न तैत्तिरीयाणाम् । सप्तमाष्टमौ द्वितीये ऽधिकौ यावत्प्रसवं तदुत्तरमपि द्वितीयमावश्यकम् । "यावद्वा न प्रसव" इति शङ्खात् ।

स्त्री यद्यकृतसीमन्ता प्रसूयेत कथञ्चन ।

पुत्रं गृहीत्वा विधिवत् पुनः संस्कारमर्हति ॥

इति सत्यव्रताच्च । अनयोर्नियतकालत्वादस्मादिष्वपि करणे न दोषः । तद्रहितकाललाभे तु तत्र न कार्यमिति बोध्यम् ।

---

* आपस्तम्बगृह्ये ।

अथ प्रसङ्गाद्गर्भिण्यास्तत्पतेश्च धर्मा उच्यन्ते।

तत्र तावत् पारिजाते

कश्यपः।

गर्भिणी कुञ्जराश्वादिशैलहर्म्यादिरोहणम्।
व्यायामं शीघ्रगमनं शकटारोहणं त्यजेत्॥
शोकं रक्तविमोक्षञ्च साध्वसं कुक्कुटासनम्।
व्यवसायं दिवा स्वापं रात्रौ जागरणं त्यजेत्॥
नदीप्रतरणञ्चैव शकटारोहणं तथा।
उग्रौषधं तथा क्षारं मैथुनं भारवाहनम्॥
कृते पुंसवने चैतद्गर्भिणी परिवर्जयेत्। इति॥

मूलमपि।

दौर्हृदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात्।
वैरूप्यं मरणं वा ऽपि तस्मात्कार्यं प्रियं स्त्रियाः॥ इति।

दौर्हृदं गर्भिणीप्रियमित्यर्थः।

मासात्तु पञ्चमादूर्ध्वं निन्दिता बहुदोषकृत्।
गुर्विणी पञ्चमादूर्ध्वं दैवे पित्र्ये च कर्मणि॥
पित्रर्थं पञ्चयज्ञार्थं पाकं कर्त्तुं न सा ऽर्हति। इति॥

संवर्त्तः।

सन्ध्यायां नैव भोक्तव्यं गर्भिण्या वरवर्णिनि।
न स्नातव्यं न गन्तव्यं वृक्षमूलेषु सर्वदा॥
नोपस्करेषूपविशेन्मुसलोलूखलादिषु।

जलं न चावगाहेत शून्यागारञ्च वर्जयेत् ॥
वल्मीकायां न तिष्ठेत न चोद्विग्नमना भवेत् ।
विलिखेन्न नखैर्भूमिं नाङ्गारेण न भस्मना ॥
न शयालुः सदा तिष्ठेद् व्यायामञ्च विवर्जयेत् ।
न तुषाङ्गारभस्मास्थिकपालेषु समाविशेत् ॥
वर्जयेत् कलहं लोके गात्रभङ्गं तथैव च ।
न मुक्तकेशी तिष्ठेत नाशुचिः स्यात् कदाचन ॥
न शयीतोत्तरशिरा न चापरशिराः क्वचित् ।
न वस्त्रहीना नोद्विग्ना न चार्द्रचरणा सती ॥
नामङ्गल्यां वदेद्वाचं न च हास्याधिका भवेत् ।
कुर्यात्तु गुरुशुश्रूषां नित्यं मङ्गलतत्परा ॥
सर्वौषधीभिः कोष्णेन वारिणा स्नानं समाचरेत् ।
कृतरक्षा ऽनसूयाच वास्तुपूजनतत्परा ॥
तिष्ठेत्प्रसन्नवदना भर्तुः प्रियहिते रता ।
दानशीला तृतीयायां पार्वत्यां नक्तमाचरेत् ॥
शान्तवृत्ता भवेन्नारी विशेषेण च गर्भिणी ।
यस्तु तस्या भवेत् पुत्रः शीलायुर्वृद्धिसंयुतः ॥
अन्यथा गर्भपतनमवाप्नोति न संशयः ।
तस्मात्त्वमनया वृत्त्या गर्भेऽस्मिन्यत्नमाचर ॥

गालवोऽपि ।

दहनं वपनञ्चैव चौलं वै गिरिरोहणम् ।
नाव आरोहणञ्चैव वर्जयेत् गुर्विणीपतिः ॥ इति ।

संग्रहेऽपि ।

प्रेतवाहोदधिस्नानं वपनं पिण्डपातनम् ।

विदेशगमनञ्चैव न कुर्यात् गुर्विणीपतिः ॥ इति ।

आश्वलायनोऽपि ।

वपनं मैथुनं तीर्थं वर्जयेत् गुर्विणीपतिः ।

श्राद्धञ्च सप्तमान्मासादूर्ध्वञ्चान्यत्तु वेदवित् ॥ इति ।

श्राद्धं तद्भोजनमित्यर्थः ।

केशान्मासचयादूर्ध्वं धारयेत् गर्भवान् द्विजः ।

यज्वनः पर्वणोः चौरं धारणं त्वाहिताहृते ॥

इति अन्यच ।

विवाहमौञ्जीचूडासु वर्षमर्धं तदर्धकम् ।

अन्तर्वत्न्याञ्च जायायां नेष्यते केशवापनम् ॥

इति अन्यच ।

ज्योतिःशास्त्रेऽपि ।

प्रव्यक्तगर्भापतिरब्धियानं

मृतस्य वाहं क्षुरकर्म सङ्गम् ।

तस्या नु यत्नेन गयादितीर्थं

यागादिकं वास्तुविधिं न कुर्यात् ॥ इति ।

जातकर्मेति ।

श्रुत्वा जातं पिता पुत्रं सचैलं स्नानमाचरेत् ।

इति पारिजाते ।

वसिष्ठः ।

प्राङ् नाभिवर्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते । इति ।

संवर्त्तः ।

जन्मनो ऽनन्तरं कार्यं जातकर्म यथाविधि ।

दैवादतीतकालश्चेदतीते सूतके भवेत् ॥ इति ।

विष्णुधर्मेऽपि,

अच्छिन्ननाभि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै पुत्रजन्मनि ।

तच्च हेम्नैव कार्यम् ।

पुत्रजन्मनि कुर्वीत श्राद्धं हेम्नैव बुद्धिमान् ।

न पक्वेन न चामेन कल्याणान्यभिकाङ्क्षयन् ॥

इति संवर्त्तात् । एतच्च मृताशौचमध्येऽपि कार्यं तदाह हेमाद्रौ

प्रजापतिः ।

आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।

कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुध्यति ॥ इति ।

उक्तकालातिक्रमे कालान्तरमाह,

बृहस्पतिः ।

मुख्यालाभे विधिज्ञेन विधिस्त्विष्यः प्रमाणतः ।

नक्षत्रतिथिलग्नानां विचार्यैवं पुनः पुनः ॥

इति । इदञ्च रात्रौ सन्ध्यायां ग्रहणे जाताशौचान्तरमध्येऽपि कार्यम् । मृताशौचेऽपि तदैव आशौचान्ते वा ।

तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ।

अशौचोपरमे कार्यमथवा नियतात्मभिः । इति ।

पितरि देशान्तरस्थे पितृव्यादिर्गोत्रजो ज्येष्ठक्रमेण कुर्यात् । एवं नामकर्म्मण्यपि । परन्तु तस्य नियतकालत्वेऽपि विष्टिवैधृतिव्यतीपातग्रहणसंक्रान्तिश्राद्धदिनेषु निषेधः । अस्तादिनिषेधस्तु न, नियतकालत्वात् । तदतिक्रमे तु सोऽप्यस्तीत्यन्यत्र विस्तरः ।

अर्घ्यान्ता मानसी सन्ध्या प्राणायामविवर्जिता ।
गायत्रीं सम्यगुच्चार्य सूर्यायार्घ्यं निवेदयेत् ॥ इति ।

अथ प्रसङ्गात् दत्तपुत्रपरिग्रहविधिः ।

तथाऽऽह

बौधायनः ।

पुत्रपरिग्रहविधिं व्याख्यास्यामः । शोणितशुक्रसम्भवो मातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदानपरित्यागविक्रयेषु मातापितरौ प्रभवतो न त्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा । स हि सन्तानाय पूर्वेषाम् । न स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा ऽन्यत्रानुज्ञानाद्भर्त्तुः । प्रतिग्रहीष्यन्नुपकल्पयते द्वे वाससी द्वे कुण्डले अङ्गुलीयकञ्चाचार्यञ्च वेदपारगं कुशमयं बर्हिः पर्णमयमिध्ममिति । अथ बन्धूनाहूय मध्ये राजनि चावेद्य परिषदि चागारमध्ये ब्राह्मणानन्नेन परिविष्य पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धिमिति वाचयित्वा ऽथ देवयजनोल्लेखनप्रभृति आप्रणीताभ्यः कृत्वा दातुः समक्षं गत्वा पुत्रं मे देहीति भिक्षेत । ददामीतीतर आह । तं परिगृह्णाति धर्माय त्वा परिगृह्णामि

सन्तत्यै त्वा परिग्रहामीति। अथैनं वस्त्रकुण्डलाभ्यामङ्गुलीयकेन चालङ्कृत्य परिधानप्रभृत्याऽग्निमुखात्कृत्वा पक्वाज्जुहोति यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमान इति पुरोऽनुवाक्यामनूच्य यस्मै त्वं सुकृते जातवेद इति याज्यया जुहोत्यथ व्याहृतीर्हुत्वा स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानाद्दक्षिणां ददात्येते एव वाससी एते एव कुण्डले एतच्चाङ्गुलीयकं यद्येवं कृत्वौरसः पुत्र उत्पद्यते तुरीयभागेष भवतीति ह स्माह बौधायनः।

अथ प्रसङ्गात् षष्ठीपूजनम्।

तत्र नारदः।

रक्षणीया तथा षष्ठी निशा तत्र विशेषतः।
रात्रौ जागरणं कार्यं जन्मदानां तथा बलिः॥
पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च नृत्यगीतैश्च योषितः।
रात्रौ जागरणं कुर्युर्दशम्यां चैव सूतके॥ इति।

अथ प्रयोगः।

अद्येत्यादि ममास्याः सूतिकाया अभिनवजातकुमारस्य च नैरुज्यदीर्घायुष्यलाभसर्वोपद्रवशान्तिपूर्वकं श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं सर्वाभ्युदयप्राप्तिकामो गणपतिदुर्गेष्टदेवताकुलदेवताग्रामदेवतागौर्यादिषोडशमातृषट्कृत्तिकाकार्त्तिकेयायुधविष्णुमहाषष्ठ्यादीनां यथामिलितोपचारैः पूजनमहं करिष्ये। तदङ्गत्वेनादौ निर्विघ्नतासिद्ध्यर्थं गणपतिपूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य। प्रथमं पाद्यार्घ्याचमनीयादिना गणपतिं पूजयेत्। ततस्तत्प्रार्थना।

ॐ सर्वविघ्नहरो देव एकदन्त गजानन ।
भक्त्या संपूजितः प्रीत्या शिशुं दीर्घायुषं कुरु ॥
लम्बोदर महाभाग सर्वोपद्रवनाशन ।
त्वत्प्रसादादविघ्नेन चिरं जीवतु बालकः ॥

इति गणपतिं प्रार्थ्य सर्षपान् विकिरेत् ।

अपसर्पन्तु ये भूता ये भूता भुवि संस्थिताः ।
ये भूता विघ्नकर्त्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया ॥

ततो महीद्यौरित्यादिपूर्णपात्रनिधानान्ते पूर्णपात्रोपरि वरुणं संपूज्य तत्राग्न्युत्तारितां प्रतिमां स्थापयेत् । ततोऽक्षतपुञ्जेषु पूगीफलेषु वा गणपतिदुर्गाद्यावाहनं कृत्वा पूजयेत् । तत्रादौ गणपतिपूजा । ततो जयन्तीमन्त्रेण दुर्गां पूजयेत् ।

जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी ।
दुर्गा क्षमा शिवा धात्री स्वाहा स्वधा नमोऽस्तु ते ॥

तत इष्टदेवताकुलदेवताग्रामदेवतापूजां सावाहनां विधाय षोड़शमातृका आवाह्य पूजयेत् । ततः प्रार्थना ।

मातरः सर्वभूतानां सर्वकल्याणहेतवः ।
पूजिता भक्तितः सर्वा रक्षध्वं मम बालकम् ॥

ततः षट्कृत्तिकाः पूज्याः ।

शिवा संभूतिनामा च प्रीतिः सन्नतिरेव च ।
अनसूया क्षमा चैव षड़ेताः कृत्तिका मताः ॥
अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा ।
प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं चाष्टसिद्धयः ॥

सरस्वत्या सह ब्रह्मा भवान्या शङ्करस्तथा ।
लक्ष्म्या नारायणः पूज्यो लोकपालादयस्तथा ॥

शिवायै नम इत्यादिना प्रत्येकमावाह्य पूजयेत् । ततः कार्त्तिकेयमावाह्य पूजयेत् । ततस्तत्प्रार्थना ।

ॐ कार्त्तिकेय महाबाहो गौरीहृदयनन्दन ।
कुमारं रक्ष मे देव कार्त्तिकेय नमो ऽस्तु ते ॥

तत आवाह्य खड्गं पूजयेत् । ततः प्रार्थना ।

असिर्विशसनः खड्गः तीक्ष्णधारो दुरासदः ।
श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्माधारस्तथैव च ॥
इत्यष्टौ तव नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा ।
नक्षत्रं कृत्तिका चैव गुरुर्देवो महेश्वरः ॥
रोहिण्यश्च शरीरं ते धाता देवो जनार्द्दनः ।
पिता पितामहो देवस्त्वं मां पालय सर्वदा ॥
नीलजीमूतसङ्काशस्तीक्ष्णधारो दुरासदः ।
इयं येन धृता क्षोणी हतश्च महिषासुरः ॥
तीक्ष्णधाराय शुद्धाय तस्मै खड्गाय ते नमः ।
विधातृदेवि कल्याणि सदा ऽशुभविनाशिनी ॥
चामुण्डे मुण्डमथने नारायणि नमो ऽस्तु ते ।

एवमग्रे सर्वत्र बोध्यम् । वंशपूजा ।

सर्वमङ्गलमङ्गल्य गोविन्दस्य सदा प्रिय ।
वंशं वर्धय मे वंश सदानन्द नमो ऽस्तु ते ॥

मुषलस्य ।

माधुरं यद्बलं यच्च विष्णोरमिततेजसः ।
समर्पय त्वं मुषल तत्सर्वं पुत्रके मम ॥

ततः शङ्खपूजा ।

पुण्यस्त्वं सर्वपुण्यानां मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
विष्णुना विधृतो ऽसि त्वमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ।
शङ्खो ऽसि धवलो ऽसि त्वं महापातकनाशन ॥

मन्थानस्य ।

मन्थान मन्दरोऽसि त्वं मथितः सागरस्त्वया ।
अतो ममास्य पुत्रस्य मन्थ विघ्नं नमो ऽस्तु ते ॥

विष्णोः ।

त्रैलोक्यपूजितः श्रीमान् सदा विजयवर्द्धन ।
शान्तिं कुरु गदापाणे नारायण नमो ऽस्तु ते ॥
शान्तिरस्तु शिवं चास्तु बालकल्याणमेव च ।
रक्षां करोतु भगवान् स्वयमेव जनार्दनः ॥

लाङ्गलस्य ।

हलायुध महाभाग सर्वोपद्रवनाशन ।
बालं मम सदा रक्ष रौहिणेय नमो ऽस्तु ते ।

ततः षष्ठीं पूजयेत् ।

ॐकारेण प्राणायामं कृत्वा दीर्घस्वरयुक्तेन षकारेण न्यासं कुर्यात् । ॐ षां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः ॐ षीं तर्जनीभ्यां० । ॐ षूं मध्यमाभ्यां० । ॐ षैं अनामिकाभ्यां० । ॐ षौं कनिष्ठिकाभ्यां० ।

ॐ षः करतलकरपृष्ठाभ्यां० । एवं हृदयादिन्यासं विधाय ध्यायेत् । तद्यथा । षां हृदयाय नमः । षीं शिरसे स्वाहा । षूं शिखायै वषट् ॥ षैं कवचाय हुं । षौं नेत्रत्रयाय वौषट् । षः अस्त्राय फट् ।

स्फुरत्पद्मासनां देवीमर्द्धपद्मासने स्थिताम् ।
सर्वालंकारशोभाढ्यां पीनोन्नतपयोधराम् ॥
सदाऽमृतं स्रवन्तीं च पीतकौशेयवाससम् ।
चतुर्भुजां दक्षिणेन शूलं दण्डं च बिभ्रतीम् ॥
वामेन चोर्द्धहस्तेन धृतनीलोत्पलां शुभाम् ।
वामदक्षिणहस्ताभ्यां गृहीतविविधायुधाम् ॥

ध्यात्वा तां संशियम्य दक्षिणनासापुटेन निःसार्य पूर्वलिखिताष्टदले स्थापितप्रतिमायां कुड्यप्रतिमायां चावाह्य निवेशयेत् ।

आयाहि वरदे देवि महाषष्ठीति विश्रुते ।
शक्तिभी रक्ष मे पुत्रं महाषष्ठि नमो ऽस्तु ते ॥

महाषष्ठि इहागच्छेह तिष्ठ इत्यावाह्य पूजयेत् । जन्मदायै नमः जन्मदामावाहयामि जीवन्तिकायै नमः जीवन्तिकामावाहयामि । तदस्तुमित्रावरुणा० पूजामन्त्रः । यां जनाः प्रतिनन्दन्ति रात्रिं० ।

जय देवि जगन्मातर्जगदानन्दकारिणि ।
प्रसीद देवि कल्याणि नमस्ते देवि षष्ठिके ॥
षष्ठि देवि महासत्त्वे सर्वेषां च सुतप्रदे ।
वरदे त्वत्प्रसादेन चिरं जीवतु बालकः ॥

इति संपूज्य ।

नैवेद्यानि च पक्वान्नं पायसं पोलिका तथा ।

पिष्टगोलिसमायुक्ता नैवेद्यं प्रतिगृह्यताम् ॥

नैवेद्यम् ।

फलैर्नानाविधै रम्यैः षष्ठीसन्तुष्टिकारकैः ।

फलेन फलितं सर्वं सफलास्तु मनोरथाः ॥

फलम् । देवताप्रणामः,

देवतानामृषीणां च भक्तानां भक्तवत्सले ।

इमं च रक्ष मे पुत्रं महाषष्ठि नमोऽस्तु ते ॥

बालसमर्पणम्,

गौर्याः पुत्रो यथा स्कन्दः शिशुः संरक्षितस्त्वया ।

तथा ममाप्ययं बालो रक्ष्यतां षष्ठिके नमः ॥

षष्ठि देवि नमस्तुभ्यं सूतिकागृहशालिनि ।

पूजिताऽसि परं भक्त्या सबालां रक्ष मातरम् ॥

शमिनी सर्वभूतानां वर्द्धिनी सर्वसम्पदाम् ।

बोधिनी सर्वविद्यानां जन्मदे त्वां नता वयम् ॥

जननी सर्वलोकानां बालानां च विशेषतः ।

नारायणीस्वरूपेण सुतं मे रक्ष सर्वतः ॥

एनं रक्ष महाषष्ठि सदा त्वं विघ्ननाशिनि ।

बालं समातरं रक्ष नित्यमेव कुले स्थिता ॥

सर्वभूतहिते मातर्जगतामुपकारिणि ।

सर्वतः षष्ठिरूपेण बालरक्षां कुरुष्व मे ॥

षष्ठिके हि महाभागे हिताहितवरप्रदे ।

त्वत्प्रसादादविघ्नेन चिरं जीवतु बालकः ॥

अस्मिंस्तु सूतिकागारे देवीभिः परिवारिता ।
रक्षां कुरु महाभागे सर्वोपद्रवनाशिनी ॥
अयं मम कुलोत्पन्नो रक्षार्थं पादयोस्तव ।
नीतो मया महाभागे चिरं जीवतु बालकः ॥
मातर्बालमिमं रक्ष महाषष्ठि नमो ऽस्तु ते ।
शक्तिस्त्वं सर्वदेवानां बालानां हितकारिणी ॥
मातेव रक्ष मे पुत्रं महाषष्ठि नमो ऽस्तु ते ।
रुद्राणी रुद्ररूपेण सर्वविघ्नविनाशिनि ॥
प्राणदे बलदे देवि रक्ष बालं शुभा भव ।
अमुं मम कुलोत्पन्नं रक्ष त्वमिह बालकम् ॥
रक्षोभूतपिशाचेभ्यो डाकिनीयोगिनीषु च ।
मातेव रक्ष मे बालं श्वापदात्पन्नगात्तथा ॥
त्वमेव वैष्णवी देवी ब्रह्माणी च व्यवस्थिता ।
रुद्रशक्तिः समाख्याता महाषष्ठि नमो ऽस्तु ते ॥
धात्री त्वं कार्त्तिकेयस्य महाषष्ठीति विश्रुते ।
त्वत्प्रसादादविघ्नेन चिरं जीवतु बालकः ॥

ततो बालं मार्जयेत् ।

बलेन येन विधृतं शैलशृङ्गं समुच्छ्रितम् ।
कृष्णेनैकेन हस्तेन तद्बलं स्यात्सुते मम ॥
शान्तिरस्तु शिवं चास्तु प्रणश्यत्वसुखं च यत् ।
यतः समागतं पापं तत्रैव प्रतिगच्छतु ॥

कार्त्तिकेयप्रार्थना ।

चन्द्रार्कयोर्दिगीशानां यमस्य च भवस्य च ।
निक्षेपमिममयात्तं ते मे रक्षन्तु बालकम् ॥
अप्रमत्तं प्रमत्तं वा दिवा रात्रावथापि वा ।
रक्षन्तु सर्वतः सर्वे देवाः शक्रपुरोगमाः ॥

अथ आयुर्वेदोक्तां रक्षां बालस्य समीपे पठेत् ।

नागाः पिशाचा गन्धर्वाः पितरो यक्षराक्षसाः ।
ये ये त्वाऽभिभवन्ति स्म ब्रह्मा तान् हन्तु सर्वदा ॥
पृथिव्यामन्तरिक्षे च ये चरन्ति निशाचराः ।
विदिक्षु दिक्षु ये चान्ये त्वां रक्षन्तु ततस्ततः ॥
पान्तु त्वाम् ऋषयो देवाः शस्ता राजर्षयस्तथा ।
पर्वताश्चैव नद्यश्च तथा सर्वे च सागराः ॥
अग्नी रक्षतु जिह्वायां प्राणान् वायुस्तथैव च ।
सोमो व्यानं त्वपानं च पर्जन्यः परिरक्षतु ॥
उदानं विद्युतः पान्तु समानं स्तनयित्नवः ।
बलमिन्द्रो बलपतिर्बलं वाचस्पतिस्तथा ॥
कामांस्ते पान्तु गन्धर्वाः सत्त्वमिन्द्रोऽभिरक्षतु ।
प्रज्ञां ते वरुणो राजा समुद्रो नाभिमण्डलम् ॥
चक्षुः सूर्यो दिशः श्रोत्रं चन्द्रमाः पातु ते मनः ।
नासिकां पातु ते वायू रोमाण्योषधयस्तथा ॥
आकाशं त्वनिशं पातु देहं तव वसुन्धरा ।
वैश्वानरस्तव शिरो विष्णुस्तव पराक्रमम् ॥
पौरुषं पुरुषश्रेष्ठो ब्रह्मा पादौ तथा भुजौ ।

एते देहविशेषेण तव नित्या भवन्विह॥
एतद्देहोक्तमन्त्रैस्तु कृत्वा व्याधिविनाशनम्।
मयैवं कृतरक्षस्त्वं दीर्घमायुरवाप्नुहि॥
अवीतु स्वस्ति ते विष्णुः स्वस्ति ते नारदादयः।
स्वस्ति चाग्निश्च वायुश्च स्वस्ति देवा महोरगाः।
पितामहकृतं स्वस्ति ह्यायुः कुर्वन्तु ते सदा॥

अनेन स्तोत्रेणैकादशतन्तुभिरेकादशसूत्रग्रन्थिं बध्वा सूतिका बालककण्ठे रक्षाबन्धनं करोति। ततो गौरसर्षपसैन्धवनिम्बपत्रैर्धूपः सूतिकागृहे देयः।

ततः क्षेत्रपालं पूजयेत्। देशकालौ सङ्कीर्त्य ममाभिनवजातस्य कुमारस्य नैरुज्यदीर्घायुष्यसर्वोपद्रवशान्तिपूर्वकं सर्वाभ्युदयप्राप्तिकामोऽत्र पूजनीयदेवतासहितक्षेत्रपालपूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य। भैरवाय नमः। भैरवमावाहयामि। क्षेत्रपालाय नमः। क्षेत्रपालमावाहयामि। गन्धर्वानावाहयामि। भूतादीनावाहयामि। योगिन्यादीनावाहयामि। मातॄः आवाहयामि। आदित्यादीनावाहयामि। दिक्पालानावाहयामि। द्वारमातॄः आवाहयामि। आवाहितदेवताः संपूज्य माषभक्तबलीन् दद्यात्।

निर्वाणं निर्विकल्पं निरुपममलं निर्विकारं सकोपं
चक्रं दण्डं दधानं कृतवहवदनं रुद्रवन् मन्त्रभावम्।
स्फूत्कारावद्धरावं भ्रुकुटितटमुखं भैरवं शूलपाणिं
खट्वाङ्गैः कोटिभीमं डमरुकसहितं क्षेत्रपालं नमामि॥
भैरवाय नमः इमं सदीपं माषभक्तबलिं समर्पयामि।

नानारूपधराः सर्वे गन्धर्वा देवयोनयः ।

स्वयं रक्षन्तु मे पुत्रं तुष्टा गृह्णन्त्विमं बलिम् ॥

गन्धर्वेभ्यः० ।

क्षेत्रपाल नमस्तुभ्यं सर्वशान्तिफलप्रद ।

बालस्य विघ्ननाशाय गृहाण त्वमिमं बलिम् ॥

क्षेत्रपालाय० ।

भूतदैत्यपिशाचाद्या गन्धर्वा रक्षसां गणाः ।

शुभं कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृह्णन्त्विमं बलिम् ॥

भूतादिभ्यो नमः इ० ।

योगिनी डाकिनी चैव मातरो निवसन्ति याः ।

शान्तिं कुर्वन्तु ताः सर्वाः मम गृह्णन्त्विमं बलिम् ॥

योगिन्यादिभ्यः० ।

नानारूपधराः सर्वा मातरो देवयोनयः ।

स्वयं रक्षन्तु मे पुत्रं तुष्टा गृह्णन्त्विमं बलिम् ॥

मातृभ्यो नमः इ० ।

आदित्याद्या ग्रहा ये च नित्यं स्वर्गनिवासिनः ।

रक्षां कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृह्णन्त्विमं बलिम् ॥

आदित्यादिभ्यो० ।

दिक्पालाश्च तथेन्द्राद्याः स्वस्थानप्रतिवासिनः ।

शान्तिं कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृह्णन्त्विमं बलिम् ॥

दिक्पालेभ्यो० । चामुण्डायै नमः ।

नन्दे नन्दिनि वासिष्ठे वसुदेवे च भार्गवे ।

जये च विजयेत्येवं चण्डेता द्वारमातरः ॥

द्वारमातृभ्यः। *त्रातारमिन्द्र गर्ग इन्द्रः त्रिष्टुप् इन्द्रप्रीत्यर्थे बलिदाने विनियोगः।

त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं
हवे हवे सुहवं शूरमिन्द्रम्।
ह्वयामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं
स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः ॥

इन्द्राय साङ्गाय सपरिवाराय सायुधाय सशक्तिकाय इमं सदीपं माषभक्तबलिं समर्पयामि। भो इन्द्र दिशं रक्ष बलिं भक्ष मम सकुटुम्बस्यायुष्कर्त्ता क्षेमकर्त्ता शान्तिकर्त्ता पुष्टिकर्त्ता तुष्टिकर्त्ता शुभदो भव इति सर्वत्र बोध्यम्। अग्निं० काण्वो० मेधातिथिः० गायत्री०। अग्निप्रीत्यर्थे बलिदाने विनियोगः।

अग्निन्दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम्।
अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम्।

अग्नये साङ्गाय० भो अग्ने० दिशं रक्ष०। यमाय सोमं० यमो० यमो० ऽनुष्टुप्। यम प्रीत्यर्थम्।

यमाय सोमं सुनुत यमाय जुहुता हविः।
यमं ह यज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अरङ्कृतः ॥

यमाय साङ्गाय। भो यम० दिशं रक्ष०। मोषुणः० घोरकाण्वो० निर्ऋतिर्गायत्री० निर्ऋतिप्रीत्यर्थम्।

---

* त्रातारमिन्द्र इति मन्त्रस्य गर्ग ऋषिः इन्द्रो देवता त्रिष्टुप् छन्दः इत्यस्य संक्षिप्तं रूपमेतत्। एवमुत्तरत्र सर्वत्र बोध्यम्।

मो षु णः परा परा निर्ऋतिर्दुर्हणावधीत् ।
पदीष्ट तृष्णया सह ।

निर्ऋतये साङ्गाय० भो निर्ऋते दिशां० । तत्त्वा यामि० शुनः शेपो० वरुणस्त्रिष्टुप् । वरुणप्रीत्यर्थं० ।

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान-
स्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः ।
अहेडमानो वरुणेह बोध्यु-
रुशंस मा न आयुः प्रमोषीः ॥

वरुणाय साङ्गाय० भो वरुण० दिशां रक्ष० । तव वायो० आङ्गिरसो वायुर्गायत्री० वायुप्रीत्यर्थम् ।

तव वायो ऋतस्पते त्वष्टुर्जामातरद्भुतः ।
अवांस्यावृणीमहे ।

वायवे साङ्गाय० भो वायो० दिशां रक्ष० । सोमो धेनुं० गौतमः सोमस्त्रिष्टुप् सोमप्रीत्यर्थम्० ।

सोमो धेनुं सोमो अर्वन्तमाशुं
सोमो वीरं कर्मण्यं ददाति ।
सादन्यं विदथ्यं सभेयं
पितृश्रवणं यो ददाशदस्मै ॥

सोमाय साङ्गाय० भोः सोम० दिशां रक्ष० । तमीशानं० गौतमः ईशानो जगती ईशानप्रीत्यर्थम् ।

तमीशानं जगतस्तस्थुषस्पतिं
धियं जिन्वमवसे हूमहे वयम् ।

पूषा नो यथा वेदसामसद्वृधे
रक्षिता पायुरदब्धः स्वस्तये ॥

ईशानाय० भो ईशान दिशां रक्ष०। सहस्रशीर्षा० नारायणोऽ-
नन्तो ऽनुष्टुप्० अनन्तप्रीत्यर्थम् ।

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
स भूमिं विश्वतस्पृत्वा ऽत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥

अनन्ताय साङ्गाय० भो अनन्त० दिशां रक्ष०। ब्रह्मयज्ञानं०
गौतमो वामदेवो ब्रह्मा त्रिष्टुप्० ब्रह्मप्रीत्यर्थम् ।

ब्रह्म यज्ञानं प्रथमं पुरस्ता-
द्विसीमतः सुरुचो वेन आवः ।
सबुध्निया उपमा अस्य विष्ठाः
सतश्च योनिमसतश्च विवः ॥

ब्रह्मणे साङ्गाय० भो ब्रह्मन्० दिशां रक्ष०। गणानां त्वा० गृत्स-
मदो गणपतिर्जगती० गणपतिप्रीत्यर्थम् ।

गणानां त्वा गणपतिं हवामहे
कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम् ।
ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत
आनः शृण्वन्नूतिभिः सीद सादनम् ॥

गणपतये साङ्गाय० भो गणपते दिशां रक्ष० भो जन्मदाः
इमं बलिं गृह्णीत मम सकुटुम्बस्यायुष्कर्त्र्यः पुष्टिकर्त्र्यः तुष्टिकर्त्र्यः
शुभदा भवत। भोः षष्ठि देवि इमं बलिं गृहाण मम सकुटुम्बस्यायु-
ष्कर्त्री क्षेमकर्त्री शान्तिकर्त्री पुष्टिकर्त्री तुष्टिकर्त्री शुभदा भव ।

भो जीवन्तिके इमं बलिं गृहाण मम स॰ पुनस्तथैवेति । इन्द्रादि-लोकपालाः अमुं बलिं गृह्णीत मम स॰ आयुष्कर्त्तारः क्षेम-कर्त्तारः शान्तिकर्त्तारः॰ भवत॰। आकृष्णेन॰ हिरण्यस्तूपः सविता त्रिष्टुप्॰ सूर्यप्रीत्यर्थं स॰ आकृष्णेन॰ सूर्याय साङ्गाय॰ भोः सूर्य इमं सदीपं॰। आप्यायस्व॰ गौतमः सोमो गायत्री॰ सोमप्रीत्य॰ आप्यायस्व॰ सोमाय साङ्गाय॰ भोः सोम इमं सदीपं माषभक्तबलिं॰। अग्निर्मूर्द्धा॰ विरूपोऽङ्गारको गायत्री॰ अङ्गारकप्री॰ अग्निर्मूर्द्धा दिवः। अङ्गारकाय सां॰ भो अङ्गारक इमं सदीपं॰। उद्बुध्यध्वं॰ बुध सौम्यो बुधस्त्रिष्टुप्॰ बुधप्रीत्य॰ ।

उद्बुध्यध्वं समनसः सखायः
समग्निमिन्ध्वं बहवः सनीलाः ।
दधिक्रामग्नि मुषसञ्च देवी-
मिन्द्रावतो ऽवसे निह्वये वः ।

बुधाय साङ्गाय॰ भो बुध इमं॰। बृहस्पते गृत्समन्दो बृह-स्पतिस्त्रिष्टुप् बृहस्पतिप्रीत्य॰ बृहस्पते अतिय॰ बृहस्पतये साङ्गाय॰ भो बृहस्पते इमं॰। शुक्रः॰ पाराशरः शुक्रो॰ द्विपदा विराट्॰ शुक्रप्री॰ शुक्रः शुशु॰ शुक्राय साङ्गाय॰ भोः शुक्र इमं॰। शमग्निः॰ रिरिंबिठि शनिरुष्णिक्॰ शनिप्रीत्य॰ शमग्निरग्निभिः॰ शनैश्चराय साङ्गा॰ भोः शनैश्चर इमं॰। कयानो॰ वामदेवो राहुर्गायत्री॰ राहुप्रीत्य॰ कयानश्चित्र॰ राहवे साङ्गा॰ भो राहो॰। केतुं॰ मधु-च्छन्दाः केतुर्गायत्री॰ केतुप्रीत्य॰ केतुं कृण्वन्॰ केतवे साङ्गाय॰ भोः केतो इमं॰। जातवेदसे॰ कश्यपो दुर्गा त्रिष्टुप्॰ दुर्गाप्रीत्यर्थं॰

जातवेदसे॰ दुर्गायै शाङ्कायै॰ भो दुर्गे इमं॰। भोः कार्त्तिकेय इमं॰। भोः खड्ग इमं॰ भोः शर इमं। भो मन्थान इमं। भोः क्षेत्रपाल इमं॰ गणपतये नमः। दुर्गायै नमः। इष्टदेवताभ्यो नमः। कुलदेवताभ्यः। ग्रामदेवताभ्यः। षट्कृत्तिकाभ्यः। अष्टसिद्धिभ्यः। सरस्वतीसहिताय ब्रह्मणे॰। भवानीसहिताय शङ्कराय॰। लक्ष्मीसहिताय नारायणाय॰। कार्त्तिकेयाय॰। खड्गाय॰। वंशाय॰। मुसलाय॰। मन्थानाय॰। विष्णवे॰। षष्ठीदेव्यै नमः। जन्मदायै॰। जीवन्तिकायै च एवं बलीन्दत्वा कृतस्य पूजाविधेः साङ्गतासिध्यर्थं नानानामगोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः खाद्यफलताम्बूलदक्षिणाचीरापत्यादिदानं करिष्ये इति सङ्कल्प्य भूयसीं च सङ्कल्प्य कर्मेश्वरार्पणं कुर्यात्। यस्य स्मृत्या॰ मन्त्रहीनं॰। ततः श्रिये जात इति आरार्तिकं देवस्य प्रसूतिकाया यजमानस्य च कुर्यात्। ब्राह्मणैराशिषो देयाः। अत्र दाने नाशौचम्।

तथाच व्यासः।

सूतिकावासनिलया जन्मदा नाम देवताः।
तासां यागनिमित्तं तु शुद्धिर्जन्मनि कीर्त्तिता॥
प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा।
त्रिष्वेतेषु न कुर्वीत सूतकं पुत्रजन्मनि॥ इति॥

गोरोचनातिलकं बालस्य कुर्यात्। द्वारसमीपे छागबन्धनं मुसलधारणं शस्त्रपाणिभिः पुरुषैर्जागरणमिदं सर्वमाचारप्राप्तम्।

अथ प्रकारान्तरेण षष्ठिकापूजा ।

प्रथमं बहिर्बलिदानम् ।

क्षेत्रपाल नमस्तुभ्यं सर्वशान्तिफलप्रद ।
बालस्य विघ्ननाशाय गृहाण त्वमिमं बलिम् ॥
षष्ठीगृहार्चितः प्रीत्या शिशुं दीर्घायुषं कुरु ।
भूतदैत्यपिशाचाद्या गन्धर्वा रक्षसां गणाः ॥
शुभं कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृह्णन्त्विमं बलिम् ।
पूर्वादिदिग्विभागेषु स्वस्थानप्रतिवासिनः ॥
शुभं कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृह्णन्त्विमं बलिम् ।
योगिनी डाकिनी चैव मातरो निवसन्ति याः ॥
शान्तिं कुर्वन्तु ताः सर्वा मम गृह्णन्त्विमं बलिम् ।
नानारूपधराः सर्वा मातरो देवमातरः ॥
स्वयं रक्षन्तु मे पुत्रं मम गृह्णन्त्विमं बलिम् ।
दिक्पालाश्च तथेन्द्राद्याः स्वस्थानप्रतिवासिनः ॥
शान्तिं कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृह्णन्त्विमं बलिम् ।
आदित्याद्या ग्रहाः सर्वे ये नित्यं स्वर्गवासिनः ॥
रक्षां कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृह्णन्त्विमं बलिम् ।

ततो गृहं प्रविश्य द्वारदेशे गणपतिपूजां कुर्यात् ।

सर्वविघ्नहरोऽसि त्वं लम्बोदर गजानन ।
षष्ठीगृहेऽर्चितः प्रीत्या शिशुं दीर्घायुषं कुरु ॥
लम्बोदर महाभाग सर्वोपद्रवनाशन ।
त्वत्प्रसादादविघ्नेन चिरं जीवतु बालकः ॥

द्वारमध्ये ॐ गणपतये नमः। द्वारस्य दक्षिणे ॐ क्षेत्रपालाय नमः। द्वारस्य वामे ॐ दुर्गायै नमः। द्वारात् षष्ठिकास्थानं गत्वा गौर्यादिषोड़शमातरः पूज्याः गौरी पद्मा शची मेधेत्यादिनामभिः। दुर्गा श्रीश्च पूज्या।

यां जनाः प्रतिनन्दन्ति रात्रिं धेनुमिवायतीम्।
संवत्सरस्य या पत्नी सा नो अस्तु सुमङ्गली॥

इति श्रियं संपूज्य वसोर्द्धारां दद्यात्। त्रिः पञ्च सप्त वा। तत्र घृतवसोर्द्धारामन्त्रा ऋग्वेदोक्ताः। सहस्रधारः पवते।१। शतधारमुत्समुक्षीयमाणम्।२। सहस्रं मे ददतो अष्टकर्ण्य इत्यादि सार्द्धं द्वे ऋचौ।२।

अथ षष्ठिकापूजा।

तत्र क्रमः। देशकालौ स्मृत्वा अद्य रात्रौ ममाभिनवजातकुमारस्य नैरुज्यपूर्वकदीर्घायुष्यकामनया भगवत्याः श्रीमहाषष्ठिकादेव्याः पूजनीयसमस्तदेवतासहितायाः एभिरुपचारैः पूजनमहं करिष्य इति संकल्प्य षष्ठ्यावाहनं कुर्यात्।

आयाहि वरदे देवि महाषष्ठीति विश्रुते।
शक्तिभिः सह पुत्रं मे रक्ष जागरवासरे॥

इत्यावाह्य तदसुमित्रावरुणेति प्रतिष्ठाप्य कलशस्य कराङ्गन्यासौ कुर्यात्। ॐ षां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः ॐ षीं तर्जनीभ्यां नमः। ॐ षूं मध्यमाभ्यां नमः ॐ षैं अनामिकाभ्यां नमः ॐ षौं कनिष्ठिकाभ्यां नमः ॐ षः करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः। ॐ षां हृदयाय नमः। ॐ षीं शिरसे स्वाहा। ॐ षूं शिखायै वषट्। ॐ षैं कव-

चाय हुं। ॐ षौं नेत्रत्रयाय वौषट्। ॐ षः अस्त्राय फट् इति न्यासौ विधाय ततः षोडशोपचारैः पूजामारभेत्। एतानि पाद्यार्घ्याचमनीयमधुपर्कपुनराचमनीयानि षष्ठीभट्टारकायै नमः। इदं चन्दनानुलेपनं षष्ठीभट्टारकायै नमः। इदमाच्छादनं षष्ठीभट्टारकायै नमः। ततः पुष्पाञ्जलिं दत्वा बलिं दद्यात्।

शक्तिस्त्वं सर्वदेवानां लोकानां हितकारिणी।
मातर्बालमिमं रक्ष महाषष्ठि नमोऽस्तु ते॥
रुद्राणी रुद्ररूपेण महाविघ्नविनाशिनी।
प्रसन्ने वरदे देवि स्वयं रक्ष हि बालकम्॥
भूतदैत्यपिशाचेभ्यो डाकिनीयोगिनीषु च।
मातेव रक्ष मे पुत्रं श्वापदात्पन्नगात्तथा॥
त्वमेव वैष्णवी देवी ब्रह्माणी च व्यवस्थिता।
रुद्रशक्तिः समाख्याता महाषष्ठि नमोऽस्तु ते॥
गौरीपुत्रो यथा स्कन्दः शिशुः संरक्षितः पुरा।
तथा ममाप्ययं बालो रक्ष्यतां षष्ठिके नमः।

ॐ नमो भगवत्यै षष्ठीभट्टारकायै साङ्गायै सपरिवारायै सायुधायै सवाहनायै नम इति पूजां विधाय कार्त्तिकेयपूजां कुर्यात्।

कार्त्तिकेय महाबाहो गौरीहृदयनन्दन।
कुमारं रक्ष भीतिभ्यः पाहि देव नमोऽस्तु ते॥

ततो मन्थानपूजा।

मन्थान त्वं हि गोलोके देवदेवेन निर्मितः।
पूजितश्च विधानेन सूतीरक्षां कुरुष्व मे॥

अथ खड्गपूजा ।

असिर्विंशसनः खड्गः तीक्ष्णधारो दुरासदः ।
श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपाल नमोऽस्तु ते ॥

अथ पूजासङ्कल्पः ।

अस्यां रात्रौ ममाभिनवजातस्य कुमारस्य नैरुज्यपूर्वकदीर्घायुष्यकामनया एतानि गन्धपुष्पपत्राक्षतधूपदीपताम्बूलाच्छादनपक्वान्नपरमान्नपूरिकाशष्कुलीपिष्टकादिनैवेद्यादीनि भगवत्यै महाषष्ठीदेव्यै पूजितसमस्तदेवतासहितायै साङ्गायै सपरिवारायै सायुधायै सवाहनायै मयोत्सृष्टानि प्रीयन्तां न मम । इति समस्तदेवताः सर्वोपचारैः सम्पूज्य । माङ्गल्यतूर्यादिशब्दैः सह सूतिकासहितबालररक्षार्थं वस्त्रं निवेदयेत् । इदं वस्त्रं बृहस्पतिदैवत्यं भगवत्यै न मम ॥ ग्रहेभ्यो नमः । क्षेत्रपालाय नमः । स्थानपालाय नमः । सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमः । सर्वाभ्यो मातृभ्यो नमः ।

अथ बालस्याङ्गे न्यासः ।

ॐ षष्ठि हृदयाय नमः । ॐ षष्ठि शिरसे स्वाहा ॐ षष्ठि शिखायै वषट् । ॐ षष्ठि कवचाय हुं । ॐ षष्ठि नेत्रत्रयाय वौषट् । ॐ षष्ठि अस्त्राय फट् । ततो व्यजने कृत्वा बालकाघमर्षणं मार्जनं कुशेन । ततो बालकसमर्पणम् ।

देवतानामृषीणां च भक्तानां भक्तवत्सले ।
अर्पितं रक्ष मे पुत्रं महाषष्ठि नमोऽस्तु ते ॥
जननी सर्वभूतानां बालकानां विशेषतः ।
नारायणीस्वरूपेण पुत्रं मे रक्ष सर्वतः ॥

भूतदैत्यपिशाचेभ्यो डाकिनीभ्यः शरोत्करैः ।
सुतं मे स्वसुतं कृत्वा रक्ष रक्ष वरानने ॥
गौरीपुत्रो यथा स्कन्दः शिशुः संरक्षितः पुरा ।
तथा ममाप्ययं बालो रक्ष्यतां षष्ठिके नमः ॥
एवं रक्ष महाषष्ठि सदा त्वं विघ्ननाशिनि ।
बालं समातरं रक्ष नित्यमन्तःकुटीस्थिता ॥
सर्वभूतहिते मातर्जगतामुपकारिणि ।
सर्वतः षष्ठिरूपेण बालरक्षां कुरुष्व मे ॥
षष्ठि देवि महाभागे हिताहितवरप्रदे ।
त्वत्प्रसादादविघ्नेन चिरं जीवतु मे सुतः ॥
अस्मिंस्तु सूतिकागारे दैवतैः परिवारिते ।
रक्षां कुरु महाभागे सर्वोपद्रवनाशिनि ॥
अयं कुले ममोत्पन्नो रक्षार्थं पादयोस्तव ।
नीतो मातर्महाभागे चिरं जीवतु बालकः ॥

ततो बालस्य मार्जनम् ।

माधुर्यं यद्बलं यच्च विष्णोरमिततेजसः ।
हरस्य यद्बलं सर्वं तत्सर्वं पुत्रके मम ॥
शान्तिरस्तु शिवं चास्तु प्रणश्यत्वसुखं च यत् ।
यतः समागतं सर्वं तत्रैव प्रतिगच्छतु ॥

ततो जातहारिण्यो मातरः पूज्याः ।

जातं हरन्ति या बालं मातरो गूढविग्रहाः ।
अभिरक्षन्तु मे पुत्रं बलिपूजां हरन्तु नः ॥

ततो नारायणपूजा ।

त्रैलोक्यपूजितः श्रीमान् सदा द्विजविवर्द्धनः ।

शान्तिं कुरु गदापाणे नारायण नमोऽस्तु ते ॥

ततो वंशपूजा ।

सर्वमङ्गलमङ्गल्य गोविन्दस्य करे स्थित ।

वंशं वर्द्धय मे वंश सदानन्द नमोऽस्तु ते ॥

ततः षष्ठिकापूजा ।

शिवां सम्भूतिं प्रीतिं सन्नतिं अनसूयां क्षमां च प्रत्येकं गन्धादिभिः सम्पूज्य ततः कृताञ्जलिः पठेत् ।

चन्द्रार्कयोर्दिगीशानां दिशां च वरुणस्य च ।

निक्षेपार्थमिमं दत्तं ते मे रक्षन्तु बालकम् ॥

अप्रमत्तं प्रमत्तं वा दिवा रात्रावथापि वा ।

रक्षन्तु सर्वतः सर्वे देवाः शक्रपुरोगमाः ॥

रक्षेमं वसुधे देवि सदा सर्वगतप्रिये ।

आयुष्प्रमाणं सकलं सङ्कुर्य्यं ते हरिप्रिये ॥

अन्तरा ह्यायुषस्तस्य ये केचित् परिपन्थिनः ।

विद्यारोग्येषु वित्तेषु निबर्ह्स्वाचिरेण तान् ॥

इति पठित्वा क्षमस्वेति विसृज्य ततस्तु गव्यघृतसैन्धवनिम्बपत्रचितसर्षपात्मको धूपः सूतिकागृहे देयः । सवल्कलं पूगफलं दद्यात् ।

सवल्कलं पूगफलमिदन्ते षष्ठि देविके ।

तव जातस्य बालस्य ददाम्यायुःसमृद्धये ॥

तत आयुर्वेदोक्तां रक्षां बालसमीपे पठेत्।
कृत्यानां परिरक्षार्थं तथा रक्षोभयस्य च।
रक्षाकर्म करिष्यामि ब्रह्मा तदनुमोदताम्॥
नागाः पिशाचा गन्धर्वाः पितरो यक्षराक्षसाः।
अभिद्रवन्ति ये ये त्वां ब्रह्माद्या घ्नन्तु तान् सदा॥
पृथिव्यामन्तरिक्षे च ये चरन्ति निशाचराः।
दिक्षु वास्तुषु ये चान्ये पान्तु त्वां ते नमस्कृताः॥
पान्तु त्वामृषयो ब्रह्मा दिव्या राजर्षयस्तथा।
पर्वताश्चैव नद्यश्च सर्वाः सर्वे च सागराः॥
अग्नी रक्षतु ते जिह्वां प्राणान्वायुस्तथैव च।
सोमो व्यानमपानन्ते पर्जन्यः परिरक्षतु॥
उदानं विद्युतः पान्तु समानं स्तनयित्नवः।
बलमिन्द्रो बलपतिर्मतिं वाचस्पतिस्तथा॥
कामांस्ते पान्तु गन्धर्वाः सत्त्वमिन्द्रोऽभिरक्षतु।
प्रज्ञां ते वरुणो राजा समुद्रो नाभिमण्डलम्॥
चक्षुः सूर्यो दिशः श्रोत्रं चन्द्रमाः पातु ते मनः।
नक्षत्राणि सदा रूपं छायां पातु निशा तव॥
रेतस्त्वाप्याययन्त्वापो रोमाण्योषधयस्तथा।
आकाशं चान्तरं पातु देहं तव वसुन्धरा॥
वैश्वानरः शिरः पातु विष्णुस्तव पराक्रमम्।
पौरुषं पुरुषश्रेष्ठो ब्रह्माऽऽत्मानं ध्रुवो भ्रुवः॥
ततो देहं विशेषेण नव नित्याधिदेवताः।

एतैर्वेदात्मकैर्मन्त्रैः कृत्वा व्याधिविनाशनम् ॥
मयैवं कृतरक्षस्त्वं दीर्घमायुरवाप्नुहि ।

ततः प्रणम्य विसृजेत् । चरणेनैकेनोपानहमपरेण काष्ठपादुकामारुह्य दक्षिणकरेण खड्गं धृत्वा पश्चात् वारत्रयं गौरीपुत्रो यथा स्कन्द इति श्लोकं पठित्वा षष्ठिकापूजामाचरेत् ।

ततो हलपूजा ।

निदानं सर्वसस्यानामायुधं शितिवाससः ।
हल पालय मे पुत्रं सर्वप्रिय नमोऽस्तु ते ॥

ततः वृषभकपालपूजा ।

कपाल त्वं वृषस्यांशः श्मशानस्थितिभाक् सदा ।
भूतदैत्यपिशाचेभ्यः पुत्रं मे रक्ष सर्वदा ॥

ततो गृहमागत्य कुशतिलजलान्यादाय दक्षिणां दद्यात् । ॐ अद्य अस्यां रात्रौ ममाभिनवजातकुमारस्य समाशतनैरुज्यपूर्वकदीर्घायुष्यबलपुष्टिकामनया कृतैतत्षष्ठिकादिदेवतापूजाप्रतिष्ठासिद्ध्यर्थं दक्षिणाम् इदं हिरण्यमग्निदैवतं तन्मौल्योपकल्पितं द्रव्यं वा नानानामगोत्रेभ्यो दातुमहमुत्सृजे । ततोऽभिषेकाशीर्वादमन्त्रा देयाः । ततः शस्त्रपाणिभिः पुरुषैर्बलवद्भिर्जाग्रद्भिः सूतिकागृहरक्षां द्वारदेशे छागबन्धनं समुसलायसनिधानं च कारयेत् । अविरतवंशस्वनेन जागरणं कारयेत् ॥

इति शिवप्रोक्ता षष्ठिकापूजा ।

नामकरणमिति । गार्ग्यः ।

मासनाम गुरोर्नाम दद्याद्बालस्य वै पिता । इति ।

सङ्ग्रहे ।

कृष्णोऽनन्तोऽच्युतश्चक्री वैकुण्ठोऽथ जनार्दनः ।
उपेन्द्रो यज्ञपुरुषो वासुदेवस्तथा हरिः ॥
योगीशः पुण्डरीकाक्षो मासनामान्यनुक्रमात् । इति ।

अत्र मार्गशीर्षादिक्रम इति वृद्धाः । चैत्रादिरित्येके । उक्तकालातिक्रमे नक्षत्राण्याह,

वसिष्ठः ।

उत्तरारेवतीहस्तमूलपुष्याः सवारुणाः ।
श्रवणादितिमैत्रञ्च स्वाती मृगशिरस्तथा ॥
प्राजापत्यं धनिष्ठा च प्रशस्ता नामकर्मणि । इति ।

आपस्तम्बगृह्ये ।

दशम्यामुत्थितायाᳬ स्नातायां पुत्रस्य नाम दधाति पिता माता वेति द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नामपूर्वमाख्यातोत्तरं दीर्घाभिनिष्ठानान्तं घोषवदाद्यन्तरन्तस्थमपि वा यस्मिन् स्वित्युपसर्गः स्यात्तद्धि प्रतिष्ठितमिति हि ब्राह्मणमिति । अत्र बौधायनो विकल्पान्तराण्याह । ऋष्यनूकं देवतानूकं वा यथैवैषां पूर्वपुरुषाणां नामानि स्युरिति वसिष्ठो नारदः विष्णुः शिवः यज्ञशर्मा सोमशर्मेत्यादि, अयुजाक्षरं कुमार्याः, विषमाक्षरं श्रीः गौः भारतीत्यादि ।

अत्रेदं बोध्यम् ।

देशभाषानुसारेण क्रियमाणनाम्नः सूक्तवाकादौ सङ्कल्पादौ चोल्लेखो बर्बराणां भाषैव । तस्मात् घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नाम कर्तव्यं कृतं कुर्याच्च तद्धितमिति आश्वलायन-

गृह्यसूत्रोक्तनाम्नैव साधुना तदुचितम् । किं चाग्न्यादिनक्षत्रदेवता उक्ताः ।

नक्षत्रदेवता एता एताभिर्यज्ञकर्मणि ।
यजमानस्य शास्त्रज्ञैर्नाम नक्षत्रजं स्मृतम् ॥ इति ।

वेदाङ्गज्यौतिषोक्तं नक्षत्रनाम च तदुपयोगि । नामकरणे नाक्षत्रं नाम नक्षत्रपादाक्षरादि कार्यमिति वृद्धाः । गृह्यपरिशिष्टे च क्वचित्तथैवोक्तम् । एतदेव नामकरणप्रकरणे नक्षत्रनाम च निर्दिशति तद्रहस्यं भवतीति आपस्तम्बेनोक्तम् । तदेव च अभिवादनीयं च समीक्षेत तन्मातापितरौ विद्यातामोपनयनादिति आश्वलायनेनोक्तम् । एवमेव नामकरणे वृद्धशिष्टानामाचारः । अतएव ज्यौतिषे यज्ञकर्मणीत्युक्तम् । तत्तन्नक्षत्रवाचकेभ्यो जातार्थप्रत्यये निष्पन्नं तत्तन्नक्षत्रजं नामेति केचित् । तत्र पुत्रस्य नाम गृह्णाति रौहिणाय तिष्यायेति बौधायनसूत्रं मूलम् । यच्चसावसावित्यादिश्य नामनी इति आश्वलायनेनोक्तं तत्तु सन्दिग्धम् । यत्तु देवत्रातेनानुराधो देवदत्त इति प्रयोक्तव्यमित्युक्तं तत्र सूत्राक्षरानुग्रहश्चिन्त्यः । शाङ्खायनादयस्तु ज्यौतिषोक्तमेवाद्रियन्ते । इदानीमाश्वलायनाः देवत्रातोक्त्या,—

निर्दिशेद्यजमानस्य नाम सांव्यवहारिकम् ।
नाक्षत्रं च यथा कृष्णशर्मा रौहिण इत्यपि ॥

इत्याश्वलायनश्रौतकारिकोक्त्या च तथैवाचरन्ति । नामकरणेऽपि तदेव नाक्षत्रं नामेति च वदन्ति । गुरुचरणास्तु बौधायनादिवाक्ये रौहिणादिपदं तत्तन्नक्षत्रजातत्वेन तत्तद्देवतानामुपलक्षणम् ।

एवं हि ज्यौतिषेण तेषामेकमूलकल्पनालाघवं भवति । विकल्पस्यानौचित्याच्च । संज्ञापर्य्यायनामशब्देन पाचकादिशब्दवत् केवलयौगिकश्रावणादिशब्दानां ग्रहीतुमनौचित्याच्च । अभिवादनं प्रयोजनमस्येत्यर्थकाभिवादनीयशब्देन तस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च । तस्य साधारणत्वादित्याहुः । अचत्यं तत्त्वं कलातोऽवगन्तव्यम् । वा चार्थे । तेनान्यस्यापि सङ्ग्रहः । तत्रायस्य गृह्यसूत्रादिप्रसिद्धत्वात् द्वितीये मानमाह । यथाहेति । तस्यैवार्थमाह । सूर्य्येति । चन्द्रदर्शनात्मकं देवतानत्यात्मकं वा इदमित्यप्यन्यत्रोक्तम् ।

तृतीये वा चतुर्थे वा मासि निष्क्रमणं भवेत् ।
ततस्तृतीये कर्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् ॥

इति ज्योतिर्निबन्धे यमोक्तेः ।

अन्नप्राशनकाले वा कुर्य्यान्निष्क्रमणक्रियाम् ।

इति गर्गः । द्वादशदिनमप्यस्य कालस्तथा च स्कान्दे ।

द्वादशेऽहनि राजेन्द्र शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।
पञ्चमे च तथा मासे भूमौ तमुपवेशयेत् ॥
तत्र सर्वग्रहाः शस्ता भौमोऽप्यत्र विशेषतः ।
उत्तरात्रितयं सौम्यं पुष्यर्क्षं शक्रदैवतम् ॥
प्राजापत्यं च हस्तश्च शस्तमाश्विनमित्रभम् । इति ।

पारिजाते पाशोक्तमुपवेशनमपि बोध्यम् । स्वस्तिवाचनं कृत्वा वराहपृथिवीदेवगुरुद्विजान् सम्पूज्य मण्डले शिशुमुपवेशयेत् ।

तत्र मन्त्राः ।

रक्षैनं वसुधे देवि सदा सर्वगतं शुभे ।

आयुष्प्रमाणं निखिलं निक्षिपस्व हरिप्रिये ॥

अचिरादायुषस्तस्य ये केचित्परिपन्थिनः ।

जीवितारोग्यवित्तेषु निर्दहस्वाचिरेण तान् ॥

धारिण्यशेषभूतानां मातस्त्वमधिका ह्यसि ।

कुमारं पाहि मातस्त्वं ब्रह्मा तदनुमन्यताम् ॥

तत आशिषो वाचयेदिति । **षष्ठेमासीति । आपस्तम्बसूत्रेऽपि** जन्मतोऽधिषष्ठे मासीति । कालातीतेऽन्नप्राशनेऽस्तादिदोषा अपि बोध्याः । अष्टमे वाऽपि कर्त्तव्यमिति **यमः** । षष्ठे मासेऽन्नप्राशनं जातेषु दन्तेषु वेति **लौगाक्षिः** । संवत्सरेऽन्नप्राशनं अर्धसंवत्सरे इत्येके इति **प्राहुः** । अत्र सर्वत्र स्वस्वगृह्यानुरोधेन व्यवस्थेति **माधवः** ।

मासे षष्ठे सप्तमे वाऽप्यष्टमे मासि वत्सरे ।

कर्णवेधं प्रशंसन्ति पुष्ट्यायुःश्रीविवृद्धये ॥

इति **गर्गोक्तम्,**

द्वितीया दशमी षष्ठी सप्तमी च त्रयोदशी ।

द्वादशी पञ्चमी शस्ता तृतीया कर्णवेधने ॥

इति **बृहस्पत्युक्तम्,**

कार्त्तिके पौषमासे वा चैत्रे वा फाल्गुनेऽपि वा ।

कर्णवेधं प्रशंसन्ति शुक्लपक्षे शुभे दिने ॥

शिशोरजातदन्तस्य मातुरुत्सङ्गसर्पिणः ।

सौचिको वेधयेत्कर्णौ सूच्या द्विगुणसूत्रया ॥

हस्ताश्विनीस्वातिपुनर्वसौ च तिष्येन्दुचित्राहरिरेवतीषु।

चन्द्रेऽनुकूले गुरुशुक्रवारे कर्णौ तु वेध्यावमले च लग्ने ॥

इति **हेमाद्रौ** ज्यौतिषोक्तं च कर्णवेधाख्यं कर्मापि बोध्यम्।

एवं वर्धापनमपि बोध्यम्। तथाहि

भविष्ये।

सर्वस्य जन्मदिवसे स्नातो मङ्गलवारिभिः।

नवाम्बरधरो भूत्वा पूजयेच्च चिरायुषम् ॥

मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेत्प्रयतस्तथा।

ततो दीर्घायुषं व्यासं रामं द्रौणिं कृपं बलिम् ॥

प्रल्हादं च हनूमन्तं विभीषणमथार्चयेत् ॥

स्वनक्षत्रं जन्मतिथिं प्राप्य संपूजयेन्नरः।

षष्ठीं च दधिभक्तेन वर्षे वर्षे पुनः पुनः ॥

तिथितत्त्वे एतन्नामभिस्तिलहोमोऽप्युक्तः।

आदित्यपुराणे।

सर्वस्य जन्मदिवसे स्नातैर्मङ्गलवारिभिः।

गुरुदेवाग्निविप्राश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥

स्वनक्षत्रं च पितरौ तथा देवः प्रजापतिः।

प्रतिसंवत्सरं यत्नात् कर्त्तव्यश्च महोत्सवः ॥

कृत्यचिन्तामणौ भविष्ये।

गुडदुग्धतिलान्दद्याद्बुत्तायन्थौ च बन्धयेत्।

गुग्गुलुं निम्बसिद्धार्थं दूर्वागोरोचनादिकम् ॥
सम्पूज्य भानुविप्नेशौ महर्षिं प्रार्थयेदिदम्।
चिरजीवी यथा त्वं तु भविष्यामि तथा मुने ॥
रूपवान् वित्तवांश्चैव श्रिया युक्तश्च सर्वदा।
मार्कण्डेय नमस्तेऽस्तु सप्तकल्पान्तजीवन ॥
आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थं प्रसीद भगवन्मुने।
चिरजीवी यथा त्वं तु मुनीनां प्रवर द्विज ॥
कुरुष्व मुनिशार्दूल तथा मां चिरजीविनम्।
मार्कण्डेय महाभाग सप्तकल्पान्तजीवन ॥
आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थमस्माकं वरदो भव।
सतिलं गुडसंमिश्रमञ्जल्यर्धमितं पयः ॥
मार्कण्डेयाद् वरं लब्ध्वा पिबाम्यायुर्विवृद्धये।

इति पयः पिबेत्। तिथितत्त्वे स्कान्दे विशेषः।

खण्डनं नखकेशानां मैथुनाध्वगमौ तथा।
आमिषं कलहं हिंसां वर्षवृद्धौ विवर्जयेत् ॥ इति।

एतच्च वर्षपर्यन्तं प्रतिमासं ततः प्रतिसंवत्सरं जन्मदिने आयुराद्यभिवृद्ध्यर्थं कुर्यात्। तस्यायं प्रयोगः। तत्रादौ तिलतैलेनाभ्यङ्गं कृत्वा दधि दूर्वां च शिरसि धृत्वा स्नायादुष्णोदकेन। ततः केशरोदकेन स्नात्वा शुक्लवस्त्रयुगं परिधायाचान्तो गृहाभ्यन्तरमुपविश्य गोरोचनातिलकं कृत्वा आचम्य प्राणानायम्य सुमुखश्चैकदन्तश्चेत्यादि पठित्वा अक्षतपुष्पफलदक्षिणामादाय सङ्कल्पयेत्। देशकालौ सङ्कीर्त्य ममाद्य जन्मदिने दीर्घायुर्यशःपुत्रपौत्राद्यभिवृ-

द्विदारा मार्कण्डेयादिप्रीत्यर्थं मार्कण्डेयादिपूजनमहं करिष्ये। तत्रादौ निर्विघ्नतासिद्ध्यर्थं गणपतिपूजनं स्वस्तिवाचनं च कृत्वा पीठोपर्यक्षतपुञ्जेषु देवता आवाहयेत्। मार्कण्डेयाय नमः। अश्वत्थाम्ने ० बलये ० व्यासाय ० हनूमते ० विभीषणाय ० कृपाय ० परशुरामाय ० ८ इत्येतैर्नामभिर्दितीयान्तैरावाह्य सम्पूज्य प्रार्थयेत्।

मार्कण्डेय महाबाहो सप्तकल्पान्तजीवन।
चिरजीवी यथा त्वं हि भविष्यामि तथा मुने॥
नववर्षायुषं प्राप्य तपसा महता पुरा।
सप्तकल्पान्तकं त्वायुः प्राप्तं हि मुनिना त्वया॥
आयुर्देहि यशो देहि श्रियं देहि धनं तथा।
पुत्रपौत्रप्रपौत्रांश्च मार्कण्डेय महामुने॥
द्रोणपुत्र महाभाग चन्द्रतेजःसमुद्भव।
भवाय बलदोऽसि त्वमश्वत्थाम्ने नमोऽस्तु ते॥
दैत्येन्द्रकुलसम्भूत बले दाता हरेः पुरा।
प्रपन्नः शरणं त्वाऽहं दीर्घमायुः प्रयच्छ मे॥
भविष्यत्साम्प्रतश्चैव अतीतं ज्ञातवान्मुने।
नारायणसमुद्भूत त्वं व्यासायुष्प्रदो भव॥
अञ्जनीगर्भसम्भूत कपीन्द्र सचिवोत्तम।
रामप्रिय नमस्तुभ्यं हनूमन् रक्ष सर्वदा॥
विभीषण नमस्तुभ्यं समये रामदूतकः।
आयुरारोग्यमैश्वर्यं देहि पौलस्त्यनन्दन॥

द्विजेन्द्र भरताचार्य सर्वशास्त्रविशारद ।
शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि कृपालुश्च कृपां कुरु ॥
रैणुकेय महावीर्य क्षत्रियान्वयनाशन ।
आयुः प्रयच्छ मे राजन् जामदग्न्य नमोऽस्तु ते ॥

ततो गुडतिलमिश्रं दुग्धं प्रसृतिना मन्त्रमावर्तयन् त्रिः पिबेत् । तत्र मन्त्रः ।

सतिलं गुडसंमिश्रमञ्जल्यर्धमितं पयः ।
मार्कण्डेय महाबाहो पिबाम्यायुःसमृद्धये ॥

यस्य स्मृत्या॰ प्रमादात्कुर्वतां कर्म॰ इत्युक्त्वा उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते॰ इति विसृज्य कर्मेश्वरार्पणं कुर्यात् । कर्म चेति चस्त्वर्थोऽत्र संबध्यत इत्याह । चूडालक्षणं त्विति । तत्स्वरूपमित्यर्थः । तदाख्यमिति यावत् । एवं प्रागपि । अनन्वयनिरासाय लिङ्गविपरिणामेनाह । कार्यमितीति । इत्येवमित्यर्थः । इदमुपलक्षणं पुंलिङ्गस्यापि । अत्र यथाकुलमित्यनेन सर्वे पक्षाः संगृहीताः । तथाहि । आपस्तम्बगृह्ये जन्मनोऽधि तृतीये वर्षे चौलं पुनर्वस्वोरिति । गर्गनारदवैजवापा अप्येवम् । आश्वलायनानां तु विशेषः ।

तृतीये पञ्चमे वाऽब्दे चौलकर्म प्रशस्यते ।
प्राग्वा समे सप्तमे वा सहोपनयनेन वा ॥

इति आश्वलायनवचनात् ।

ततः संवत्सरे पूर्णे चूडाकर्म विधीयते ।
द्वितीये वा तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिदर्शनात् ॥
यथाकुलं च केषाञ्चिदुपनीत्या सहेष्यते । इति ।

कारिकाऽपि।

पञ्चमे सप्तमे वर्षे जन्मतो मध्यमं भवेत्।
अधमं गर्भतः स्यात्तु दशमैकादशेऽपि वा॥ इति

अन्यच्च।

नारदीये विशेषः।

सूनोर्मातरि गर्भिण्यां चूडाकर्म न कारयेत्।
पञ्चमाब्दात् प्रागूर्ध्वं तु गर्भिण्यामपि कारयेत्॥
यदि गर्भविपत्तिः स्यात् शिशोर्वा मरणं यदि।
सहोपनीत्या कुर्याच्चेत्तदा दोषो न विद्यते॥ इति।

बृहस्पतिरपि।

गर्भे मातुः कुमारस्य न कुर्याच्चौलकर्म तु।
पञ्चमासादधः कुर्यादत ऊर्ध्वं न कारयेत्॥

इति। **धर्मप्रकाशे** गर्भिणीपतेरुपनयनकर्तृत्वमपि निषिद्ध-मित्युक्तं चौलप्रकरणे।

औद्वाहमौपनयनं पयसो ऽवगाह-
मायुःक्षयो भवति गर्भिणिकापतीनाम्। इति।

तत्रौद्वाहं स्वस्य चान्यस्य चापत्यादेः। उपनयनं त्वपत्यादे-रेव। तत्रापि चौलइव नायं नियमो यदुपनेयस्य मातुरेव गर्भे निषेध इति किं तूपनेतुर्भार्यामात्रस्य गर्भे इति। अन्यत्रापि।

सूनोर्मातरि गर्भिण्यां मौञ्जीचूडे न कारयेत्।
गते तु पञ्चमे मासे गर्भादीनां मृतिर्भवेत्॥ इति।

तथा,

प्राप्तमभ्युदयश्राद्धं पुत्रसंस्कारकर्मणि।

पत्नी रजस्वला चेत्स्यान्न कुर्यात्तत्पिता तदा॥ इति।

सङ्ग्रहे तु,

सङ्कटे समनुप्राप्ते सूतके समुपागते।

कूष्माण्डीभिर्घृतं हुत्वा गाञ्च दद्यात् पयस्विनीम्॥

चूडोपनयनोद्वाहप्रतिष्ठादिकमाचरेत्। इति।

अत्र विशेषो विष्णुपुराणे।

भक्ष्याभक्ष्ये तथाऽपेये वाच्यावाच्ये तथाऽनृते।

तावत्कालं न दोषोऽस्ति स यावन्नोपनीयते॥ इति।

वसिष्ठोऽपि।

नह्यस्य विद्यते कर्म किञ्चिदामौञ्जिबन्धनात्।

शूद्रवृत्त्या समस्तावद्यावद्वेदो न जायते॥ इति।

अपरार्के विशेषमाह वृद्धशातातपः।

शिशोरभ्युक्षणं प्रोक्तं बालस्याचमनं स्मृतम्।

रजस्वलादिसंस्पर्शे स्नानमेव कुमारके॥

प्राक् चूडाकरणात् बालः प्रागन्नप्राशनाच्छिशुः।

कुमारकस्तु विज्ञेयो यावन्मौञ्जीनिबन्धनम्॥ इति।

अधिकमनुपदमेव वक्ष्यते। यदि गर्भाधानादिसंस्कारलोपस्तदा तन्निमित्तं प्रायश्चित्तं कृत्वा कालात्ययनिमित्तं प्रायश्चित्तहोमं च कृत्वा चौलं होमश्च कार्यः।

तदुक्तं

शौनकेन।

आरभ्याधानमाचौलात् कालेऽतीते तु कर्मणाम्।
व्याहृत्याज्यं सुसंस्कृत्य कृत्वा कर्म यथाक्रमम्॥
एतेष्वेकैकलोपे तु पादकृच्छ्रं समाचरेत्।
चूड़ाया अर्धकृच्छ्रं स्यादापदि त्वेवमीरितम्॥
अनापदि तु सर्वत्र द्विगुणं द्विगुणं चरेत्। इति।

त्रिकाण्डी,

कालातीतेषु कार्येषु प्राप्तवत्स्वपरेषु च।
कालातीतानि कृत्वैव विदध्यादुत्तराणि तु॥ इति।

अथ शिखाविषये उच्यते। तत्र तावत् **माधवीये लौगाक्षिः।** दक्षिणतः कमुजा वसिष्ठानामुभयतोऽत्रिकश्यपानां मुण्डा भृगवः पञ्चचूड़ा अङ्गिरसो मङ्गलार्थं शिखिनोऽन्ये यथा कुलधर्मं वेति। कमुजा केशपङ्क्तिः। एतच्च शाखान्तरविषयम्। तैत्तिरीयाणां तु स्वप्रवरसङ्ख्यया शिखाधारणमुक्तं **गृह्ये** "तूष्णीं केशान्विनीय यथर्षि शिखा निदधाति यथा वैषां कुलधर्मः स्यात्"इति।

अत्र निर्णयसिन्धुकृत् प्रयोगरत्ने।

मध्ये शिरसि चूडा स्याद्वसिष्ठानां तु दक्षिणे।
उभयोः पार्श्वयोरत्रिकश्यपानां शिखा मता॥ इति।

माधवीये ऽप्येवम्। **आपस्तम्बस्त्वाह** तूष्णीं केशान्विनीय यथर्षि शिखा निदधातीति*। यथर्षि प्रवरसङ्ख्यया। तासां

---

* आप. गृ. प. ६ खं. १६ सू. ६।

मध्यशिखावर्जमुपनयने वपनं कार्यं, प्रतिदिशं प्रवपतीत्युपनयने तेनैवोक्तेः। रिक्तो वा एषो न पिहितो यन्मुण्डस्तस्यैतदपिधानं यच्छिखेति श्रुतेः।

विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम्।

इति निषेधाच्च। अन्येषु तु वचनात्सशिखवपनमिति **सुदर्शन-भाष्ये** उक्तम्। यत्तु कुमारा विशिखा इवेति लिङ्गं तच्छन्दोग-परम्। **अपरार्के मदनरत्ने च लौगाक्षिः**। दक्षिणतः कमुजा वसिष्ठानामुभयतो ऽत्रिकश्यपानां मुण्डा भृगवः पञ्चचूडा अङ्गिरसो वाजिमेके मङ्गलार्थं शिखिनो ऽन्ये यथाकुलधर्मं वेति। कमुजा शिखा। वाजिः केशपङ्क्तिः। **स्मृतिदर्पणे**, एका शिखा दक्षिणतो वसिष्ठगोत्रस्य पञ्चाङ्गिरसां भृगोस्तु नैका शिखा कश्यपगोत्रजानां शिखोभयत्रापि यथाकुलं च। एतच्छूद्रातिरिक्तविषयम्। शूद्रस्या-शिखताः केशवेषा इति **वसिष्ठोक्तेः**। यत्तु **पाद्मे**

न शिखी नोपवीती स्यान्नोच्चरेत् संस्कृतां गिरम्।

इति शूद्रमुपक्रम्योक्तं तदसच्छूद्रस्येति केचित्। विकल्प इति तु युक्तम्। अत एव

हारीतः।

स्त्रीशूद्रौ तु शिखां छित्त्वा क्रोधाद्वैराग्यतोऽपि वा।
प्राजापत्यं प्रकुर्यातां निष्कृतिर्नान्यथा भवेत्॥ इति।

एतत्परिग्रहपक्षे स्वदेशाचाराद्व्यवस्थेति दिगित्याहुः।

तस्यायं भावः। आपस्तम्बानां चूडाकर्मणि शिखास्थापनमुक्तं तत्रैकार्षेयस्यैका द्व्यार्षेयस्य द्वे इत्यादि। तासां यावज्जीवं धारण-

मुपनयने वपनं वेति संशये मध्यशिखावर्जमन्यासां वपनं, प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं वपतीति सूत्रात्। रिक्तो वा एष इति वचनात्। त्रिशिख इति स्मृतेः। सर्वेषु वचनाद्वपनं शिखाया इत्येकवचनाच्च। अतो मध्यशिखास्थापनं युक्तमिति। केचित्तु अत्र सूत्रतात्पर्यं त्वेवं, चौले स्थापितानां शिखानां यावज्जीवं स्थापनमेव। चौले यथर्षि शिखा निदधाति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं वपतीत्युपदेशात्। उपनयने तु धर्मोपदेशः सौकर्यात्। वपनन्तु चौलवदेवेति प्राहुः। अन्ये तु आपस्तम्बानां चूडाकर्मणि शिखास्थापनमेकार्षेयस्यैका द्व्यार्षेयस्य द्वे इत्याद्युक्तं, तासां च संस्कार्यत्वं, शिखा निदधातीति द्वितीयासंयोगात्। अनुपयुक्तस्य संस्कारासम्भवाद्विशिख इत्यादिना ऽविशेषात् सर्वासामेव कर्मण्युपयोगो वाच्य इति सर्वासां कर्माङ्गत्वम्। तत्रैकस्या एव कर्माङ्गत्वकल्पने वैरूप्यं स्यात्। गोदानादौ तु वचनादेव सर्वशिखावपनम्। एवं सत्रेऽपि। तथाच वचनेन विना ऽन्यत्र वपनं न भवति। उपनयने तु प्रतिमन्त्रमिति सूत्रमवष्टभ्य सर्वशिखावपनम्। "त्रिशिखः" "रिक्तो वे"त्यादिवचनान्यथानुपपत्त्या मध्यमशिखास्थापनं च कैश्चिदुच्यते। तत्र प्रतिमन्त्रमिति सूत्रस्य चौलेऽपि विद्यमानत्वाच्चौलस्य च पूर्वभावित्वात्तत्र च शिखावर्जमेवानेन सूत्रेण वपनं विधीयते इत्यर्थस्य निर्णीतत्वात्तद्वदेवोपनयनादौ प्राप्नोतीति शिखावपनमुपनयने नैव भवतीति सिद्धान्तः। **सुदर्शनभाष्य**मप्येवं समञ्जसम्। **हिरण्यकेशिसूत्रभाष्ये** तु स्पष्ट एवायमर्थ उक्त इति दिंगित्याहुः। वस्तुतस्तु उपनयने **आपस्तम्बेनो**त्तराभिश्चतसृभिः प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं वपतीत्युक्तम्। तस्यायम्भावः सुदर्शनाभिमतः।

उत्तराभिस्तस्रभिर्येनावपदित्यादिभिः प्रतिमन्त्रं शिखातः प्रतिदिशं प्रवपति, प्रशब्दात् कुशलीकरणमाचार्य एव करोतीत्यर्थः। यत्र यत्र समावर्त्तनादौ वपनोपदेशस्तत्र सर्वत्र शिखावर्जितमेव वपनम्। चौले यथर्षि शिखा निदधाति यथा वैषां कुलधर्मः स्यादपाᳪ सᳪसर्जनाद्याकेशनिधानात् समानमित्युक्तत्वात्। तथाच यथर्षि शिखा निदधाति केशान् प्रवपतीति चौले निर्णीतत्वाद्रिक्तो वेति श्रुत्या शिखावपनप्रतिषेधाच्च न शिखावपनमुपनयने। यत्तु सत्रेषु तु वचनाद्वपनᳪ शिखाया इत्यत्रैकवचनाच्चौले स्थापितशिखानां मध्यशिखावर्जमुपनयने वपनं युक्तम्। **सुदर्शनेन** लिखितत्वादिति। तन्न। गोदाने शिखावर्जितसर्वकेशवपनमिति पक्षे यथर्षिशिखा-वर्जितसर्वकेशवपनं, रिक्तो वेति श्रुत्या शिखावपनप्रतिषेधादित्यस्य **सुदर्शनाचार्यै**रुक्तत्वात्। तथाचैकवचनमविवक्षितं, ग्रहं सम्मार्ष्टीति-वदिति बोध्यम्। यदपि येषां मते तद्विवक्षितं तेषां यथर्षि स्थापि-तानां शिखानां मध्ये एकस्या एव वपनमस्तु सत्रे विशिख इति निषेधाच्चेति। तदपि न। यतो यत्र वचनाद्वपनं तत्र नायं निषेधो ऽन्यथा सत्रिरण्डाप्रायश्चित्तिच्छन्दोगयत्यादीनामपि शिखाधारणं स्यात्। तस्मात् चौले स्थापितानां शिखानां मध्यशिखावर्जमुपनयने वपनमिति सर्वथा न युक्तमिति दिगिति बोध्यम्।

अथ सुदर्शनभाष्यं सापस्तम्बसूत्रम्। उपनयनं व्याख्या-स्याम इत्युपक्रम्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा ऽऽशिषो वाचयित्वा कुमारं भोजयित्वा ऽनुवाकस्य प्रथमेन यजुषा ऽपः सᳪसृज्योष्णाः शीताख्वा-नीयोत्तरया शिर उनत्ति* शोधयति चौंस्त्रीन्दर्भानन्तर्द्धायोत्तरा-

* आप. गृ. प. ४ खं. १० सू. ५।

भिश्चतसृभिः प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं प्रवपति* । ततो येनावपदित्यादिभिः प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं चौरस्त्रीन्दर्भानन्तर्द्धाय केशान् प्रवपति। प्रशब्दात् कुशलीकरणमप्याचार्यस्यैव। तत्र प्रथमे मन्त्रे ऽसावित्यस्य स्थाने रामशर्मेति कुमारनामग्रहणम्। चतुर्थे संबुद्ध्या इति सुदर्शनीया व्याख्या। समावर्त्तने, अपाᳪ सᳪसर्जनाद्याकेशनिधानात्समानम्†,। अथानुवाकस्य प्रथमेन यजुषेत्यारभ्य तस्मिन् केशानुपयम्योत्तरयोदुम्बरमूले दर्भस्तम्बे वा निदधातीत्येवमन्तमुपनयनेन समानं, भवतीति शेषः। ‡जन्मतो ऽधितृतीये वर्षे चौलं पुनर्वस्वोरित्युपक्रम्यापरेणाग्निं प्राञ्चमुपवेश्य त्र्येण्या शलल्या त्रिभिर्दर्भपिञ्जूलैः (पुञ्जीलैः) शलालुग्रप्सेनेति तूष्णीं केशान्विनीय यथर्षि शिखा निदधाति§ अपरेणाग्निमग्नेः पश्चात् प्राञ्चं प्राङ्मुखं तूष्णीं वाग्यतः केशान्विनीय त्रिविधं नीत्वा ऽपसव्याञ्छिखयर्थांश्च पृथक् कृत्वेत्यर्थः। यथर्षि यावन्त ऋषयः प्रवरे तावतीः शिखा निदधाति। एकार्षेयस्यैका शिखा द्व्यार्षेयस्य द्वे इत्यादि। यथा वैषां कुलधर्मः स्यात्¶। अथ वा येन प्रकारेण एषां कुलजानां कुलधर्मः प्रवर्त्तते तथा शिखा कर्त्तव्या। केचिदेषामिति वचनात्पितुरन्योऽपि चौलकर्त्तेति। अपाᳪ सᳪसर्जनाद्याकेशनिधानात्समानम्‖। व्याख्यातमेतत्समावर्त्तने। एवं गोदानमन्यस्मिन्नपि नक्षत्रे षोडशे वर्षे** ।

---

* आप. गृ. प. ४ खं. १० सू. ६ ।

† आप. गृ. प. ५ खं. १२ सू. ३ । ‡ आप. गृ. प. ६ खं १६ सू. ३ ।

§ आप. गृ. प. ६ खं. १६ सू. ६ । ¶ आप. गृ. प. ६ खं. १६ सू. ७ ।

‖ आप. गृ. प. ६ खं. १६ सू. ८ । ** आप. गृ. प. ६ खं. १६ सू. १२।

गोदानमिति कर्मनामधेयम्। यस्मिन् कर्मण्यङ्गभूतं गोदानयोः शिरःप्रदेशविशेषयोर्वपनं यत्रापि पक्षे शिखावर्जितसर्वकेशवपनं यथर्षि शिखा इति तत्रापि गोदानयोर्वपनं कर्मवचनं कर्मनामधेयप्रवृत्तिनिमित्तं विद्यतएवातो गोदानाख्यं कर्म। एवं यथाचौलं ब्राह्मणभोजनादिवरदानान्तं कार्यं तथान्यस्मिन्नपि नक्षत्रे रोहिण्यादौ वर्षे च षोडशे भवति। अत्र पक्षान्तरमाह।

*अग्निगोदानो वा स्यात्। †एतावन्नाना सर्वान् केशान्वापयते। एतावन्नाना एतावान् भेदः यदपिधानार्थया शिखया सह सर्वान् केशान्वापयतइति ततश्चेह विनयनाभावात् शलल्यादीनामभावः। अत्र च वापयतइति णिजन्तनिर्देशादाचार्य एव गोदानकर्मणः कर्त्ता। वरदानमाचार्यायैव। तथा ऽत्र शिखाया अपि वपनम्, एतावन्नाना सर्वान् केशान्वापयते इत्येतस्मादेव वचनात्क्षत्रवत्। अन्ये आहुः रिक्तो वा यच्छिखेति सत्रेषु तु वचनाद्वपनꣳ शिखाया इति सत्रेभ्यो ऽन्यत्र शिखावपनप्रतिषेधादिहापि नैव शिखावपनमितीति।

बौधायनोऽपि।

षोडशे वर्षे गोदानं तस्य चौलवत्तूष्णीं प्रतिपत्तिरवसानं चैतावन्नाना प्रतिपत्तौ सर्वान् केशान्वापयते गामत्र गुरवे ददाति अग्निगोदानो वा भवतीति। अतएव अथ वपन्तं नापितमुत्तरया ऽभिमन्त्रयते आचार्यः यत् क्षुरेणेति। यत् यदा क्षुरेण प्रचयता-तीक्ष्णभूतेन सुपेशसा सद्रूपेण उज्ज्वलेन वप्ना, करणस्य कर्तृत्व-

* आप. गृ. प. ६ खं. १६ सू. १३। † आप. गृ. प. ६ खं. १६ सू. १५।

विवक्षा। एवंभूतेन क्षुरेण यत् यदा ऽस्य केशाग्रावपसि, तदित्यध्याहारः, तदा ऽस्य शिरः शुन्धि शुद्धं कुरु। यथा केशाः निर्मूला भवन्ति तथेत्यर्थः। आयुस्तस्य मा प्रमोषीः। वपनस्य क्षतो ऽमङ्गलत्वादेवं प्रार्थ्यते। तथाच ब्राह्मणं रिक्तो वेतीति हरदत्तः।

सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रेऽपि।

तृतीये वर्षे चूडाकर्मेत्युपक्रम्य वपनमुक्त्वा "उप्त्वा यथोदितं चूडाः कारयन्ति यथर्षि वा" इत्युक्तम्। अस्य मातृदत्तीया व्याख्या। उप्त्वा प्रवपनादनन्तरं मुण्डयित्वा तु यथोचितं यथा कुलस्योचितं यथाकुलधार्मिकमिति तिस्रः पञ्च वा शिखाः यथाप्रदेशं कारयन्ति। यथा वैषाम्, एकार्षेयस्यैका द्व्यार्षेयस्य द्वे त्र्यार्षेयस्य तिस्रः पञ्चार्षेयस्य पञ्चेति। तत्रैका चेन्मध्ये। द्वे चेन्मध्ये पुरस्ताच्च। तिस्रश्चेत्पश्चान्मध्ये पुरस्ताच्च। दक्षिणतो मध्ये उत्तरे वा। पञ्च चेत्प्रतिदिशम्। उप्त्वेति वपनं छेदमात्रं मा भूदिति। एवं विहितं षोडशे वर्षे गोदानकर्म। यथा चूडाकर्मैवं विहितमुपनीतस्य षोडशे वर्षे गोदानकर्म स्यात्। तत्रैतावान् विशेषः। "सशिखं वा वापयते" सशिखं सह शिखाभिः शिरो वापयते मध्यमामपि शिखां नावशिनष्टीत्यर्थः। शिखामन्याव-शिनष्टीत्येकेषाम्। शिखामेकां मध्यमामन्यावशिनष्टीत्येकेषां स्मृतिः। अशिखगोदानो वा भवतीति। तदयं निर्गलितोऽर्थः। आपस्तम्बानामुपनयने चूडाकर्मस्थापितशिखावर्जमुक्तविधिना वपनमिति सुदर्शनभाष्यसम्मतो ऽर्थः। नचोत्तराभिरित्यादिसूत्रस्थस्य प्रतिदिशमिति पदस्य स्वरसाद्दिक्चतुष्टयकेशान्तःपातिमध्यमेतरशिखावपनमाभासमानमप्रतिषिद्धमनुमतमिति न्यायेन सुदर्शनसम्मतमिति वाच्यम्। चूडा-

कर्मस्थापितशिखानामविशेषेण पुरुषार्थताया बन्धनाश्रयतया कर्मार्थ-ताया वा ऽवगतत्वेन प्रतिदिशं प्रवपतीत्यस्य बाधप्रसक्त्यभावेन चोक्तभानायोगात्। आर्थिककुशलीकरणपरतया प्रशब्दं व्याकुर्वतां भाष्यकृतां स्पष्टमेवाचानुमतेरवगमाच्च। यदि हि मध्येतरशिखा-वपनमनुमन्येयुराचार्यास्तर्हि प्रशब्दमेतत्परतयैव व्याकुर्युः। न हि विधिविषयशिखानामन्तरेण वचनं युज्यते वपनम्। प्रतिदिशशब्दस्य तु मन्त्रविधानार्थस्य नास्ति तत्र सामर्थ्यमित्युक्तमेव। किञ्च समा-वर्त्तने अपाऽ सऽसर्जनाद्याकेशनिधानात्समानमिति सूत्रे सर्वमुप-नयनेन समानमिति व्याकुर्वद्भिः स्पष्टमेव तत्प्रतिषिद्धम्। उपनयने मध्यमेतरशिखानां वपने समावर्त्तने तासामभावेनोपनयनसाम्येन वपनासम्भवादिति नोपनयने शिखावपनं भाष्यकृत्सम्मतम्। येऽपि गोदाने रिक्तो वा एष इति श्रुतिमवष्टभ्य शिखानां वपनं नेच्छन्ति तेऽपि सर्वासामेव नेच्छन्ति। तन्मते गोदानशब्दप्रवृत्तिनिमित्ततया यथर्षिशिखेतरकेशवपनस्य भाष्यकृद्भिरभिधानात्। हिरण्यकेशिनां गोदाने सशिखं वा वापयत इति शिखामत्रावशिनष्टीति च सूत्रं सह शिखाभिः शिखामेकां मध्यमभात्रामिति व्याचक्षाणैर्मातृदत्तै-रप्येष एवार्थः स्वीकृत इति। अथ भाष्यकृतो ऽननुरुध्य प्रवपतीति प्रशब्दस्य शिखासहितवपनमर्थस्तत्र च रिक्तो वा एषो न पिहित इति श्रुतिबलान्मा ऽस्यायुः प्रमोषीरिति मन्त्रलिङ्गबलाच्च मध्यम-शिखास्थापनमित्युच्यते तदा सचवदेकार्थ्यस्योपनयने विशिखता-ऽऽपत्तिरिति दिक्। एवं सिद्धे शिखावर्जवपने उपनीत्या सह चौलपक्षे आतवपनस्योपनयनाङ्गवपनं न भवति अर्थलोपात्। अत-

एव पर्वणि सोमाधाने वा कृतवपनस्य पर्वणि यजनीये वा दीक्षायां न वपनमिति लौकिकवपने रामाण्डारः। कात्यायनीयं "खात-लूनच्छिन्नावहतपिष्टदुग्धदग्धेषु यजुःक्रिया ऽसम्भवात्" इति सूत्रं, खाते यूपावटे, लूने बर्हिषि, छिन्ने यूपे, अवहतेषु व्रीहिषु, पिष्टेषु तण्डुलेषु, दुग्धे पयसि, दग्धे महावीरे, एतेषु यजुष्क्रिया न सम्भवति। कुत एतत्, द्वाराभावात्। क्रियाद्वारको हि मन्त्र इति। एतच्चासम्भवविषयमेव द्रष्टव्यमिति ग्रन्थेन व्याकुर्वन् कर्कोऽप्यत्रार्थे ऽनुकूलतां धत्तइति ध्येयम्।

उपेन्द्रस्तु

छिन्ने लूने तथा पिष्टे सान्नाय्ये मार्त्तिके तथा।
पश्चान् मन्त्राः प्रयोक्तव्या मन्त्रा यज्ञार्थसाधकाः॥

इति भरद्वाजवचनादुक्तविषये वपनाख्यं संस्कारमाह। तच्च पूर्वोक्तकात्यायनसूत्रशेषमसम्भवादिति लोकनिष्पन्ने गृहीते यजुःक्रिया भवति यजुर्युक्तं क्रियामात्रं भवति तावन्मात्रस्यासिद्धत्वात्। लौकिकस्य क्रियामात्रस्य सिद्धत्वादिति ग्रन्थेन व्याकुर्वन् देवयाज्ञिकः सम्मतिमादधाति इति सर्वमनवद्यम्। शिखाबन्धने विशेषमाह,

कौथुमिः।

शिखिवच्छिखया भाव्यं ब्रह्मावर्त्तनिबद्धया।
प्रदक्षिणं द्विरावर्त्त्य पाशान्तः सम्प्रवेशनात्॥
प्रथमं द्विगुणं कृत्वा ब्रह्मावर्त्तमितीरितम्।
गायत्रीजपनं कुर्याच्छिखायास्तु निबन्धने॥ इति।

अथाक्षरारम्भो विद्यारम्भश्चोच्यते।

माधवीये मार्कण्डेयः।

प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे ह्यप्रसुप्ते जनार्दने।
षष्ठीं प्रतिपदं चैव वर्जयित्वा तथाऽष्टमीम्॥
रिक्तां पञ्चदशीं चैव सौरिभौमदिने तथा।
एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भन्तु कारयेत्॥
शुक्लवस्त्रं समास्तीर्य तण्डुलेषु विलेखयेत्।
शलाकया सुवर्णस्य पञ्चाशद्वर्णकान् क्रमात्॥
प्रणवादिव्याहृतिभिर्वर्णदेवान् प्रपूजयेत्।
सरस्वतीं गणेशञ्च हरिं लक्ष्मीं गुरुं रविम्॥
सूत्रकारं स्वां विद्यां शिवं चैव षडक्षरम्।
एतेषामेव देवानां नाम्ना तु जुहुयाद् घृतम्॥
गुडौदनैर्लड्डुकाद्यैर्नैवेद्यैश्च पृथक् पृथक्।
दक्षिणाभिर्द्विजेन्द्राणां कर्त्तव्यं चात्र पूजनम्॥
प्राङ्मुखो गुरुरासीनो वरुणाशामुखं शिशुम्।
आद्यावों नमः शिवाय वाचयित्वा षडक्षरम्॥
आदिक्षान्तञ्च पञ्चाशद्वर्णानध्यापयेच्छिशुम्।
प्राङ्मुखन्तु ततः कृत्वा त्रिर्लिख्यं वाचयेच्च तम्॥
अध्यापयेत्तु प्रथमं द्विजातिभिः सुपूजितः।
ततः प्रभृत्यनध्यायान् वर्जनीयान्विवर्जयेत्॥
अष्टमीद्वितयं चैव पक्षान्ते च दिनत्रयम्।
ततः प्रणम्य सूर्यादीन् विप्रान् सन्तोष्य भूरिशः॥

लड्डुकाद्यैर्दक्षिणाभिर्विसृजेद्देवतादिकान् । इति ।

नरसिंहोऽपि ।

अक्षरस्वीकृतिः प्रोक्ता प्राप्ते पञ्चमहायने । इति ।

अथास्य प्रयोगः ।

अद्येत्यादिदेशकालौ सङ्कीर्त्य अस्य शिशोः सकलविद्याविशारदत्वसिद्धिद्वारा चतुर्विधपुरुषार्थसिद्ध्यर्थमक्षरस्वीकारं विद्यारम्भाख्यं कर्म करिष्ये इति संकल्प्य । मातृकापूजनं विधाय आभ्युदयिकं पुण्याहवाचनं च कृत्वा शुक्लवस्त्रं समास्तीर्याक्षतपुञ्जेषु गणेशं हरिं लक्ष्मीं देवीं सरस्वतीं ब्रह्माणं व्यासं गौतमं जैमिनिं मनुं पाणिनिं कात्यायनं पतञ्जलिं यास्कं पिङ्गलं गर्गं कणादं कपिलं वाल्मीकिं वामनं धन्वन्तरिं कृशाश्वं भरतं विश्वकर्माणं पाणिकार्यां नकुलं वेदान् पुराणानि न्यायं मीमांसां धर्मशास्त्रं शिक्षां कल्पं व्याकरणं निरुक्तं छन्दांसि ज्योतिषं वैशेषिकं वेदान्तं सांख्यं पातञ्जलं काव्यमलङ्कारं वैद्यशास्त्रं धनुर्वेदं गान्धर्वं शिल्पशास्त्रं पालकाप्यं शालिहोत्रं श्यैनिकं संबुद्ध्यन्ततत्तन्नाममन्त्रैः क्रमेणावाहयेत् । सरस्वत्यावाहने विशेषः। गोचर्ममात्रं विलिप्य सैकतं स्थण्डिलं कृत्वा पलाशशाखया मृदं खनित्वा तस्यां भुवनमातः सर्ववाङ्मयरूपेणागच्छागच्छेति आवाहयेत् । ततः प्रणवादिचतुर्थ्यन्तं नमोऽन्ततत्तन्नाममन्त्रैरावाहनक्रमेण पाद्यार्घ्याचमनीयगन्धपुष्पाक्षतधूपदीपपायसगुडौदन-समर्पणनमस्कारान् कृत्वाऽग्निं संस्थाप्य घृतेनैकैकामाहुतिं हुत्वाऽऽचार्यं वस्त्रालङ्कारादिभिस्सम्पूज्य ब्राह्मणान् सन्तोष्य धात्रीं सन्तोष्य

अभ्यङ्गस्नानपूर्वकं वस्त्रसुगन्धालङ्कारादिभूषितं बालं कृतगणेशादि-देवाचार्यप्रदक्षिणात्रयं पश्चान्मुखमुपवेश्य,

अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

इति गुरुं नमस्कृत्य,

सरस्वति नमस्तुभ्यं वरदे कामरूपिणि ।
विश्वरूपे विशालाक्षि देहि विद्यां सुरेश्वरि ॥

इति वाचयित्वा प्राङ्मुखो गुरुर्द्विजाशीःपूजितं प्रणवपूर्वकमक्षरं ग्राहयेत् । विद्यारम्भं च कारयेत् । तत आचार्याभिवन्दनं कृत्वा गणेशादिदेवान् आवाहनक्रमेणोद्वासयेत् । विद्यावृद्धिर्भवति । ततो भूयसी दक्षिणा । पञ्चभूसंस्कारान् कृत्वा ऽग्निं संस्थाप्य अग्नेरीशाने कलशे ग्रहपूजां विधाय दक्षिणतो ब्रह्मासनादि । प्रजापतये इन्द्राय अग्नये सोमाय गणेशादीनाममन्त्रैराज्येन हुत्वा भूरादिनवाहुती-र्हुत्वा अग्नये स्विष्टकृते प्रजापतिं च हुत्वा संस्रवप्राशनं पवित्राभ्यां मुखमार्जनम् अग्नौ प्रतिपत्तिः प्रणीताविमोकः ब्रह्मणे पूर्णपात्रदानं दक्षिणादानं विसर्जनं गच्छगच्छेति ।

इत्यक्षरविद्यारम्भः ।

अथ गर्भाधानादिसंस्कारसङ्कल्पसंग्रहः ।

कर्त्ता अद्येत्यादिदेशकालौ स्मृत्वा अस्या मम भार्यायाः प्रतिगर्भसंस्कारातिशयद्वारा अस्यां जनिष्यमाणसर्वगर्भाणां बीजगर्भ-समुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा च श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं गर्भाधानाख्यं कर्म करिष्ये ।

कर्त्ता देशकालौ स्मृत्वा ममास्यां भार्यायामुत्पत्स्यमानस्य गर्भस्य बैजिकगार्भिकदोषपरिहारकूपस्त्रामोदयप्रतिरोधपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं पुंसवनाख्यं कर्म करिष्ये।

कर्त्ता देशकालौ स्मृत्वा तनुरुधिराप्रियालक्ष्मीभूतगणदूरनिरसनक्षमसकलसौभाग्यनिदानभूतमहालक्ष्मीसमावेशनद्वारा प्रतिगर्भबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणजनकातिशयद्वारा च श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं स्त्रीसंस्काररूपं सीमन्तोन्नयनाख्यं कर्म करिष्ये।

कर्त्ता देशकालौ स्मृत्वा ममास्य कुमारस्य गर्भाम्बुपानजनितसकलदोषनिबर्हणायुर्मेधाऽभिवृद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं जातकर्म करिष्ये।

कर्त्ता देशकालौ स्मृत्वा ऽस्य शिशोर्बीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणपुरस्सरमायुरभिवृद्धिव्यवहारसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं नामकर्म करिष्ये।

कर्त्ता देशकालौ स्मृत्वा ममास्य शिशोरायुःश्रीवृद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं निष्क्रमणाख्यं कर्मकरिष्ये।

उपवेशने प्येवम्।

कर्त्ता देशकालौ स्मृत्वा ममास्य शिशोर्मातृगर्भमलप्राशनशुद्ध्यन्नाद्यब्रह्मवर्चसतेजइन्द्रियायुर्लक्षणफलसिद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमन्नप्राशनाख्यं कर्म करिष्ये।

कर्त्ता देशकालौ स्मृत्वा ऽस्य कुमारस्य बीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणेन बलायुर्वर्चोऽभिवृद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं चौलाख्यं कर्म करिष्ये।

कर्त्ता देशकालौ स्मृत्वा ऽस्य कुमारस्योपनयनं कर्त्तुं तत्प्राच्या-ङ्गभूतं वपनादि करिष्ये।

कर्त्ता स्वस्योपनेतृत्वाधिकारसिद्धये कृच्छ्रत्रयं प्रायश्चित्तं यथा-संभवप्रत्याम्नायद्वारा ऽहमाचरिष्ये। द्वादशाधिकसहस्रगायत्रीजपञ्च करिष्ये।

तत् कृत्वा, बटुः कामचारादिदोषपरिहारार्थं कृच्छ्रत्रयं प्राय-श्चित्तं यथासंभवप्रत्याम्नायद्वारा ऽहमाचरिष्ये। अयं सङ्कल्पो न विज्ञानेश्वरसम्मतः। तस्य हि महापातकवर्जं प्रागुपनयात् कृत-दोषस्योपनयनमेव प्रायश्चित्तमित्यभिमतम्। अतएव

जातूकर्ण्यः।

अनुपनीतस्तु यो बालो मद्यं मोहात् पिबेद्यदि।

तस्य कृच्छ्रत्रयं कुर्यात् माता भ्राता पिता ऽथवा॥ इति।

पूर्वसङ्कल्पे मानन्तु

कृच्छ्रत्रयं चोपनेता त्रीन् कृच्छ्रांस्तु बटुश्चरेत्।

इति बोध्यम्।

अस्य कुमारस्य द्विजत्वसिद्ध्या वेदाध्ययनाधिकारसिद्ध्यर्थमुपन-यनाख्यं कर्म करिष्ये।

उपनयनाङ्गभूतमनुप्रवचनीयहोमं करिष्ये।

कर्त्ता देशकालौ स्मृत्वा ममास्य कुमारस्योपनयनव्रतसमाप्तिवेद-ग्रहणसामर्थ्यसम्पन्नमेधासिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं मेधाजननाख्यं कर्म करिष्ये।

पूर्वोक्तफलसिद्ध्यर्थं मेधाऽपरनामकसावित्रीपूजनं करिष्ये।

कर्त्ता देशकालौ संकीर्त्य अस्य ब्रह्मचारिणो गोदानाख्यं कर्म करिष्ये ।

ब्रह्मचारी कृतनित्यक्रियः कृतप्रातरग्निकार्यश्च प्राणानायम्य तिथ्यादि संकीर्त्य मम गृहस्थाश्रमान्तरप्राप्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं समावर्त्तनं करिष्ये ।

वरपिता देशकालौ संकीर्त्य अस्यामुकशर्मणः पुत्रस्य करिष्यमाणविवाहाङ्गभूतं गणपतिपूजनं स्वस्तिपुण्याहवाचनम् अङ्कुरार्पणं मातृकापूजनं नान्दीश्राद्धं ग्रहयज्ञं मण्डपदेवताप्रतिष्ठां च करिष्ये ।

एवं वधूपिताऽपि । अस्या अमुकनाम्न्याः कन्याया इति विशेषः । ततः कन्यादाता प्राङ्मुख उपविश्य देशकालौ स्मृत्वा करिष्यमाणविवाहाङ्गभूतं वाग्दानमहं करिष्ये । ततस्तु एव गोत्रोच्चारादिपूर्वमिमां कन्यां तस्मै वरायादिष्टे मुहूर्त्ते दास्ये इति वदेत् ।

अथ वरो यस्मिन्नहनि विवाहस्तत्र देशकालौ स्मृत्वा कन्योद्वाहं धर्मप्रजासिद्ध्यर्थमहं करिष्ये इति संकल्पं कुर्यात् ।

अथ कन्यादाता देशकालौ स्मृत्वा मम समस्तपितॄणां निरतिशयानन्दब्रह्मलोकावाप्त्यादिकन्यादानकल्पोक्तफलावाप्तये ऽनेन वरेणास्यां कन्यायामुत्पादयिष्यमाणसंतत्या द्वादशावरान् द्वादश परान् पवित्रीकर्त्तुमात्मनश्च श्रीलक्ष्मीनारायणप्रीतये ब्राह्मविवाहविधिना यथाशक्त्यलंकृतकन्यादानमहं करिष्ये ।

कन्या तारयत्वित्यादि । पुनः मम समस्तेत्यादि प्रीतये इत्यन्तमुक्त्वा ऽमुकप्रवरगोत्रोत्पन्नादिकाम् एतादृशीं कन्यां वरार्थिनीं श्रीरूपिणीं प्रजापतिदैवत्यां प्रजासहत्वकर्मभ्यः प्रतिपादयामीति कुशा-

चतसहितं जलं क्षिपन् दद्यात् इति नारायणभट्टप्रभृतयः। तन्न। दोषगणात्। तथाहि कन्यादानकल्पोक्तफलत्वेन नोद्देश्यता, योगसिद्ध्यधिकरणविरोधापत्तेः। तत्रापि सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासाविल्येतद्बोध्यफलत्वेनोद्देशसंभवात्। लक्ष्मीनारायणप्रीतिश्च हेमाद्रिमदनरत्नादिलिखितवचःसंघे न श्रुता न फलमर्हति। प्रजोत्पादनार्थमिति चान्तिमं नातीव सफलतामावहति। आत्मनश्चेति यदि समस्तपितॄणामित्यनेन समुच्चित्य फलावाप्तये इत्यनेन संबध्यते तदा स्वायत्ते वाक्यप्रयोगे व्यवहितप्रयोगासंगतिः। संनिहितपवित्रीकर्त्तुमित्यनेनासंबन्धश्च। यदि च द्वितीयान्ततया तत्र संबन्धः, तदा फलावाप्तेः संबन्धिता न स्यात्। तस्मात् बहुवचनासंगतिश्च। यदि समस्तपितॄणां तदवाप्तिः फलं चतुर्विंशतिसंख्यानां पवित्रताफलमाद्यन्तयोस्तत्प्रीतिः फलमित्यभिमतं तदा निःसंकुचितसामस्त्योपपत्तेर्दुर्वचत्वेन एकविंशत्याद्युत्तरमसंबन्धस्य स्मृत्यादौ स्पष्टत्वेन तद्ग्रहणे मानाभावेन पवित्रता द्वारं तदवाप्तिर्द्वारीति तत एव यागतोऽपूर्ववत्तत्लाभेन पूर्वतनदादशानां पुनस्तत्संनिहितप्रीतेरुक्तफलत्वेनाग्रिमाणामिदानीमप्रसक्ततयैव श्रुत्यसंभवेन तदवाप्तेर्दुर्वचत्वेन तज्जस्यैव तत्तत्पवित्रताफलस्य स्मृत्युक्तत्वेन दानफलत्वोक्त्यनौचित्येन व्यवहितवाक्यप्रयोगानौचित्येन परमेश्वरपदं विहाय लक्ष्मीतिपदोल्लेखे बीजाभावेन दातुर्विशिष्य स्मृतिपुराणोक्तफलजातैकदेशस्याप्यसंस्पर्शेन चायुक्ततमत्वं व्यक्तमेव चतुरताम्। तस्मान् नैवं दानवाक्यं किं तु क्रतुशतफललाभकन्यालोमसमसंख्यवर्षसहस्रावच्छिन्नस्वर्गवासलाभभूदानगोदानाद्याचितनित्यदानसत्यवदनव्रताश्वमेधब्राह्मणप्राणत्राणफललाभसकलजन्मकृतसुकृत-

फलब्रह्मलोकप्राप्तिकामोऽस्यामुत्पादयिष्यमाणया संतत्या दादशा-वरानेकविंशत्यवरान्वा तावदपरान् पुरुषान् पवित्रीकर्त्तुमात्मानं चामुकसप्रवरगोत्रादिरहं प्रजापतिदैवत्याममुकसप्रवरगोत्राद्यां कन्या-ममुकसप्रवरगोत्रादये तुभ्यं संप्रददे इति वाक्यम्। ततः पूर्ववदिति।

तदुक्तम्, आग्नेये।

एवं यच्छन्ति ये कन्यां यथाशक्त्या स्वलंकृताम्।
विवाहकाले संप्राप्ते यथोक्तसदृशे वरे॥
क्रमोत्क्रमक्रतुशतमनुपूर्वं लभन्ति ते।
तावत्स्वर्गं लभेद्यावत् सर्वलोकान्तु संघकः॥
महीदातुश्च गोदातुर्नित्यदातुश्च ये रथाः।
कन्यादानानुगाः पश्चात्समायान्ति त्रयो रथाः॥
कन्यादश्चाश्वमेधी च प्राणदाता द्विजेषु च।
समं यान्ति रथा ह्येते त्रयो वै नात्र संशयः॥
पूर्तधर्ममवाप्नोति यथावद्विधिकल्पितम्।
यस्मात् कन्याप्रदानेन दातव्या श्रेय इच्छता॥
दातव्येत्यस्य तस्मादित्यादिः।
ब्राह्मेण च विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति।
ब्रह्मलोकं व्रजेच्छीघ्रं ब्रह्माद्यैः पूजितः सुरैः॥
यावन्ति सन्ति रोमाणि कन्यायास्तु तनौ पुनः।
तावद्वर्षसहस्राणि रुद्रलोके महीयते॥
अप्रजायां तु कन्यायां न भुञ्जीत कदाचन। इति।

आश्वलायनीये।

अलङ्कृत्य कन्यामुदकपूर्वां दद्यादेष ब्राह्मो विवाहस्तस्यां जातो द्वादशावरान् द्वादश परान् पुनात्युभयत इति।

स्कान्दे।

वैवाहिकप्रदानं च यो ददाति दयापरः।
महेन्द्रभवने याति सेव्यमानोऽप्सरोगणैः॥
आत्मीकृत्य सुवर्णेन परकीयान्तु कन्यकाम्।
धर्मेण विधिना दातुमसगोत्रोऽपि युज्यते॥
श्रुत्वा कन्याप्रदानञ्च पितरश्च पितामहाः।
विमुक्ताः सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते॥ इति

भविष्ये।

कन्यामलंकृतां दद्यात् समाहूय नराधिप।
विद्यार्थिने ब्राह्मणाय कन्यादानं तदुच्यते॥ इति।

दक्षीये च।

मातापितृविहीनं तु संस्कारोद्वाहनादिभिः।
यः स्थापयति तस्येह पुण्यसंख्या न विद्यते॥ इति।

ततो वरो यथोक्तवेदिकायामुपविश्याचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य प्रतिगृहीतायामस्यां वध्वां भार्यात्वसिद्धये गृह्याग्निसिद्धये च विवाहहोमं करिष्ये। वरः स्वगृहे देशकालौ संकीर्त्य मम विवाहाग्नेर्गृह्यत्वसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं गृहप्रवेशनीयहोमं करिष्ये। एवं संस्कारान्तरेष्वप्यूह्यम्।

इति संस्कारसंकल्पसंग्रहः ।

अथ तन्त्रसंकल्पाः ।

ममास्य कुमारस्य गर्भाम्बुपानजनितसकलदोषनिबर्हणायुर्मेधाभिवृद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा, अस्य शिशोर्बीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणायुरभिवृद्धिव्यवहारसिद्धिद्वारा, ममास्य शिशोः आयुःश्रीवृद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा, अस्य शिशोर्मातृगर्भमलप्राशनशुद्ध्याद्यब्रह्मवर्चसतेजइन्द्रियायुर्लक्षणफलसिद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा च श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं जातकर्मनामकरणसूर्यावलोकननिष्क्रमणोपवेशनान्नप्राशनाख्यानि कर्माणि तन्त्रेण करिष्ये। तदङ्गस्वस्तिपुण्याहनान्दीश्राद्धं च करिष्ये। तदादौ निर्विघ्नतासिद्ध्यर्थं गणपतिपूजनं करिष्ये।

तानि कृत्वा मते* ददामि० मेधां† ते० अश्मा‡ भव परशुः० इन्द्रश्रेष्ठा०§ अस्मे‖ प्रयं०। आदौ गणपतिनाम स्वकुलदेवताभक्तः मासनाम नाक्षत्रं नाम ततो व्यावहारिकं नाम। ततः कर्णे श्रीगणेशकुलदेवतानाम्ना त्वम् अमुकभक्तोऽसि। एवं प्रकारेण सर्वाणि नामानि। कुलदेवतानाम्ना ऽयं दुर्गाभक्तो भवतः सर्वान् ब्राह्मणान् अभिवादयते आयुष्मान् भव दुर्गाभक्त इति। एवं सर्वाणि नामानि।

ततः सूर्यावलोकनम्।

अग्निं चन्द्रं धेनुं च दर्शयेत्। स्वस्ति¶ नो मिमी० तुन इति

* आ. गृ. अ. १ कं. १५।   † आ. गृ. अ. १ कं. १५।

‡ आ. गृ. अ. १ कं. १५।   § ऋ. सं. अ. २ अ. ६ व. २७।

‖ ऋ. सं. अ. ३ अ. २ व. १०।   ¶ ऋ. सं. अ. ८ अ. ७ व. ४।

शिशुमङ्कमारोप्य आशुः* शि० १२ इति जपेत्। तच्चक्षुः† इत्ये इति सूर्यं निरीक्षयेत्।

ततो निष्क्रमणम्।

इन्द्रादिलोकपालानां प्राच्यादिदिशां चन्द्रार्कवासुदेवगगनानां च यथाक्रमं पूजां कृत्वा कनिक्रदिति‡ सूक्तेन शिशुं मातुलगृहं नयेत्।

अथोपवेशनम्।

चन्द्रार्कयोर्दिगीशानां दिशां च वरुणस्य च।
निक्षेपार्थमिदं दद्मि ते त्वां रक्षन्तु सर्वदा॥
अप्रमत्तं प्रमत्तं वा दिवा रात्रावथापि वा।
रक्षन्तु सततं सर्वे देवाः शक्रपुरोगमाः॥

इति देवान् प्रार्थ्य चतुरस्रस्थण्डिले विष्णुं संपूज्य धान्यराशिं कृत्वा तदुपरि शिशुमुपवेश्य रक्षां कुर्यात्। ॐ ह्रौं जूँ सः त्र्यम्बकं§ य० मृतात् सः जूँ ह्रौं ॐ इति रक्षां कृत्वा पूपादिभिर्भूतेशानं गणेशमभ्यर्च्य प्रदक्षिणं कारयित्वा शिशुं तोषयेत्।

इत्युपवेशनम्।

ततो वराहपृथिवीगुरुदेवद्विजान् पूजयित्वा भूमिमुपलिप्य तत्र धान्यराशिं कृत्वा तत्र मण्डलं कृत्वा तत्र शङ्खतूर्यादिमाङ्गलिकध्वनौ क्रियमाणे शिशुमुपवेशयेदेभिर्मन्त्रैः।

रक्षैनं वसुधे देवि सदा सर्वगतं शुभे।
आयुष्प्रमाणं निखिलं निक्षिपस्व हरिप्रिये॥

---

* ऋ. सं. अ. ८ अ. ५ व. २२। † ऋ. सं. अ. ५ अ. ५। व. ११।
‡ ऋ. सं. अ. २ अ. ८ व. ११। § ऋ. सं. अ. ५ अ. ४ व. ३०।

अचिरादायुषस्तस्य ये केचित् परिपन्थिनः ।
जीविताऽरोग्यवित्तेषु निर्दहस्वाचिरेण तान् ॥
धारिण्यशेषभूतानां मातस्त्वमधिका ह्यसि ।
कुमारं पाहि मातस्त्वं ब्रह्मा तदनुमन्यताम् ॥

तदग्रे पुस्तकशस्त्रवस्त्रादिशिल्पानि विन्यस्य जीविकापरीक्षां कुर्यात् ।

ततोऽन्नप्राशनम् ।

*दधि मधु घृतमोदनमिति संसृज्य भूरपान्त्वौ० सत्त्वमुकशर्मन् इति चतुर्भिः सुवर्णहस्तेन कुमारं प्राशयेत्। †अन्नपते० प्रप्रदातारं० मुखं प्रक्षाल्य ताम्बूलप्राशनम् । कृतानां जातकर्मादिकर्मणां साङ्गतासिद्ध्यर्थं ब्राह्मणान् भोजयिष्ये । कृतानां जातकर्मादिकर्मणां साङ्गतासिद्ध्यर्थं यथाशक्ति भूयसीं० ।

इति अतिक्रान्तजातकर्मादिकर्मणां प्रयोगः ।

प्रधानेन सहातिक्रान्तानां संकल्पोऽथवा जातकर्मादिकर्मणामनुक्रमेण संकल्प इति विचारणीयम् । अस्य शिशोर्जातकर्मादिसंस्कारमुख्यकालातिपत्तिप्रायश्चित्तार्थं प्रत्येकं पादकृच्छ्रं चौलेऽर्धकृच्छ्रं प्रायश्चित्तं यथाशक्त्यप्रत्याम्नायद्वारा ऽहमाचरिष्ये इति संकल्प्य पाद्दिव्ययोद्दशहोमं कृत्वा जातकर्मादि कुर्यात् । अस्य कुमारस्य स्वकाले जातकर्मादिसंस्काराणां लुप्तानां प्रमादादकृतानां प्रतिकर्म पादकृच्छ्रं चूडाया अर्धकृच्छ्रं प्रायश्चित्तममुकप्रत्याम्नायद्वारा ऽहं करिष्ये। प्रतिकर्मणि एकैकया व्याहृत्या होमं करिष्ये । तदङ्गं

---

* आप. गृ. प. ६ खं. १६ सू. १ । † य. सं. अ. ११ मं. ८३ ।

स्थण्डिलादि । अन्वाधाने प्रजापतिं कर्मसंख्यया । अथवा आज्योत्पवनमात्रं कृत्वा होमः कार्यः । तस्मिन् पक्षे अन्वाधानमिध्माबर्हिरित्यादि न भवति । देशकालातिपत्तिदोषपरिहारद्वारा श्री० प्रायश्चित्तहोमं करिष्ये । स्थण्डिलादिपूर्वोत्तरतन्त्रकरणपक्षे अन्वाधाने कर्मणोपसंख्यया प्रजापतिमुद्दिश्य होमं कुर्यात् । केवलोत्पवनपक्षे पूर्वोत्तरतन्त्रं नास्ति । कृच्छ्रादिसंकल्पः कुमारेण कार्यः । मम जातकर्मनामकरणनिष्क्रमणोपवेशनान्नप्राशनसंस्काराणां प्रमादादतिपत्तौ प्रत्येकं पादकृच्छ्रं चूडायाः अर्धकृच्छ्रं यथासम्भवप्रत्याम्नायद्वारा अहमाचरिष्ये । ततो मुख्यसङ्कल्पः । अस्य कुमारस्य जातकर्मनामकरणनिष्क्रमणोपवेशनान्नप्राशनकर्मणां करिष्यमाणयोश्चौलोपनयनयोस्तान्त्रेण स्वस्तिपुण्याहवाचनं नान्दीश्राद्धमुपनयनाङ्गत्वेन मण्डपदेवताप्रतिष्ठापनं च करिष्ये । तदादौ निर्विघ्नतासिद्ध्यर्थं गणपतिपूजनं करिष्ये । नान्दीश्राद्धान्तं कृत्वा जातकर्मादिसंस्कारान् क्रमेण कुर्यात् । तथाहि । अस्य कुमारस्य गर्भाम्बुपानजनितसकलदोषनिबर्हणायुर्मेधाभिवृद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं जातकर्म करिष्ये । तत्कृत्वा अस्य कुमारस्य बीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणायुरभिवृद्धिव्यवहारसिद्धिद्वारा श्री० नामकर्म करिष्ये । तत् कृत्वा अस्य कुमारस्य आयुरभिवृद्धिद्वारा श्री० सूर्यावलोकनं करिष्ये । तत् कृत्वा अस्य कुमारस्य आयुःश्रीवृद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा श्री० निष्क्रमणं क० । तत् कृत्वा अस्य कुमारस्य आयुरभिवृद्धिद्वारा श्री० उपवेशनं क० । तत् कृत्वा अस्य कुमारस्य मातृगर्भमलप्राशनशुद्ध्यन्नाद्यब्रह्मवर्चसतेजइन्द्रियायु-

रभिवृद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा श्री० अन्नप्राशनं करिष्ये। तत् कृत्वा चौलं स्थापयित्वा नन्दिन्यादिस्थापनं कुर्यात् प्रयोगबहिर्भूतः। प्रयोगान्तर्भूतस्तु सर्वकर्मसु मुख्यसङ्कल्पान् कृत्वा नान्दीश्राद्धान्ते जातकर्मादिसंस्कारान् कृत्वा देवकर्मप्रतिष्ठादि कुर्यात् इत्यादि बोध्यम्॥ १२॥

तमेवाह।

गर्भाधेति। गर्भार्थमाह। **शोणितेति**। तत्र विशेषमाह। **गात्रेति**। तच्छरीरेत्यर्थः। गोत्रेति पाठे कुलेत्यर्थः। इदमग्रे व्यक्तीभविष्यति। कालत्यागे मानाभावादाह। **यथाकालमिति**। त्वर्थमाह। **पुनरिति**॥ १३॥

मुख्यगर्भशब्दार्थावधिकत्वस्य तत्सम्बन्धित्वस्य च तत्रासम्भवाल्लक्ष्यार्थमाह। **गर्भाधानमिति**। अर्धशाश्वपा तद्घटितहायनमित्यर्थः। तत्रार्थात्तद्दिनादारभ्यैवेति बोध्यम्। सुप्सुपेति पञ्चमीसमाससम्बन्धमर्थमाह। **अवधिमिति**। आदिमिति त्वपपाठः। जननमित्यत्रावधिमित्यादेरनुषङ्गः। जन्मनो वेति पाठान्तरम्। तथाच

नारदीयसंहितायाम्।

आधानादष्टमे वर्षे जन्मतो वाऽग्रजन्मनाम्।
राज्ञामेकादशे मौञ्जिबन्धनं द्वादशे विशाम्॥
जन्मतः पञ्चमे वर्षे वेदशास्त्रविशारदः।
उपनीतो यतः श्रीमान् कार्यं तत्रोपनायनम्॥ इति।

उपनयनमेवोपेति। निष्कप्रेषणात् प्राकृतार्थनिजकाङ्क्षाव

ल्युडिति भावः। अत्र क्रमे हेतुमाह। **वृत्तेति**। एतन्मध्ये स्वार्थे ऽणिति लपपाठः। अतएव तथोक्तिरन्यथा नयनमेव नायनमिति ब्रूयादन्यथा ऽसङ्गतिः स्पष्टैव। पूर्वपदे वृद्धेरापत्तेरुत्तरपदे दुर्लभत्वाच्च। वस्तुतस्तदपि दुर्वचं, गतीनां प्राक् सुबुत्पत्तेः समासात् सुबुत्पत्तिं विना च तद्धितोत्पत्त्ययोगात् प्रज्ञादिष्वपाठाच्च। तस्यानित्यत्वं प्रज्ञादेराकृतिगणत्वं चागतिकगतिः। उक्तप्रकारः

निवृत्तप्रेषणाद्धात्तोः प्राकृतेऽर्थे णिजुच्यते।

इति **हरिणोक्तः**। णेरणाविति सूत्रे **भाष्या**दावपि स्फुटमेतत्। यदि तु स्वार्थे ऽणित्येव साम्प्रदायिकः पाठस्तर्हीत्थं योज्यः। मूलेऽपि तदा औपनायनमित्येव पाठः। तस्मादाकृतिगणत्वेन विशिष्टादेवाणि तद्धितेष्वित्यादिवृद्धावन्येषामपीति उत्तरपदस्य दीर्घः आर्षत्वेनानुशतिकादित्वकल्पनयोभयपदवृद्धिर्वा। अतएव

गर्भाष्टमे ऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम्।

इत्येवमेव **मनुपाठो मेधातिथिना** तथा व्याख्यात इति बोध्यम्। स्वस्य च प्रियमात्मनः इत्येतद्विषयतामत्र दार्ढ्याय पुनराह। **अत्रेच्छयेति**। विप्राणामित्यत्र बहुत्वमविवक्षितं, ब्राह्मणस्येतिवज्जातिपरतया निर्वाहात्। राज्ञामित्यत्र तु क्षत्रियमात्रसंग्रहाय तत्। अन्यथा ऽभिषिक्तभ्रमः स्यादिति सूचयन्नाह। **वैश्यस्येति**। यद्यपीच्छया विकल्प उक्तस्तथापि तयोर्मध्ये आद्यस्य मुख्यत्वमन्यस्य गौणत्वम्। **मनुना** तस्यैवैकस्य सर्वत्राभिधानात्। तदेतद् ध्वनयन्नाह। **गर्भेति**। सर्वत्र उभयत्र। तत्र हेतुमाह। **गर्भादिति**। तुरेवार्थे। **स्मृत्यन्तरेति**। मन्वित्यर्थः। ननु तत्र पृथगुक्त्या तथा

ऽस्तु प्रकृते तु तस्य समासघटकस्य निष्कृष्य कथमनुवृत्तिः अत एव तत्र पृथगुक्तिरत आह । **समासे इति । केषामिति ।** यथा तत्र तस्य तथा कृत्वा किमा परामर्शस्तथा ऽत्रानुवृत्तिरित्यर्थः । अन्यथा सर्वनाम्नां प्रधानपरामर्शित्वनियमात्तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः । वाक्यार्थपूर्त्तये आह । **अत्रापीति ।** प्राग्वदिति भावः । एवं च सर्वत्र मुख्यकालः स एव । तदभावे एकत्रोक्तो न्यायो ऽसति बाधके ऽन्यत्रापीति न्यायेन क्षत्रियादावपि स कालो ग्राह्यः । अतएवाष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयीतैकादशे क्षत्रियं द्वादशे वैश्यमिति **गृह्यसूत्रं** सङ्गच्छते । अतएवात्र राजशब्दः क्षत्रियजातिमात्रवचनो नाभिषेकादिगुणयुक्तपर इति बोध्यम् । एके इत्यादेरर्थमाह । **कुलेति ।**

आपस्तम्बगृह्येऽपि गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयीतेति बहुवचनं गर्भषष्ठसप्तमयोः प्राप्त्यर्थम् ।

हेमाद्रौ बुधः ।

गर्भाष्टमे वर्षे वसन्ते ब्राह्मण आत्मानमुपनयेदिति ।

धर्मसूत्रेऽपि ।

वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीतेति । काम्योपनयने कालविशेषानाह,

माधवीये मनुः ।

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।
राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्यार्थार्थिनो ऽष्टमे ॥ इति ।

विष्णुरपि ।

षष्ठे तु धनकामस्य विद्याकामस्य सप्तमे ।

अष्टमे सर्वकामस्य नवमे कान्तिमिच्छतः ॥ इति ।

इदं च त्रैवर्णिकविषयम् । तथाच

संग्रहे ।

सप्तमे वाऽष्टमे वर्षे नवमे दशमे तथा ।

एकादशे द्वादशे वा स्युपनेया द्विजातयः ॥

ब्रह्मवर्चसमायुष्यं तेजोऽन्नाद्यं तथेन्द्रियम् ।

पशून् कामयमानो वै प्राप्नुवन्ति यथाक्रमम् ॥ इति ।

धर्मसूत्रे आपस्तम्बोऽपि ।

अथ काम्यानि सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टमे आयुष्कामं नवमे तेजस्कामं दशमेऽन्नाद्यकाममेकादशे इन्द्रियकामं द्वादशे पशुकाममिति । गुरुशुक्रादिशुभग्रहबलालाभे प्रकारान्तरेण वा प्रतिबन्धे सति पञ्चमादारभ्याषोडशादाद्वाविंशादाचतुर्विंशाद्विप्रादीनां क्रमेण कार्यमित्यग्रे स्फुटीभविष्यति ।

ज्योतिर्निबन्धे विशेष उक्तः ।

उत्तरायणगे सूर्ये कर्त्तव्यं ह्युपनायनम् ॥ इति ।

आश्वलायनगृह्येऽपि ।

उदगयने आपूर्यमाणपक्षे कल्याणे नक्षत्रे चौलकर्मोपनयनगोदानविवाहा इति (आ.गृ.अ.१ क.४) ।

श्रुतिः ।

वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीतेति ।

वराहः ।

माघादिपञ्चमासेषु मेखलाबन्धनं शिशोः ।

ज्येष्ठमासे न सर्वेषाम् इति ।

हेमाद्रौ ज्यौतिषे ।

माघादिषु च मासेषु मौञ्जी पञ्चसु शस्यते । इति ।

एतच्च वर्णत्रयसाधारणम् तत्रैव "ऋतुर्वसन्तः शुभदो ऽग्रजानाम्" इति ।

बृहस्पतिः ।

शुक्लपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णश्चान्त्यत्रिकं विना । इति ।

भृगोरङ्गिरसो मौढ्ये कर्त्तव्यं नोपनायनम् । इति च ।

भृगुः शुक्रः । अङ्गिरा गुरुः ।

ज्योतिर्नृसिंहः ।

तृतीया पञ्चमी षष्ठी द्वितीया वाऽपि सप्तमी ।

पक्षयोरुभयोश्चैव विशेषेणैव पूजिताः ॥

कृष्णे त्रयोदशीं केचिदिच्छन्ति मुनयस्तथा । इति ।

संग्रहे ।

रिक्ताऽष्टमीपर्वतिथीननध्यायांश्च वर्जयेत् । इति ।

अनध्याया नित्या नैमित्तिकाश्च । युगादित्वेन मन्वादित्वेन चातुर्मास्यद्वितीयात्वेन च निषेधितानां प्रतिप्रसवमाह,

भरद्वाजः ।

या चैत्रवैशाखसिता तृतीया माघे च सप्तम्यथ फाल्गुनस्य ।

कृष्णे द्वितीयोपनये प्रशस्ता प्रोक्ता भरद्वाजमुनीश्वरेण ॥ इति ।

शुचावूर्जे तपस्ये च या द्वितीया विधुक्षये।

चातुर्मास्यद्वितीयास्ताः प्रवदन्ति मनीषिणः॥ इति।

गर्गः।

वसिष्ठसंहितायां।

प्रशस्ता प्रतिपत् कृष्णे न पूर्वा परसंयुता।

उपनीतो यतः श्रीमान् विद्यावान् धनवान् भवेत्॥ इति।

ज्योतिष्फलोदये।

ज्येष्ठे द्वितीया सितजाऽऽश्विने तु दशम्यथो माघसिता चतुर्दशी।

सद्वादशी सामगबह्वृचाभ्यां त्याज्यास्त्विमाः सोपपदा व्रतादौ॥ इति।

स्मृत्यन्तरे।

चातुर्मास्यद्वितीयासु मन्वादिषु युगादिषु।

अनध्यायस्तु कर्त्तव्यो या च सोपपदा तिथिः॥

सिता ज्येष्ठे द्वितीया च आश्विने दशमी सिता।

चतुर्थी द्वादशी माघे एताः सोपपदाः स्मृताः॥ इति।

अपरार्के।

षष्ठे चन्द्रे ऽष्टमे शुक्रे निरंशे चैव भास्करे।

कर्त्तव्यं नोपनयनं नानध्याये गलग्रहे॥ इति।

निरंशलक्षणं

राशेः प्रथमराशिस्थो निरंशः सूर्य उच्यते। इति।

गलग्रहस्तु,

ज्योतिर्निबन्धे।

त्रयोदशीचतुष्कं च सप्तम्यादित्रयं तथा

चतुर्थी चैव सम्प्रोक्ता अष्टावेते गलग्रहाः॥ इति।

गलग्रहनिषेधस्यापवादमाह,

भरद्वाजः।

विनर्त्तुना वसन्तेन कृष्णपक्षे गलग्रहे।

उपनीतस्त्वनध्याये पुनः संस्कारमर्हति॥ इति।

वसन्तर्त्तौ त्वृत्वन्तरीयशुक्लपक्षे च गलग्रहो न दोषायेति फलितोऽर्थः।

पारिजाते ब्राह्मे विशेषः।

ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स इति श्रुतिः।

तस्माच्च षण्ढबधिरकुब्जवामनपङ्गुषु॥

जडगद्गदरोगार्त्तशुष्काङ्गविकलाङ्गिषु।

मत्तोन्मत्तेषु मूकेषु शयनस्थे निरिन्द्रिये॥

ध्वस्तपुंस्त्वेषु चैतेषु संस्काराः स्युर्यथोचितम्।

मत्तोन्मत्तौ न संस्कार्याविति केचित् प्रचक्षते॥

कर्मस्वनधिकाराच्च पातित्यं नास्ति चैतयोः।

तदपत्यञ्च संस्कार्यमपरे त्वाहुरन्यथा॥

संस्कारे मन्त्रहोमादीन् करोत्याचार्य एव तु।

उपनेयं च विधिवदाचार्यः स्वसमीपतः॥

आनीयाग्निसमीपं वा सावित्रीं स्पृश्य वा जपेत्।

कन्यास्त्रीकरणादन्यत् सर्वं विप्रेण कारयेत्॥

एवमेव द्विजैर्जातौ संस्कार्यौ कुण्डगोलकौ। इति।

स्मृत्यर्थसारेऽप्येवम्। तथाचोपनयनं विधिनाऽऽचार्यसमीपनयनमग्निसमीपनयनं सावित्रीवाचनं वा। अन्यदङ्गं यथाशक्ति कार्यम्। विवाहस्य कन्यास्वीकारो ऽन्यदङ्गमिति। अतएव तेषां विवाहप्रसक्तिसत्त्वात्तत्कनीयसां परिवेदनदोषापवादो वक्ष्यते।

केचिदाहुर्द्विजैर्जातौ संस्कार्यौ कुण्डगोलकौ।

अमृते च मृते पत्यौ जारजौ कुण्डगोलकौ॥ इति

हरदत्तः। उपनयनं विद्यार्थस्येति **धर्मसूत्रवचनात्।**

शङ्खलिखितावपि।

नोन्मत्तमूकान् संस्कुर्यादिति। उपनेतृक्रममाह,

वृद्धगर्गः।

पिता पितामहो भ्राता ज्ञातयो गोत्रजाग्रजाः।

उपायनेऽधिकारी स्यात् पूर्वाभावे परः परः॥

माधवीये वृद्धमनुरप्येवम्।

तथा,

पितैवोपनयेत्पुत्रं तदभावे पितुः पिता।

तदभावे पितुर्भ्राता तदभावे तु सोदरः॥

आश्वलायनः।

एकमातृप्रसूतानां कन्ये वा पुत्रकौ तयोः।

सहोद्वाहं न कुर्वीत तथैव व्रतबन्धनम्॥ इति।

अधिकारसिद्धये प्रायश्चित्तमाह,

विष्णुः।

कृच्छ्रत्रयं चोपनेता त्रीन् कृच्छ्रांश्च बटुश्चरेत्।

	Rs	As
Padumawati, Fasc. 1-4 @ 2/	8	0
Pariçiṣta Parvan, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	14
Prākṛita-Paingalam, Fasc. 1-7 @ /6/ each	2	10
Prithivirāj Rāsa, (Text) Part II, Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	14
Ditto (English) Part II, Fasc. 1	0	12
Prākṛta Lakṣaṇam, (Text) Fasc. 1	1	8
Parāçara Smṛti, (Text) Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-6 @ /6/ each	7	8
Parāçara, Institutes of (English)	0	12
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	2	4
*Sāma Vēda Saṁhitā, (Text) Vols. I, Fasc. 5-10; II, 1 6; III, 1 7; IV, 1-6; V, 1-8, @ /6/ each Fasc.	12	6
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	2	4
Sraddha Kriya Kaumudi, Fasc. 1-4	1	8
Suçruta Saṃhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ /12/	0	12
*Taittereya Saṁhitā, (Text) Fasc. 14-45 @ /6/ each	12	0
Tāṇḍya Brāhmaṇa, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	7	2
Trantra Vartika (English) Fasc. 1	0	12
Tattva Cintāmaṇi, (Text) Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 2-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /6/ each	14	4
Tattvarthadhigama Sutrom, Fasc. 1	0	6
Trikāṇḍa-Maṇḍanam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/	1	2
Tul'si Sat'sai, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	14
Upamita-bhava-prapañca-kathā (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	2	4
Uvāsagadasāo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ /12/	4	8
Varāha Purāṇa, (Text) Fasc. 1-14 @ /6/ each	5	4
Varsa Krya Kaumudi, Fasc. 1-6 @ /6/	2	4
*Vayu Purāṇa, (Text) Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /6/ each	4	8
Vidhano Parigata, Fasc. 1-3	1	2
Visnu Smrti, (Text) Fasc. 1-2 @ /6/ each	0	12
Vivādaratnākara, (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each	2	10
Vṛhannāradīya Purāṇa, (Text) Fasc. 2-6 @ /6/	1	14
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6	2	4
Tibetan Series.		
Pag-Sam Thi S'iñ, Fasc. 1-4 @ 1/ each	4	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-5 @ 1/ each	13	0
Rtogs brjod dpag hkhri S'iñ (Tib. & Sans.) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II. Fasc. 1-5 @ 1/ each	10	0
Arabic and Persian Series.		
'Ālamgīrnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ /6/ each	4	14
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-3 @ /12/	2	4
Āīn-i-Akbarī, (Text) Fasc. 1-22 @ 1/ each	22	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-5, @ 1/12/ each	29	12
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-37 @ 1/ each	37	0
Ditto English Fasc, 1-8 @ 1/ each	8	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger	0	6
Bādshāhnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	7	2
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts	1	0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1-3 @ 1/ each	3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/ each	21	0
Farhang-i-Rashīdī, (Text) Fasc. 1-14 @ 1/ each	14	0
Fihrist-i-Ṭūsī, or, Ṭūsy's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. 1-4 @ /12/ each	3	0
Futūḥ-ush-Shām of Wāqidī, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	3	6
Ditto of Āzādī, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1	8
Haft Āsmān, History of the Persian Masnawi, (Text) Fasc. 1	0	12
*History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ /12/ each	4	8
*Iqbālnāmah-i-Jahāngīrī, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	1	2
Iṣābah, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each	38	4
Maāṣir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III, 1-10; Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. III, Fasc. 11-12; Index to Vol. II, Fasc. 10-12 @ /6/ each	13	2
Maghāzī of Wāqidī, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	14

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot

Muntakhabu-t-Tawārikh, (Text) Fasc. 1-15 @ /6 each ...	Rs.	5	10
Muntakhabu-t-Tawārikh, (English) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 and 3 Indexes; Vol. III, Fasc. 1 @ /12/ each		12	0
Muntakhabu-l-Lubāb, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each		7	2
Ma'āṣir-i-'Ālamgīrī, (Text), Fasc. 1-6 @ /6/ each		2	4
Nukhbatu-l-Fikr, (Text) Fasc. 1		0	6
Niẓāmī's Khiradnāmah-i-Iskandari, (Text) Fasc. 1-2 @ /12/ each		1	8
Riyāzu-s-Salāṭīn, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each		1	14
Ditto Ditto (English) Fasc. 1-3		2	4
Tabaqāt-i-Nāṣirī, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each		1	14
Ditto (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each		10	8
Ditto Index		1	0
Tārikh-i-Fīrūz Shāhi of Ẓiyāu-d-dīn Barni (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each...		2	10
Tārīkh-i-Fīrūzshāhi, of Shams-i-Sirāj Aif, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each...		2	4
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/ each		3	0
Wīs o Rāmīn, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each		1	14
Ẓafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ /6/ each ..		6	6
Tuzuk-i-Jahāngirī, (Eng.) Fasc. 1		0	12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1.	ASIATIC RESEARCHES. Vols. XIX and XX @ 10/ each	50	0
2.	PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /6/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.		
3	JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8) 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882, (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7) & 1901 (7), 1902 (9), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members.		
	N.B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.		
4.	Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 ...	3	0
	A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan, by R. B. Shaw (Extra No., *J.A.S.B.*, 1878)	4	0
	Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., *J.A.S.B.*, 1868)	2	0
	Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., *J.A.S.B.*, 1875)	4	0
	Introduction to the Maithilī Language of North Bihār, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., *J.A.S.B.*, 1882)	4	0
5.	Anīs-ul-Musharrahīn	3	0
6.	Catalogue of Fossil Vertebrata	3	0
7.	Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, by W. A. Bion	3	8
8.	Ināyah, a Commentary on the Hidāyah, Vols. II and IV, @ 16/ each...	32	0
9.	Jawāmlu-l-'ilm ir-riyāẓī, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ...	2	0
10.	Khizānatu-l-'ilm	4	0
11.	Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each	40	0
12.	Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each	18	0
13.	Sharaya-ool-Islām	4	0
14.	Tibetan Dictionary, by Csoma de Körös	10	0
15.	Ditto Grammar " "	8	0
16.	Kaçmiraçabdāmṛta, Parts I and II @ 1/8/	3	0
17.	A descriptive catalogue of the paintings, statues, &c., in the rooms of the Asiatic Society of Bengal by C. R. Wilson...	1	0
18.	Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kaśmir by M. A. Stein, Ph.D., Jl. Extra No. 2 of 1899	4	0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-29 @ 1/ each	29	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ...	5	0

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer, Asiatic Society," only.

2-11-03.

Books are supplied by V.-P.P.

BIBLIOTHECA INDICA:

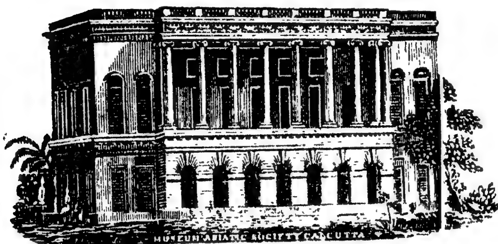
A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 1114.

BALAMBHAṬṬI.

A COMMENTARY ON THE MITAKṢARA.

बालम्भट्टी

लक्ष्मी-इत्यपरनाम्नी

मिताक्षराव्याख्या

स्वपत्नीलक्ष्मीदेवीनाम्ना

बालम्भट्टपायगुण्डेन

विरचिता ।

श्रीगोविन्ददासेन संशोधिता ।

VOL. I, FASCICULUS II.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1905.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

Asiatic Society of Bengal,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,

15, PICCADILLY, LONDON, W., AND MR. OTTO

HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each ...	Rs.	1	8
Advaitachinta Kaustubhe, Fasc. 1-2		0	12
*Agni Purāṇa, (Text) Fasc. 4-14 @ /6/ each		4	2
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 and Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-5 @ /6/		7	8
Aṇu Bhāṣyam, (Text) Fasc. 2-5 @ /6/ each		1	8
Aphorisms of Sāṇḍilya, (English) Fasc. 1		0	12
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each ...		2	4
Açvavaidyaka, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each		1	14
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 2-5; Vol. II. Fasc. 1-5 @ 1/ each		9	0
Bāla Bhaṭṭī, Vol. I, Fasc. 1		0	6
Baudhayana Srauta Sutra, Fasc. 1-2 @ /6/ each		0	12
*Bhāmatī, (Text) Fasc. 4-8 @ /6/ each		1	14
Bhāṭṭa Dīpikā Vol. I, Fasc. 1-5		1	14
Bṛhaddēvatā (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each		1	8
Bṛhaddharma Purāṇa, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each		2	4
Bodhicaryavatara of Cantidevi, Fasc. 1-3		1	2
Catadusani, Fasc. 1-2		0	12
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each ...		8	0
Çatapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. III, Fasc. 1-5 ...		4	8
Çatasahasrika-prajnaparamita (Text) Part I, Fasc. 1-8 @ /6/ each ...		3	0
*Caturvarga Chintāmaṇi (Text) Vols. II, 1-25; III. Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10 @ /6/ each; Vol IV, Fasc. 1-3		21	0
Çlokavartika, (English) Fasc. 1-5		3	2
*Çrauta Sūtra of Āpastamba, (Text) Fasc. 4-17 @ /6/ each ...		5	4
Ditto Çānkhāyana, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4 @ /6/ each; Vol 4, Fasc. 1		6	0
Çrī Bhāshyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each		1	2
Dan Kriya Kaumudi, Fasc. 1-2		0	12
Gadadhara Paddhati Kālasāra, Vol I, Fasc. 1-7...		2	10
Kāla Mādhava, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each		1	8
Kāla Viveka, Fasc. 1-6		2	4
Kātantra, (Text) Fasc. 1-6 @ /12/ each		4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each		10	8
Kūrma Purāṇa, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each		3	6
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each		2	4
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each...		4	2
Mahā-bhāṣya-pradīpōdyōta, (Text) Fasc. 1-9 & Vol. II, Fasc. 1-12 @ /6/ each		7	14
Manuṭīkā Saṅgraha, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each		1	2
Mārkaṇḍēya Purāṇa, (English) Fasc. 1-8 @ /12 each		6	0
*Mīmāṁsā Darçana, (Text) Fasc. 7-19 @ /6/ each		4	14
Nyāyavārtika, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/		2	4
*Nirukta, (Text) Vol. III, Fasc. 1-6; Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /6/ each ...		5	4
Nityacarapaddhati Fasc. 1-7 (Text) @ /6/		2	10
Nityacarapradiph Fasc. 1-5		1	14
Nyayabinduṭīkā, (Text)		0	10
Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa (Text) Vol. I, Fasc. 1-6 Vol. II, Fasc. 1-8 @ /6/ each		8	6

सावित्रीमभ्यसेदग्निं पवित्राणि च संस्मरन् ॥
सहस्रं द्वादशाहस्य सावित्रीं प्रजपेद्बुधः ।
स्वाधिकारार्थमेवास्याः प्रदानार्थं हि तत् स्मृतम् ॥ इति ।

तथा,

नान्दीश्राद्धे कृते पश्चादनध्यायस्त्वकालिकः ।
मौञ्जीबन्धं तदा कुर्याद्वेदारम्भं न कारयेत् ॥

अकालिकः गर्जनिर्घातादिनिमित्तकः । यदि भवेदिति शेषः । आश्वलायनानामुपनयनदिने वेदारम्भाभावाद्वेदारम्भाकरणे नोपनयनं न कुर्यात् । तदूर्ध्वं तु मुहूर्त्ते श्राद्धान्तरपूर्वकमुपनयनं यथाकालं कुर्यात् । यदा गर्जाद्यनध्यायशङ्का तदा दिवैवानुप्रवचनीयचरुं श्रपयेत् । होमस्तु सायंसन्ध्योत्तरमेव । तथा सति नानध्यायदोषः ।

तदुक्तं संग्रहे ।

न सन्ध्यागर्जिते काले न वृष्ट्युत्पातदूषिते ।
ब्रह्मौदनं पचेदग्नौ पक्वं चेन्न निवर्त्तते ॥

तथा,

ब्रह्मौदनं पचेदह्नि पक्वमन्नं न दुष्यति ।

तथाचोपनयनानुप्रवचनीयचरुश्रपणयोरन्तरा ऽनध्याये पुनरुपनयनम् ।

पुनरुपनयने निमित्तान्तराण्याह,

मनुः । (अ. ११ । श्लो. १५० ।)

अज्ञानात्प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंसृष्टमेव च ।
पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ इति ।

विष्णुरपि।

विड्वराहग्रामकुक्कुटयोर्गोमांसभक्षणेषु च प्रायश्चितान्ते पुनः संस्कारं कुर्यादिति।

तथा बौधायनः।

सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रान् तथा प्रत्यन्तवासिनः।

अङ्गवङ्गकलिङ्गांश्च गत्वा संस्कारमर्हति॥ इति।

शाखारण्डोऽपि स्वशाखाग्रहणकाले पुनरुपनेयः।

इममर्थं पुनरुपनयने विधिविशेषं च कारिकाकार आह।

वेदान्तरमधीत्यैव स्ववेदं ये त्वधीयते।

उपनीतिरियन्तेषामलङ्करणवर्जिता॥

यद्वैतदुपनीतस्य प्रायश्चित्तं यदा पतेत्।

कृताकृतञ्च वपनं मेधाजननमेव च॥

मेधाजननसद्भावे व्रतचर्या भवेदिह।

अनुप्रवचनीयश्च तदभावे द्वयं न च॥

परिधानं च कार्यं स्याग्निमित्तानन्तरं त्विदम्।

पूर्वस्या वाचयेत् स्थाने तत्सवितुर्वृणीमहे॥ इति।

पूर्वस्याः गायत्र्याः।

तथाचाश्वलायनगृह्यम्। (अ. १ क. २२)

तत्सवितुर्वृणीमह इति सावित्रीमिति।

व्यासः।

भुक्त्वा समुद्रहेत्कन्यां सावित्रीग्रहणं तथा।

उपोषितः सुतां दद्यादर्चिताय द्विजन्मने॥ इति।

अथ प्रसङ्गाद्गायत्र्युपदेशविषये किञ्चिदुच्यते ।

तत्र तावत्,

कात्यायनसूत्रं हरिहरभाष्यञ्च ।

अथास्मै सावित्रीमन्वाहोत्तरतोऽग्नेः प्रत्यङ्मुखायोपविष्टायोपसन्नाय समीक्षमाणाय समीक्षिताय दक्षिणतस्तिष्ठतआसीनाय वैके पच्छोऽर्धर्चशः सर्वां च तृतीयेन सहावर्त्तयन् । (कां. २ कं. ३)

अथ शासनानन्तरं अस्मै ब्रह्मचारिणे सावित्रीं सवितृदैवत्यां गायत्रीच्छन्दस्कां विश्वामित्रदृष्टाम् ऋचमाह उपदिशति । कथंभूताय प्रत्यङ्मुखाय । पुनः कथंभूताय उपविष्टाय । क्व अग्नेरुत्तरस्यान्दिशि । तथोपसन्नाय पादोपसंग्रहणादिना भजमानाय । तथा समीक्षमाणाय सम्यगाचार्यमवलोकयते । तथा आचार्येण सम्यगवलोकिताय । पक्षान्तरमाह । दक्षिणतः अग्नेर्दक्षिणस्यान्दिशि तिष्ठते ऊर्ध्वीभूताय वा आसीनाय उपविष्टाय इत्येके आचार्याः सावित्रीप्रदानं मन्यन्ते । कथमन्वाह । पच्छः पादं पादम् । अर्धर्चशः तदनु अर्धर्चमर्धर्चम् । तदनु सर्वां तृतीयेन वारेण सह मिलित्वा आवर्त्तयन् पाठयन् ।

शाङ्खायनः ।

गायत्रीं ब्राह्मणायानुब्रूयात् त्रिष्टुभं क्षत्रियाय जगतीं वैश्याय ।

सावित्रीन्त्वेव उत्तरेणाग्निमुपविशतः । अन्वक्षादिते उच्यमानायां सावित्र्यामग्निं स्थापिताग्निमुत्तरेणाचार्यमाणवकौ उपविशतः । प्राङ्मुख आचार्यः प्रत्यङ्मुख इतरः । आचार्यमाणवकौ प्राङ्मुखप्रत्यङ्मुखावुपविशतः । अध्यासीनो दिशमेकां प्रशस्तां प्राचीमुदी-

चौमपराजितां वा। एकः श्रोता दक्षिणतो निषीदेदित्येतन्निषिध्यते ऽनेनसूत्रेण। अधीहि भो ३ इत्युक्त्वा आचार्यः। आचार्यः अधीहि भो ३ इति माणवकमुक्त्वा वक्ष्यमाणं कुर्यात्। आहूतो ऽध्ययनं कुर्यादिति स्मृतिः। ॐ कारं प्रयुज्याथेतरं वाचयति सावित्रीं भो ३ अनुब्रूहीति। अथास्मै सावित्रीमन्वाह तत्सवितुर्वरेण्यमित्येतां पच्छोऽर्धर्चशः सर्वशश्च। उपस्थितं बटुं गायत्रीमुपदिशेत्।

तथाच **कात्यायनः।**

सावित्र्या ब्राह्मणमुपनयेत् त्रिष्टुभा राजन्यं जगत्या वैश्यं सर्वेषां वा सावित्रीमिति। तदेव स्पष्टमाचष्ट,

शातातपः।

तत्सवितुर्वरेण्यमिति सावित्रीं ब्राह्मणस्य, देवसवितुरिति राजन्यस्य, विश्वारूपाणीति वैश्यस्य।

सा च प्रणवव्याहृतिपूर्वा पच्छो ऽर्धर्चशः सर्वशश्चोपदेष्टव्या। त्रिष्टुप्छन्दस्कां बृहस्पतिदृष्टां सवितृदेवताकां देवसवितुरित्यादिकां वाजपेये विनियुक्तां क्षत्रियाय। प्रजापतिदृष्टां जगतीच्छन्दस्कां सवितृदेवताकां रुक्मपाशप्रमोचने उखासम्भरणे विनियुक्तां विश्वारूपाणि प्रतिमुञ्चतेति वैश्यायोपदिशेत्। सर्वेषां वोक्तलक्षणां गायत्रीमेव ब्रूयादित्यर्थः। अयञ्च गायत्र्युपदेश आपस्तम्बानाम् अग्नेः पश्चाद्दक्षिणत उत्तरतो वा भवति। नन्वपरेणाग्निमुदगग्रं कूर्चं निधाय तस्मिन्नुत्तरेण यजुषोपनेतोपविशति पुरस्तात्प्रत्यङ्ङासीनः कुमारो दक्षिणेन पाणिना दक्षिणम् पादमन्वारभ्याह सावित्रीं भो अनुब्रूहीति तस्मा अन्वाह तत्सवितुरिति अस्मात् सूत्रादग्नेः

पश्चिमदेश एव प्राप्त इति चेन्न । तस्य वाक्येन प्रैषाङ्गत्वात्तस्मादिति सर्वनाम्ना देशादिविशिष्टस्य परामर्शात् । उपदेशाङ्गत्वे कल्प्यमानेऽपि सूत्रान्तरोक्तदेशग्रहणेन तयोरपि प्राप्तेः ।

न च

यन्नाम्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत् ।
विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ॥

इतिवाक्यविरोध इति वाच्यम् । तस्य स्वसूत्रोक्तविश्रम्भणीयत्वेन तदनुष्ठानमेवोचितमित्येतत्प्रतिपादनेन स्तुतिमात्रपरत्वात् । अन्यथा **आश्वलायना**दिभिः स्वस्वसूत्रोक्तमनुद्धरणप्रायश्चित्तं चातुर्मास्य-विवाहोपनयनादौ संवत्सरदिवसनक्षत्रादिकं त्यक्त्वा सूत्रान्तरोक्तग्रहणं विरुध्येत । तस्मात् स्वसूत्रोक्तविरुद्धस्यापि सूत्रान्तरोक्तस्य ग्रहणं भवत्येव । प्रतिपादितं चैतत् "नित्यो धार्यः" (आ.गृ. प. २ खं. ५ सू. १५ ।) इत्येतत्सूत्रव्याख्याने **सुदर्शनभाष्यकारेण** । तच्चान्यत्र प्रपञ्चितम् । युक्तं चैतत् । एकस्य कर्मणः शाखाभेदेनानेकेषां विरुद्धानामङ्गा-नामाम्नातानां व्यवस्थायां प्रमाणाभावात् । ननु सूत्रकारेण कृतोप-संग्रह एव प्रमाणमिति चेन्न । अशोकवनिकान्यायेन कस्यचिदेवोप-संग्रहात् । तस्मात् सूत्रान्तरोक्तस्यापि ग्रहणं युक्तमेवेति दिक् ।

प्रागुक्तं **गुरुचरणा अपि** ।

विनर्त्तुना वसन्तेन कृष्णपक्षे गलग्रहे ।
अपराह्णे चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति ॥

इति **नारदः** ।

पापांशकगते चन्द्रे अरिनीचस्थितेऽपि च ।

अनध्याये चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति ॥

इति वसिष्ठः।

तथा

प्रदोषे निश्यनध्याये मन्दे कृष्णे गलग्रहे।

मध्यं विनोपनीतस्तु पुनः संस्कारमर्हति ॥

इति अन्यत्र। ज्योतिर्मनुः।

अनध्यायोपनीतस्तु पुनः संस्कारमर्हति।

गलग्रहे प्रदोषे च स्वल्पायुरुपजायते ॥ इति।

अत्रानध्यायशब्देन नित्या नैमित्तिकाश्च गृह्यन्ते। अविशेषात्।

कृष्णे प्रदोषे ऽनध्याये शनौ निश्यपराह्णके।

प्राक्सन्ध्यागर्जिते नेष्टो व्रतबन्धो गलग्रहे ॥

अष्टका च समुद्दिष्टा सप्तम्यादिदिनत्रयम्।

नाधीयीत च शास्त्राणि व्रतबन्धं च वर्जयेत् ॥

अनध्याये चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति।

इत्यन्यत्र।

अनध्यायाः स्मृता भूत १४ त्रयाष्टम्यर्कसंक्रमाः।

शुक्ले दी २ शा ११ र्क १२ दिक् १० तिथ्यः शुक्र ३ पौष १० तपः ११ शुचेः ४ ॥

मन्वाद्याश्च युगाद्याश्च स्मृत्युक्ताः सर्वएव हि।

इति ज्योतिर्निबन्धधृतवचनात्। पुनरप्यत्र प्राक्सन्ध्यागर्जितग्रहण-मीदृशानामप्यत्र ग्रहणमवयुत्यानुवादः। यद्वा प्राक्सन्ध्यागर्जितस्य पुनर्ग्रहणं दोषाधिक्याय। तस्याप्यनध्यायत्वात्। यद्वा नैमित्तिक-

पुनरुपनयनस्यापि तत्र निषेधार्थमिदं प्रदोषनिषेधवत् । निमित्ता-नन्तरं नैमित्तिकमिति न्यायेन तत्र तत्प्रसक्तिः । एवं रात्रिनिषेधो-ऽपि तत्परः ।

एतेन

चतुर्द्दश्यष्टमीपर्वप्रतिपत्स्वेव सर्वदा ।
दुर्मेधसामनध्यायस्त्वन्तरागमनेषु च ॥

इति हेमाद्रिधृतवचनेन तदितरेषामनित्यानध्यायत्वसूचनादे-ष्वनध्यायशब्देन न तदतिरिक्तग्रहणम्, नित्यतद्ग्रहणेनोपपत्तावनित्य-तद्ग्रहणे मानाभावादित्यपास्तं । दुर्मेधसामित्युक्त्याऽन्यान्प्रति तेषामपि नित्यत्वबोधनेन विनिगमनाविरहाच्च । किं चैवं युगाद्यनध्यायस्याप्य-नित्यत्वेनाग्रहणेन,

या चैत्रवैशाखसिता तृतीया माघेऽथ सप्तम्यथ फाल्गुनस्य ।
कृष्णे द्वितीयोपनये प्रशस्ता

इति च वसिष्ठवाक्यवैयर्थ्यापत्तिः । तत्र चैत्रशुक्लतृतीया मन्वादिः । वैशाखशुक्ला सा युगादिः । माघशुक्ला सप्तमी मन्वादिः । फाल्गुनीपूर्णिमोत्तरं द्वितीया । *चातुर्मास्यद्वितीया । आसामनध्यायत्वेऽपि व्रतबन्धे प्राशस्त्यमिति तद्व्याख्यातारः । अपि च

त्रयोदश्यादिचतुष्कञ्च सप्तम्यादिदिनत्रयम् ।
चतुर्थी चैव सम्प्रोक्ता अष्टावेते गलग्रहाः ॥

इत्युक्तचतुर्द्दश्यष्टमीपर्वप्रतिपदां गलग्रहत्वादेव निषेधे सिद्धे प्रदोषे निश्यनध्याये इति वचने ऽनध्यायग्रहणवैयर्थ्यापत्तिः । एवञ्च

* अत्र प्रमाणं नोपलब्धम् ।

गर्जाद्यनध्यायेषु उपनीतस्याकाले कृतमकृतमेवेति ब्राह्मणत्वासम्पत्त्या अपूर्वोपनयनविधिना पुनरप्युपनयनङ्कार्यमिति सिद्धम् । यत्त्वाश्वलायनसूत्रे ऽथोपेतपूर्वस्येत्यादिना पुनरुपनयनमुक्तम् । तस्य न प्रकृते प्रवृत्तिः । उपेतपूर्वत्वाभावात् । प्रायश्चित्तत्वेन पुनरुपनयनप्राप्तावेवकुर्यादिति तत्सूत्रव्याख्याने वृत्तिकृतोक्तत्वात् । तथैव जयन्तोक्तेश्च । एतेन,

नैमित्तिकमनध्यायं कृष्णे च प्रतिपद्दिनम् ।
मेखलाबन्धने शस्तं चौले वेदव्रतेष्वपि ॥ इति

वसिष्ठवचनाद्गर्जाद्यनध्याये न दोष इति परास्तम् । तस्य कालातिक्रमविषयत्वात् ।

प्रशस्ता प्रतिपत् कृष्णे कदाचिच्छुभगे रवौ ।
चन्द्रे बलयुते लग्ने वर्षाणामतिलङ्घने ॥

इति व्यासवचनैकवाक्यत्वात् । यत्त्वेतद्वलान्नैमित्तिकानामनध्यायत्वं वेदाध्ययनमात्रविषयमिति । तन्न । कृष्णे प्रदोषे इत्यादिप्राग्लिखितवचनेन स्मृत्युक्ताः सर्वएव होत्यनेन च विरोधापत्तेः । गर्जाद्यनध्याया याज्ञवल्क्यादिभिरुक्ताः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

त्र्यहं प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यर्त्विग्गुरुबन्धुषु ।
उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वशाखाश्रोत्रिये तथा ॥ (अ. १ श्लो. १४४)
सन्ध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोल्कानिपातने ।
समाप्य वेदं द्युनिशमारण्यकमधीत्य च ॥ (अ. १ श्लो. १४५ इति ।)

इदमकालविषयम् ।

धर्मप्रश्ने ।

विद्युत् स्तनयित्नुर्वृष्टिश्चापर्त्तौ यत्र सन्निपतेयुस्त्र्यहमनध्यायो यावद्भूमिर्व्युदकेत्येके इति ।

एतत्सन्ध्याकालातिरिक्तविषयम् ।

ऐतरेयब्राह्मणे ।

अपर्तौ वर्षे त्रिरात्रमित्यत्र वर्षा विद्युद्गर्जयोरुपलक्षणम् । अत्र **श्रुतिभाष्ये** ऽपर्तुशब्देन श्रावणभाद्रातिरिक्तः काल इति **माधवः ।**

तच्छ्रुतिन्यायेन बोध्यम् ।

अनुराधर्क्षमारभ्य षोडशर्क्षेषु भास्करः ।
यावच्चरति वै तावद्कालं मुनयो विदुः ॥ इति

रत्नावलीधृतवचनात् ।

हरदत्तस्तूज्ज्वलायाम्,

यत्र देशे यो वर्षाकालस्ततोऽन्यत्रापर्तुरित्याह । तद् **रत्नावली**-धृतवचनविरुद्धम् । यत्तु,

पौषादिचतुरो मासान् जाता वृष्टिरकालजा ।
व्रतं यात्रां विवाहञ्च वर्जयेत्सप्त वासरान् ॥ इति ।

तत्तु यात्राविवाहसाहचर्यात् व्रतेऽपि दृष्टदोषबोधकम् । ब्राह्मण्यानुत्पादकदोषस्तु दिनत्रयमेवेति बोध्यम् ।

यत्तु **मनुना,** (अ. ४ श्लो. १०२)

विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानां च सम्प्लवे ।
आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत् ॥

इत्युक्तम् ।

तत्तु सन्ध्याकालातिरिक्तकाले एकैकोपजने बोध्यम्। परेद्युर्यावत्स कालस्तावत्कालमाकालन्तत्रभव आकालिकः। सम्प्लवो ऽसकृदुपजनः। सायंसन्ध्यास्तनिते रात्रिः। प्रातःसन्ध्यास्तनिते ऽहोरात्रमिति **हारीतो**क्तन्तु ऋतुविषयम्। यत्तु **लल्लेन वसिष्ठ**नाम्नोदाहृतं वचनम्,

अत्ये ऽह्नि पूर्वसन्ध्यायां वारिदो यदि गर्जति।
तद्दिने स्यादनध्यायो व्रतन्तत्र विवर्जयेत्॥ इति।

तदपि समूलत्वे ऽकालिकगर्जविषयम्। **हारीतै**कवाक्यत्वात्। शरदि वैश्यस्योपनयनविधानेन तद्विषये पूर्वोक्तस्यैव निषेधस्यानुवादः। तत्र काले वृष्टौ यथा ऽनध्यायाभावस्तथैतद्विषयेऽपीति शङ्कावारणार्थस्य स इत्येके। सामान्यतस्तद्दिने एवानध्यायो न तु त्र्यहमित्येवम्परिसङ्ख्यायां **याज्ञवल्क्येन** विरोधः। ऋतुविषये त्वधिकाप्राप्तेर्व्यर्थतैव वचनस्यापतति। व्रतविवर्जने ऽनध्यायत्वमेव निमित्तमतस्तदुक्तिः। व्रतन्तत्रैव वर्जयेदिति नियमे चतुर्दश्यादौ तदापत्तिः। नैमित्तिकानध्यायेषु पूर्वसन्ध्यागर्ज एव। तत्रापि तद्दिने एवेति नियमे तत्र गर्जादिसन्निपाते उपनयनापत्तिः। किञ्चैवं द्वेधापरिसङ्ख्याकल्पनापेक्षया महानाम्न्यादिव्रतविषयत्वमस्य वक्तुमुचितम्। नैमित्तिकमनध्यायमित्यादिप्राग्लिखित**वसिष्ठ**वचनेन वेदव्रतेषु कालातिक्रमे तदनुज्ञया तदनतिक्रमे तेषान्त्याज्यत्वप्रतीतेः। प्रतिपदत् महाव्रतप्रकरणीयैतरेयब्राह्मणाचेत्यन्ये। एतेन मध्यदेशे माघे नियतवृष्टिसत्त्वेन तस्यापि कालत्वेन सन्ध्यागर्जादौ तद्देशे नानध्याय इति निरस्तम्। कालगर्जादावपि दिनमात्रमनध्यायस्य सत्त्वाच्च।

यत्तु,

गाण्डीवमेतत्पार्थस्य लोकेषु विदितं धनुः।
एतद्वर्षसहस्रं तु ब्रह्मा पूर्वमधारयत् ॥

इत्युपक्रम्य,

पार्थः पञ्च च षष्टिं च वर्षाणि श्वेतवाहनः।

इति। तत्तु पञ्च वै मासा इति श्रुत्यनुसारेण षट्सु मासेषु वर्षव्यवहारान्नानुपपन्नमिति न तदेकवर्षमध्ये द्वौ वर्षाकालावित्यत्र गमकम्।

यत्तु ज्योतिर्निबन्धे।

नान्दीश्राद्धे कृते चेत्स्यादनध्यायस्त्वकालिकः।
तदोपनयनङ्कार्यं वेदारम्भं विवर्जयेत् ॥

इत्युक्तं, तन्न बह्वृचविषयम्। तेषामुपनयने वेदारम्भाभावेन निषेधासम्भवात्। तदर्थस्तु नान्दीश्राद्धे कृते यद्यकालभवो ऽनध्यायः स्यात्तदोपनयनङ्कार्यं वेदारम्भस्तु वर्ज्य इति बहवः प्रामाणिकाः। यत्तु कार्यमित्यन्तं सर्वसाधारणं निषेधस्तु सम्भवत्प्राप्तिकविषय इति। तन्न। सन्नियोगशिष्टन्यायेनोभयोरेकविषयत्वौचित्यात्। वाक्यभेदापत्तेश्च। वेदारम्भातिरिक्ताङ्गकमुपनयनं कार्यमित्येकवाक्यतौचित्यात्। वेदारम्भन्तु वर्जयेदिति पाठे तथाऽर्थासम्भवाच्चेति दिक्। उपनयनोत्तरं ब्रह्मौदनपाकात्पूर्वं गर्जितादिसम्भावनायां दिवैव चरुश्रपणं कृत्वा ऽस्तमिते होमः कार्यः।

न सन्ध्यागर्जिते काले न वृष्ट्युत्पातदूषिते।
ब्रह्मौदनं पचेदग्नौ पक्वं चेन्न निवर्त्तते ॥

इति सङ्ग्रहोक्तेः।

पक्वमन्नं न दुष्यतीति पाठान्तरम्। चरुश्रपणात्पूर्वमेव सन्ध्यागर्जादौ पुनरुपनयनमेवेति केचित्। अन्ये तु

औत्पातिकमनध्यायं प्राग् ब्रह्मौदनपाकतः।
व्रतादूर्ध्वं नेष्टमाहुः शान्त्या ऽऽइष्टं पराशरः॥

इति ज्योतिःशास्त्रोक्तेः।

ब्रह्मौदनविधेः पूर्वम्प्रदोषे गर्जितं यदि।
तदा विघ्नकरं ज्ञेयं वटोरध्ययनस्य तत्॥
तत्र शान्तिविधानं तु वच्मे शास्त्रानुसारतः।

इत्यादिना शान्तिमुक्त्वा "ततो ब्रह्मौदनम्पचेत्" इति विधानकालोक्तेश्च शान्तिं कृत्वा पाकः कार्यः। शान्तिमकृत्वा तत्करणे तु पुनरुपनयनम्। वस्तुतः शान्तिरध्ययनविघ्नादिदृष्टदोषनिवारणाय। पुनरुपनयनन्तु ब्राह्मण्यानुत्पादाद्भवत्येवेत्याहुः।

अथ स्पष्टार्थं सप्रपञ्चः पुनरुपनयनविधिरुच्यते।

पुनः संस्कारः पुनरुपनयनम्। तच्च त्रिविधम्। प्रत्यवायनिमित्ते प्रायश्चित्तत्वेन विहितं, निमित्तविशेषेण कृतोपनयनस्य वृथाचेष्टापत्तौ तत्फलार्थत्वेन विहितं, वेदान्तराध्ययनचिकीर्षायां तदर्थत्वेन विहितमिति। तत्राद्यं तावत्

बौधायनः।

अमत्या सुरापाने कृच्छ्राब्दपादं चरित्वा पुनरुपनयनमिति।

औषधान्तरानाश्यव्याध्युपशमार्थं पैष्टीपाने एतदिति **मदनरत्ने।**

वसिष्ठः।

मत्या मद्यपाने त्वसुरायाः सुरायाश्चाज्ञाने कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ

घृतप्राशनं पुनः संस्कारश्चेति। अत्र सुरायाश्चेति सुराशब्दो न पैष्टीपरः तदज्ञानपाने द्वादशाब्दोक्तेः।

शूलपाणौ यमः।

अज्ञानाद्वारुणीं पीत्वा प्राश्य मूत्रपुरीषयोः।
पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः॥ इति।

यद्यपि संस्कारशब्दो जातकर्मादिसाधारणस्तथापीदृशविधिषु संस्कारशब्देनोपनयनमेवोच्यते तस्य द्विजत्वसम्पादनरूपातिशययोगेन बुद्ध्यारोहात्। अनन्तरवक्ष्यमाणमनुवचसि वाक्यशेषेण तथा प्रतीतेश्च।

भविष्ये।

अज्ञानाद्वारुणीं पीत्वा संस्कारेणैव शुध्यति।
तप्तकृच्छ्रान्वितेनेह केवलेन न शुध्यति॥

एतदप्युक्तव्याध्युपशमार्थं पाने एवाज्ञानकृते बोद्धव्यम्।

रेतोमूत्रपुरीषाणां गौडीमाध्व्योश्च प्राशने।
क्रव्यादपशुविष्ठानां संस्काराच्छुद्धिरिष्यते॥

मनुः। (अ. ११ श्लो. १५०।१५१)

अज्ञानात्प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंसृष्टमेव च।
पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः॥
वपनं मेखला दण्डो भैक्षचर्या व्रतानि च।
निवर्त्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्मणि॥ इति।

एतदतीतसुरासम्पर्कविषयम्। तप्तकृच्छ्रपूर्वकश्चैष विधिर्ज्ञेयः। वक्ष्यमाणगौतमस्मृतिनिर्दिष्टविण्मूत्रप्राशनचर्यात्।

विष्णुः ।

मलानाममद्यानामन्यतरस्य प्राशने चान्द्रायणं कुर्यात् । लशुन-पलाण्डुगृञ्जनतद्गन्धिविड्वराहग्रामकुक्कुटनरगोमांसभक्षणे च सर्वेष्वेतेषु द्विजातीनां प्रायश्चित्तान्ते पुनःसंस्कारं कुर्यादिति ।

ज्ञानतः सकृद्भक्षणे एतदिति **शूलपाणिः ।**

तत्रैव **शातातपः ।**

उष्ट्रीक्षीरमानुषीक्षीरप्राशने पुनरुपनयनं तप्तकृच्छ्रं चेति ।

ज्ञानाभ्यासे एतदिति **शूलपाणिः ।**

मिताक्षरायां पैठीनसिः ।

अविखरोष्ट्रमानुषीक्षीरप्राशने तप्तकृच्छ्रं पुनरुपनयनं चेति ।

बृहस्पतिः ।

रेतोमूत्रपुरीषाणां शुद्धौ चान्द्रायणं चरेत् ।

तप्तकृच्छ्रपूर्वकं पुनः संस्कारं प्रकृत्य

गौतमः ।

मूत्रपुरीषकुणपरेतसां प्राशने चैवमिति ।

अत्र चान्द्रायणतप्तकृच्छ्रयोर्ज्ञानाज्ञानाभ्यां व्यवस्था संस्कारस्तूभयत्र तुल्य एवेति **शूलपाणिः ।**

हेमाद्रौ ।

प्रेतशय्याप्रतिग्राही पुनः संस्कारमर्हति । इति ।

आचारोद्योते वृद्धमनुः ।

जीवन्यदि समागच्छेत् घृतकुम्भे नियोजयेत् ।
उद्धृत्य स्नापयित्वा ऽस्य जातकर्मादि कारयेत् ॥

द्वादशाहं व्रतचर्या त्रिरात्रमथवा ऽस्य तु ।
स्नात्वोद्वहेत्ततो भार्यामन्यां वा तदभावतः ॥
अग्नीनाधाय विधिवद्व्रात्यस्तोमेन वा यजेत् ।
अथैन्द्राग्नेन पशुना गिरिं गत्वा तु यत्र तु ॥

इष्टिमायुष्मतीं कुर्यादीप्सितांश्च क्रतूंस्ततः । इति ।

प्रायश्चित्तोद्योते बौधायनः ।

सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रांस्तथा प्रत्यन्तवासिनः ।
अङ्गवङ्गकलिङ्गांश्च गत्वा संस्कारमर्हति ॥ इति ।

एतच्च तीर्थयात्रां विना गमने सति बोध्यम् ।

तीर्थयात्रां विना गत्वा पुनः संस्कारमर्हति । इति

प्रयोगपारिजाते बौधायनस्मरणात् ।

मनुः । (इदं **मनु**पुस्तके नोपलभ्यते)

चाण्डालान्नं द्विजो भुक्त्वा सम्यक् चान्द्रायणञ्चरेत् ।
बुद्धिपूर्वन्तु कृच्छ्राब्दं पुनः संस्कारमेव च ॥ इति ।

अभ्यासविषयमिदमिति **मदनरत्ने** ।

पाराशर्यप्रायश्चित्तकाण्डे ।

अजिनम्मेखला दण्डो भैक्षचर्या व्रतानि च ।
निवर्त्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्मणि ॥

ब्रह्मचारिणम्प्रकृत्य **पैठीनसिः ।**

मधुमांसाशने त्रिरात्रमुपवासः पुनरुपनयनं चेति ।

अयञ्च त्रिरात्रोपवासः प्राजापत्याशक्तस्येति **मदनरत्ने ।**

एतयोरज्ञानभक्षणे कृच्छ्रः। मत्या पराकः। अभ्यासे द्विगुणं पुनःसंस्कारश्चेति स्मृत्यर्थसारे।

तथा तत्रैव मातापितृगुर्वाचार्योपाध्यायेभ्योऽन्येषां प्रेतसंस्कारे ब्रह्मचारिणः पुनरुपनयनङ्कार्यमिति।

तथा रेतोविण्मूत्रकरनिर्मथितदधिबर्हिर्वेदिपुरोडाशभक्षणानामत्यन्ताभ्यासे अतिकृच्छ्रः पुनरुपनयनं चेति।

पराशरः।

यः प्रत्यवसितो विप्रः प्रव्रज्यातो विनिर्गतः।
अनाशकनिवृत्तस्य गार्हस्थ्यं चेच्चिकीर्षति॥
स चरेत् त्रीणि कृच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि च।
जातकर्मादिभिः सर्वैः संस्कृतः शुद्धिमाप्नुयात्॥

वसिष्ठः।

संन्यस्य दुर्मतिः कश्चित् प्रत्यापत्तिं व्रजेद्यदि।
स कुर्यात् कृच्छ्रमश्रान्तः षण्मासात् प्रत्यनन्तरम्॥ इति

अत्र विप्रस्य पाण्मासिकः कृच्छ्रः क्षत्रियस्य चान्द्रत्रयं वैश्यस्य कृच्छ्रत्रयमिति व्यवस्थोक्ता मिताक्षरायां तत्प्रघट्टके।

स्मृत्यन्तरे।

कर्मनाशाजलस्पर्शात् करतोयाविलङ्घनात्।
गण्डकीबाहुतरणात् पुनः संस्कारमर्हति॥ इति।
कर्मनाशाजलस्पर्शो गयायाचाऽन्यविषयकः।
कर्मनाशाजलस्पर्शः पारेऽथ गमनन्तथा।
सर्वपुण्यक्षयकरं गयायात्रां विना मुने॥

कर्मनाशाजलस्पर्शवचनानि तु यानि वै ।
तान्यन्यविषयाण्येव गयायां नैव दूषणम् ॥ इति

सनत्कुमारसंहितोक्तेः ।

प्रागुक्त**बौधायनाच्च** । करतोयाजलस्पर्शस्तु न निषिद्धः ।

करतोयां कुरङ्गञ्च त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
अश्वमेधमवाप्नोति विगाह्य प्रयतः शुचिः ॥ इति

भारते दानधर्मे **अङ्गिरसा गौतमं** प्रत्युक्तेः । करतोया-विलङ्घनमात्रं न निषिद्धं किन्तु स्नानैवेत्यन्ये । इयञ्च पूर्वदेशस्था ब्रह्मपुत्रसङ्गता । **पुलस्त्य**तीर्थयात्रायां तत्रैवोक्तेः । करे तोयं करतोयं तदस्यास्तीति करतोया मत्वर्थीयोऽच् ।

गौरीविवाहसमये शङ्करकरनिक्षिप्तदानजलप्रभवेयमिति पुराणान्तरे ।

करतोया सदानीरेति **अमरः** ।

प्रथमं कर्कटे देवी त्र्यहं गङ्गा रजस्वला ।
सर्वा रक्तवहा नद्यः करतोया ऽम्बुवाहिनी ॥

इति स्मृतिरिति दिक् ।

अन्यत्र च,

जीवन्यदि समागच्छेत् घृतकुम्भे निमज्ज्य च ।
उद्धृत्य स्नापयित्वा ऽस्य जातकर्मादि कारयेत् ॥

पाद्मे,

प्रेतशय्यापरिग्राही पुनः संस्कारमर्हति ।

शातातपः।

लशुनं गृञ्जनं जग्ध्वा पलाण्डुं च तथा शुनम्।

उष्ट्रमानुषकेशाश्वरासभीचीरभोजनात्॥

उपायनं पुनः कुर्यात्तप्तकृच्छ्रं चरेन्मुहुः। इति।

इत्थं विहितप्रायश्चित्तभूतपुनरुपनयने विशेषमाह

पारिजातमदनरत्नयोः कश्यपः।

चीर्णप्रायश्चित्तः प्राच्यामुदीच्यां वा दिशि गत्वा यत्र ग्रामपशूनां शब्दो न श्रूयते तस्मिन्देशेऽग्निं प्रज्वाल्य ब्रह्मासनमास्तीर्य प्राक् प्रणीतेन विधिना पुनः संस्कारमर्हतीति। ब्रह्मासनमिति ब्रह्मनियमार्थम्।

अथ द्वितीयः पुनरुपनयनप्रकारः।

समयोद्योते।

विनर्त्तुना वसन्तेन कृष्णपक्षे गलग्रहे।

अपराह्णे चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति॥

तथा दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां कुमारस्यांसाभिमर्शनपूर्वकसमीपानयनविधायकहिरण्यकेशिसूत्रे मातृदत्तः। इदं प्रधानकर्म अस्य विस्मरणे सर्वं कर्मावर्त्तते इति।

वसिष्ठः,

पापांशकगते चन्द्रे अरिनीचस्थितेऽपि च।

अनध्याये चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति॥ इति।

अथ तृतीयः प्रकारः।

तत्र जयन्तः। यजुर्वेदस्याधीत्य ऋग्वेदमध्येतुकामस्यैतदेवोपनयनमलङ्कारवर्जं भवतीति।

गृह्यकारिकायाम्,

वेदान्तरमधीत्येमनृग्वेदं ये त्वधीयते।
उपनीतिरियं तेषामलङ्करणवर्जिता॥ इति।

पारिजाते भगवान्,

द्वितीयमिममृग्वेदमध्येतुमभिवाञ्छया।
एतद्गृह्योक्तविधिना पुनरप्युपनीयते॥ इति।

इति पुनरुपनयनत्रैविध्यम्।

पुनरुपनयने विशेषमाह **आश्वलायनः**। (अ.१ क.२२)

अथोपेतपूर्वस्य कृताकृतं केशवपनं मेधाजननञ्चानिरुक्तं परिदानं कालश्च तत्सवितुर्वृणीमहे इति सावित्रीमिति। अनिरुक्तं, न भवतीति। इदं सूत्रं **वृत्तिकारिकाजयन्त**पर्यालोचने प्रायश्चित्त-भूतपुनरुपनयनपरमेव प्रतीयते। प्रायश्चित्तत्वेन पुनरुपनयनप्राप्ता-वेवकुर्यादिति **वृत्तिकृतैव** व्याख्यानेऽभिधानात्। **जयन्तेन** च प्रायश्चित्तनिमित्तं यस्य पुनरुपनयनं क्रियते तस्यायं विधिरुच्यते इति उपक्रम्यैतत्सूत्रव्याख्यानात्।

यदैतदुपनीतस्य प्रायश्चित्तं तदा भवेत्।
कृताकृतं च वपनं मेधाजननमेव च॥
मेधाजननसद्भावे व्रतचर्या भवेदिह।
अनुप्रवचनीयस्य तदभावे द्वयं नहि॥
परिदानं न कार्यं स्यान्निमित्तानन्तरं त्विदम्।
पूर्वस्या वाचयेत् स्थाने तत्सवितुर्वृणीमहे॥
भणितो ऽत्र विशेषो ऽयं समानमितरद्भवेत्।

इति **कारिकोक्तेश्च**। निमित्तानन्तरमित्युक्त्या च नैमित्तिके निमित्तानन्तर्यस्योचितत्वान्न्यायमूलकं "कालश्चे"तिसूत्रम्। निमित्तानन्तर्यासम्भवे तु जातेष्टिवदुदगयनादिकालोऽपेक्षणीय एवेति सूचितम्। परिदानं, कस्य ब्रह्मचार्यसीत्यादेः परिददामीत्यन्तस्य मन्त्रस्योच्चारणम्। भणितोऽत्रेति, प्रायश्चित्तार्थे पुनरुपनयने एव गायत्र्याः स्थाने एषा ऋग्भवति न तु तदनन्तरभाविषु ब्रह्मयज्ञादिष्वपि तत्र पूर्वविहितगायत्रीबाधे मानाभावादिति दर्शयति।

मातृदत्तोऽपि "अत्र सावित्रीम् वाचयति यदि पुरस्तादुपेतो भवति यद्यनुपेतस्त्र्यचे पर्यवेत" इति सूत्रे प्रायश्चितार्थपुनरुपनयनान्तर्गतसावित्रीवाचनाङ्गत्वेन परिदानान्तरकालावधिं वदंस्तस्मिन्नेव प्रकरणे परिदानसूत्रे पुनरुपनयने परिदानाभावसूचकम् **आश्वलायनसूत्रसंवादं** वदन् **आश्वलायनसूत्र**प्रायश्चित्तभूतपुनरुपनयनविषयत्वमेव दर्शितवान्। तस्मिन्नेव प्रकरणे तत्तत्सूत्रव्याख्याकाले अहतवासोमेखलाऽजिनभैक्षचर्यादण्डमन्त्रनिवृत्तिः पुनरुपनयने इत्याह।

हरदत्तेन अथोपेतपूर्वस्येतिसूत्रव्याख्यावसरे उक्तम्, अथानन्तरं वेदान्तरे उपेतपूर्वो य इमं वेदमध्येतुमिच्छति तस्योपनयने विशेषो वक्ष्यतइति। अस्ति च तदनुसारिणी स्मृतिः **पारिजाते**।

अध्वर्यूणां सामगानाम् ऋचमध्येतुमिच्छताम्।
क्रिया स्यात्परिदानान्ता दीक्षादिर्न विधीयते॥
ब्रह्मौदनश्च मेधार्था दीक्षा च न विधीयते।
ऋचमध्येतुकामानां दीक्षामिच्छन्ति केचन॥ इति।

अत्राध्वर्युसामगग्रहणस्यायमाशयः । ऋग्वेदाध्ययनाङ्गभूतमेवोपनयनम् **आश्वलायनो**क्तेतिकर्त्तव्यताकं भवति । सत्यप्युपनयनैक्ये तत्तदाम्नायाध्ययनाङ्गभूते एव तस्मिंस्तत्तद्गृह्योक्तेतिकर्त्तव्यता भवतीति स्मृतिपादे **न्यायसुधायामुक्तः**। न ऋग्वेदिनां तदध्ययनार्थं पुनरुपनयनं भवति । तेषां प्रथमोपनयनानन्तरमेव तदध्ययनस्योचितत्वात् । अतो ऽन्यवेदिनामेव ऋग्वेदार्थे पुनरुपनयेऽयं विधिरिति । अत एव पूर्वादाहृत**जयन्तकारिकयो**र्ऋग्वेदग्रहणं कृतम् ।

यच्च तत्र **हरदत्तीये** च वेदान्तराध्ययनपूर्वके एव ऋग्वेदाध्ययने पुनरुपनयनकथनं तेन युगपदनेकवेदारम्भे नोपनयनावृत्त्यपेक्षेति सूचितम् । अस्ति ह्यन्यवेदिनां क्रमिकवेदारम्भपक्षो युगपत्तदारम्भपक्षश्च । तथा च **हरिहरेण** उपनयनानन्तरं वेदारम्भसमये इत्युक्त्वा वेदारम्भाङ्गभूताः **कात्यायनो**क्ताहुतीर्दर्शयतोक्तं, यदि ऋग्वेद आरभ्यते पृथिव्यै स्वाहा अग्नये स्वाहेति, यदि यजुर्वेदः अन्तरिक्षाय स्वाहा वायवे स्वाहेति, यदि सामवेदः दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहेति, यदि अथर्ववेदः दिग्भ्यः स्वाहा चन्द्रमसे स्वाहेति, यद्येकदा सर्ववेदारम्भः प्रतिवेदं वेदाहुतिद्वयं कृत्वा प्रायश्चित्ताहुतीर्जुहुयादिति। अतश्च युगपदनेकवेदारम्भे सकृदुपनयनेनैव सकलवेदाध्ययनसिद्धिः। इत्थमभिप्रेत्योक्तम् **आपस्तम्बेन पारिजाते** सर्वेभ्यो वै वेदेभ्यः सावित्र्यनूच्यते इति । (आप.ध.प.१ सू.१०)

तदयं सङ्क्षेपः । वेदान्तराध्ययनपूर्वकमृग्वेदाध्ययने चिकीर्षिते **आश्वलायनोक्ते**तिकर्त्तव्यताकं पुनरुपनयनं कार्यम् । तत्रैव **जयन्तकारिकामते** ऽलङ्करणमात्रं वर्ज्यमिति विशेषः । **हरदत्तमते**

तु सूत्रोक्तसकलपुनरुपनयनगतविशेषविशिष्टं भवति। स्मृतिमते तु दीक्षा ऽपि वैकल्पिकीति।

द्वितीयपुनरुपनयननिमित्ते त्वविकृतमुपनयनं कार्यम्। गार्हपत्याधानात्प्राक् सूर्योदये ऽविकृताधानवत्। तच्च पुनरुपनयने क्वचिदपि ग्रन्थे विशेषानुक्तेः। अथोपेतपूर्वस्येति सूत्रस्य तत्राप्रवृत्तेश्च।

प्रायश्चित्तभूतपुनरुपनयने तूक्तवचनेभ्योऽनेकविशेषावगतेस्तत्प्रयोगो लिख्यते। तत्र यत्र प्रायश्चित्तान्तरमप्युक्तं विहितं तत्र पर्षदुपदिष्टविधिना तत्प्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यम्। यथोष्ट्रीक्षीरपानादौ। यत्र जातकर्मादिसंस्कारान्तरमप्युक्तं विहितं तत्र निमित्तानन्तरकरणपक्षे पुण्यनक्षत्राद्यनालोच्य पर्षदुपदेशेन चौलान्तसंस्कारान् कृत्वा कार्यम्। अन्यथोचितनक्षत्राद्यावश्यकम्। कर्त्ता च पितृसत्त्वे स एव। तदभावे पितृव्यादिः सपिण्डः। तदभावे यः कश्चित् ब्राह्मणः। पुनरुपनयनं यत्र चिकीर्षितं तत्रैव देशे जातकर्मादयः कार्याः।

अस्य कृतौर्ध्वदेहिकस्य पुनः संस्कारसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं जातकर्मादीन्युपनयनान्तानि कर्माणि करिष्ये इति सकृत्सङ्कल्प्य सर्वोद्देशेन सकृत्स्वस्तिवाचनादि। श्मश्रुवपनानन्तरं चौले केशवपनमिति विशेषो महावयसः। विवाहसङ्कल्पं तदर्थं स्वस्तिवाचनादिकन्तु स्वयमेव पृथक्कुर्यात्। एवं निमित्तान्तरेऽपि सङ्कल्प ऊह्यः। यत्र तु पुनरुपनयनमात्रं प्रायश्चित्तत्वेन विहितं तत्र पर्षदुपदिष्टविधिना तदेव कार्यम्। तत्राचार्यः कृच्छ्रत्रयं द्वादशसहस्रं तत्सवितुर्वृणीमह इत्यस्या जपञ्च कुर्वीत। संस्कार्यो निमित्तानन्तरोपनयने न प्रायश्चित्तं कृच्छ्रत्रयात्मकं कुर्यात्। कालान्तरोपनयने त्ववश्यं कुर्यात्।

ततो ग्रामात्प्राच्यामुदीच्यां वा दिशि गत्वा यत्र ग्रामपशूनां शब्दो न श्रूयते तादृशदेशं मार्जनोपलेपनाभ्यां शोधयित्वा तत्र कृतनित्य आचार्यः स्वदक्षिणतः संस्कार्यमुपवेश्यास्य प्रत्यन्तदेशे गमनजनितदोषनिरासेन पुनःसंस्कारसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वर-प्रीत्यर्थं पुनरुपनयनं करिष्ये इत्येवं तत्तन्निमित्तानुसारिसङ्कल्पं कृत्वा तदङ्गभूतेत्यादिसङ्कल्पपूर्वकमण्डपदेवताप्रतिष्ठापनान्तं कृत्वा स्वस्तिवाचने ऽग्निः प्रीयतामिति विशेषमुक्त्वा कृतमङ्गलस्नानं संस्कार्यं भोजयित्वा वपनपक्षे सङ्कल्पपूर्वकं वपनस्नानं कारयित्वा ऽन्यथा-ऽकारयित्वा नित्योपनयनवदन्वाधानात्प्राक् तन्त्रं कृत्वा अस्य प्राय-श्चित्तार्थं पुनरुपनयनहोमे देवतापरिग्रहार्थमन्वाधानं करिष्ये । अस्मिन्नन्वाहिते ऽग्नावादित्यादिपात्रप्रोक्षणादीनि नित्यवत्कुर्यात् ।

ततो ब्रह्माणमुपवेश्य प्रणीताप्रणयनाद्याज्यसंस्कारान्तं कृत्वा वासोऽजिनधारणपक्षे नित्यवत्समन्त्रं धारणं तयोः कुर्यात् । तदभाव-पक्षे पूर्वमेव कुमारेण परिहितवस्त्रेण भवितव्यम् । ततो ब्रह्म-चारिणः पुनरुपनयने तु वस्त्रादि नित्यं ततो यज्ञोपवीतधारणादि आदित्येक्षणान्तं नित्यवत्कुर्यात् ।

ततो युवा सुवासा इत्येतन्मन्त्रकप्रदक्षिणावर्त्तनादि वाससा पाणिभ्यान्तदञ्जलिग्रहणान्तं कुर्यात् । तच्चेत्थं युवेत्यर्धेन संस्कार्यं प्रदक्षिणमावर्त्य उत्तरेण तस्यांसयोः पाणी गमयित्वा एवन्दक्षिणभागं निनयेत् । ततः संस्कार्यो ऽग्निकार्यमुपनयनवत्कुर्यात् । ततो ऽग्नेः पश्चिमतः प्रत्यङ्मुख आचार्यपादावुपसंगृह्य अधीहि भोः सावित्री-मिति भुक्त्वा भो अनुब्रूहीति वदेत् । तत आचार्यः प्रणवव्याहृती-

नामृष्यादिस्मरणान्ते तत्सवितुरित्यस्य श्यावाश्वः सविता ऽनुष्टुप् पुनरुपनयने विनियोगः। प्रथमं पादशः स्वयमुक्त्वा वाचयेत्। ततो ऽर्द्धर्चशः। ततः सर्वाम्। ततो मम व्रते इत्यनेन संस्कार्यहृदि ऊर्ध्वाङ्गुलिपाणिं निधाय ततो मेखलादण्डदानपक्षे समन्त्रकं तद्दानं कृत्वा अन्यथा तदकृत्वा ब्रह्मचर्यमादिशेत्। यदि ब्रह्मचारिणो ऽसमापितवेदस्य पुनरुपनयनं तदा नित्यवत्। अन्यस्य तादृशस्य पुनरुपनयने तु अपोशानकर्म कुरु दिवा मा स्वाप्सीर्वेदमधीष्वेति। समापितवेदस्य तु स्वाप्सीरित्यन्तमेव। ततः स्विष्टकृदादिहोमशेषं समापयेत्। मेधाजननकरणपक्षे तत्पर्यन्तमग्निं रक्षेत् व्रतचर्याञ्च कुर्यात्! उपनयनदिने भिक्षायाचनपूर्वकमनुप्रवचनीयञ्च। तत्र गायत्र्याः स्थाने तत्सवितुर्वृणीमहे इत्येतां पठित्वा द्वितीयामाहुतिं जुहुयात्। उक्तमृष्यादि नित्यस्येव।

यद्यसमापितवेदस्य पुनरुपनयनं तदा वेदसमाप्तिवाचनं कुर्यान्नान्यथा। ततस्त्रिरात्रं द्वादशरात्रमब्दं वा व्रतचर्यायां कृतायां मेधाजननम्। तत्र यदि पुनरुपनीतो ब्रह्मचारी तदा यस्य पलाशस्य कुशस्तम्बस्य वा प्रोक्षणं कृतं तत्रैव मेखलादीनि व्युदस्यान्यानि धारयेत्। अन्यस्तु पुनरुपनीतो योऽपिहितमेखलादिः स व्युदस्य नान्यानि धारयेत्। यस्मिन्नाश्रमे पुनरुपनयनं प्राप्तं तदाश्रमधर्मान् कुर्यात्। यत्र तु पुनरुपनयनानन्तरमाश्रमान्तरस्वीकारः श्रूयते, यथा "स्नात्वोद्वहेत् ततो भार्या"मित्यादौ तत्र मेखलादीनि व्युदस्य पुनस्तानि धारयित्वा ब्रह्मचारिव्रतचर्यामुचितकालेन समाप्य विधिनाऽऽश्रमान्तरं स्वीकुर्यात्। अयं वक्ष्यमाणानां पुनःसंस्कारोऽभिहितः।

अथ यजुःशाखिनामुच्यते ।

तत्र **बौधायनः** ।

अथोपनीतस्य व्रत्यानि भवन्ति नान्यस्योच्छिष्टं भुञ्जीतान्यत्र पितृज्येष्ठाभ्यां न स्त्रिया सह भुञ्जीत मधुमांसं श्राद्धसूतकान्नमनिर्दशाहसन्धिनीक्षीरं छत्राकनिर्यासौ विलयनं गणान्नं गणिकान्नमित्येतेषु पुनःसंस्कारः प्रतिषिद्धदेशगमनमित्येकेषामथाप्युदाहरन्ति ।

सुराष्ट्रं सिन्धुसौवीरमवन्तीं दक्षिणापथम् ।
एतानि ब्राह्मणो गत्वा पुनःसंस्कारमर्हति ॥

अथ पुनःसंस्कारं व्याख्यास्यामो देवयजनोल्लेखनप्रभृत्याऽग्निमुखात्कृत्वा पालाशीं समिधमाज्येनाक्त्वा अभ्याधाय वाचयति "पुनस्त्वादित्या रुद्रा ०कामाः" स्वाहेत्यथ व्रत्यप्रायश्चित्ते जुहोति यन्म आत्मनो मिन्दाभूत्० पुनरग्निश्चक्षुरदात्० इति द्वाभ्यामथ पक्वाज्जुहोति सप्तमे अग्ने घृतेन स्वाहेत्यथाज्याहुतीरुपजुहोति येन देवाः पवित्रेणेति तिसृभिरनुच्छन्दसं स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् अथापर आपरिधानात्कृत्वा पालाशीं समिधमाधायाथो व्रत्यप्रायश्चित्ते जुहोति अथ व्याहृतीर्जुहोति अथापरो ब्राह्मणवचनादेव सावित्र्या शतकृत्वो घृतमभिमन्त्र्य प्राश्य कृतप्रायश्चित्तो भवति गुरोर्वा ऽप्युच्छिष्टं भुञ्जीताथाप्युदाहरन्ति वपनं दक्षिणादानं मेखलादण्डमजिनं भैक्षचर्या व्रतानि चेत्येतानि निवर्त्तन्ते पुनः संस्कारकर्मणीत्येतेन पुनः संस्कारा व्याख्याता इति । अत्र शक्ताशक्तभेदेन गुरुलघुकल्पव्यवस्था बोध्या ।

इति पुनःसंस्कारविधिः।

षण्ढादीनामुपनयनमाह,

बौधायनः।

अथ षण्ढबधिरमूकानां संस्कारं व्याख्यास्याम ऋतुर्यथाकामी स्यात्पुण्ये नक्षत्रे ब्राह्मणान्भोजयित्वा ऽऽशिषो वाचयित्वा केशानोप्य स्नातं शुचिवाससं बद्धशिखं यज्ञोपवीतिनमप आचमय्य देवयजनमुदानयत्यथ देवयजनोल्लेखनप्रभृत्याऽग्निमुखात्कृत्वा याज्ञिकीं समिधमाज्येनाक्त्वा तूष्णीमभ्याधापयति तूष्णीमश्मानमास्थापयति यथालाभं तूष्णीं वासः परिधापयति तूष्णीं मेखलां मन्त्रवद्ग्रन्थिं तूष्णीमजिनं प्रतिमुञ्चति तूष्णीं दण्डं प्रयच्छति याज्ञिकस्य वृक्षस्य नाम पृच्छत्यथैनं दक्षिणं हस्तं गृह्णाति यस्मिन्भूतं च भव्यं चेत्यथैनं देवताभ्यः परिददाति देवेभ्यस्त्वेत्यथैनमुपनयति देवस्य त्वेति सर्वं नामग्रहणवर्जमाचार्य एव पक्वान् जुहोति तत्सवितुर्वरेण्यमिति अथाज्याहुतीरुपजुहोति चक्षिषे त्वा निर्ऋत्यै त्वेति षड्भिर्व्याहृतिभिरथाग्रेणाग्निं याज्ञिकस्य वृक्षस्य पर्णेषु हुतशेषं निदधातीति तत् पुरस्ताद्व्याख्यातम्। अथ पक्वादुपादाय प्राश्नाति सर्वान्मन्त्रानाचार्य एव जपेदित्येके ऽथ जडक्लीबव्यसनिव्याधितोन्मत्तहीनाधिकाङ्गानामामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिजडरोगिणश्चैतेन व्याख्याता इत्येके इति।

इति षण्ढादीनामुपयनविधिः।

अथ पुनर्वसूपनयनसंशयनिरासार्थं व्रतबन्धे नक्षत्रनिर्णयः क्रियते।

तत्र तावज्ज्योतिर्विदामभिमतमुच्यते। तथाहि अथोपनयने नक्षत्रनिर्णयमाह,

गुरुः।

त्रिषूत्तरेषु रोहिण्यां हस्ते मैत्रे च वासवे।
त्वाष्ट्रे सौम्ये पुनर्वस्वोरुत्तमं ह्यौपनायनम्॥
वारुणे वैष्णवे पुष्ये वायव्ये पौष्णभे तथा।
अश्विन्यां षट्सु भेषूक्तं मध्यमलं चतुर्मुखैः॥
शेषेषु वर्जयेद्विद्वान्द्विजानामौपनायनम्। इति।

वसिष्ठोऽपि।

हस्तत्रये च श्रवणत्रये च धातृद्वये त्र्युत्तरमैत्रभेषु।
पौष्णद्वये चादितिभद्वये च शस्तं द्विजानां खलु मौञ्जिकर्म। इति।

कश्यपोऽपि।

मैत्रे विष्णुत्रये हस्तत्रयेऽर्च्चेषूत्तरात्रये।
धातृद्वयादितीज्यान्त्यहस्तेर्ष्वौपनायनम्॥ इति।

एवं बृहस्पत्यादिसंहितावाक्येषु त्रैवर्णिकानां पुनर्वस्वोरुपनयनमुक्तं ब्राह्मणोपनयने पुनर्वसुनिषेधकं राजमार्त्तण्डे क्वचिदृश्यमानम्,

चन्द्रतारानुकूल्येऽपि ग्रहाब्देषु शुभेष्वपि।
पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनःसंस्कारमर्हति॥

इति वचनं बह्वृषिवचनविरोधादुपनयनविषये हेमाद्रिमदनरत्नादिप्राचीननिबन्धकारैर्नवीनैश्च प्रतापमार्तण्डमुहूर्त्त-

चिन्तामणिप्रभृतिभी **राजमार्त्तण्डीय**वचनानि लिखद्भिरप्यलिखनाच्च निर्मूलं केनचित् क्षिप्तमिति गम्यते।

माघषष्ठे सितारेज्यबुधे पौष्णश्रुतिद्वये।
हस्तत्रये धातृषट्सु ब्राह्मणस्योपनायनम्॥

इति तद्वचनविरुद्धार्थोऽत्रेय। तेनानिषिद्धं पुनर्वस्वोरुपनयनमन्यनक्षत्रवदङ्गवल्येव। समूलं मत्वा निषेधं परिपालयन्तो ब्राह्मणानां पुनर्वस्वोरुपनयनं नेति ये वदन्ति तत्तेषामज्ञानविलसितमिति **मुनीश्वर**ज्योतिर्वित्प्रभृतय आहुः। यजुःशाखिनः **श्रीधरदीक्षिता** अप्येवम्।

अथ व्रतबन्धे नक्षत्राण्याह,

वसिष्ठः।

हस्तत्रये च श्रवणत्रये च धातृद्वये ऽप्युत्तरमैत्रभेषु।
पौष्णद्वये चादितिभद्वये च शस्तं द्विजानां खलु मौञ्जिकर्म॥

कश्यपोऽपि।

मैत्रे विष्णुत्रये हस्तत्रये चैषूत्तरात्रये।
धातृद्वयादितीज्यान्त्यहस्तर्क्षेष्वौपनायनम्॥

निर्णयसिन्धौ नारदः।

श्रेष्ठान्यर्कत्रयान्त्यज्यचन्द्रादित्युत्तराणि च।
विष्णुत्रयाश्विमित्राजयोनिभान्युपनायने॥

तत्रैव **बृहस्पतिः।**

त्रिषूत्तरेषु रोहिण्यां हस्ते मैत्रे च वासवे।
त्वाष्ट्रे सौम्ये पुनर्वस्वोरुत्तमं ह्यौपनायनम्॥

पुनर्वसुनिषेधमाह,

राजमार्त्तण्डः।

चन्द्रतारानुकूलेषु ग्रहाब्देषु शुभेष्वपि।
पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति॥

अस्य मानुषत्वात् आर्षैः **कश्यपवसिष्ठनारदबृहस्पति**प्रमुख-संहितादिभिर्विरोधाद्दुर्बलत्वम्। यतः आर्षानार्षविरोधे आर्षं बलवत्। अथ यथाकथंचिद्गतिश्चिन्तनीयेति चेत्तर्हि देशाचारतो व्यवस्था। इमं निषेधं प्राच्या एव आद्रियन्ते न तु दाक्षिणात्याः। ते तु आर्षवचनबलात् पुनर्वस्वोरुपनयनं कारयन्ति। यतः,

श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव बलीयसी।
श्रुतिद्वैधन्तु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ॥
स्मृतिद्वैधे तु विषयः कल्पनीयः पृथक् पृथक्।

इति न्यायादित्यलं विस्तरेणेति। तत्र ब्राह्मणादीनां व्रतबन्धो भवतीति पार्थपुरनिवासि**कृष्ण**ज्योतिर्वित्सम्मत्या **हरिहर**ज्योतिर्वित्सम्मत्या च **राम**ज्योतिर्वित्पौत्र**दिवाकर**ज्योतिर्वित्प्रभृतय आहुः। अथोपनयने नक्षत्रादि विचार्यते।

हस्तत्रये च श्रवणत्रये च धातृद्वये त्युत्तरमैत्रभेषु।
पौष्णद्वये चादितिभद्वये च शस्तं द्विजानां खलु मौञ्जिकर्म॥

जगन्मोहनसंज्ञकज्योतिर्निबन्धे गुरुः।

त्रिषूत्तरेषु रोहिण्यां हस्ते मैत्रे च वासवे।
त्वाष्ट्रे सौम्ये पुनर्वस्वोरुत्तमं ह्यौपनायनम्॥

वारुणे वैष्णवे पुष्ये वायव्ये पौष्णभे तथा।
अश्विन्यां षट्सु भेषूक्तं मध्यमलं चतुर्मुखे॥
शेषेषु वर्जयेद्विद्वान्द्विजानामौपनायनम्।

तत्रैव **नारदः।**

श्रेष्ठान्यर्कत्रयान्त्येज्यचन्द्रादित्युत्तराणि च।
विष्णुत्रयाश्विमित्राजयोनिभान्युपनायने॥

तत्रैव **वसिष्ठः।**

उत्तरासु तिसृषूपनायनं हस्तभैत्रमृगरोहिणीष्वपि।
त्वाष्ट्रपूषभपुनर्वसुष्वपि श्रेष्ठमप्यशुभभागगे विधौ॥
दस्रपुष्यवसुवारुणानिलश्रोत्रभेष्वपि बटोर्व्रतं विधौ।
शोभनांशकगते शुभावहं मध्यमानि षडिमानि भानि तु॥
उक्तेष्वेतेषु ऋक्षेषु शुभांशेषूपनायनम्।
कुर्वीत शुभकामस्तु नैव क्रूरांशकेषु तु॥

इति **जगन्मोहनादौ राजमार्त्तण्ड**वचनान्यन्यान्यपि लिखितानि परन्तु पुनर्वसुनिषेधकं वचनं न लिखितम्। **कल्याणकल्पद्रुमाख्य**ज्योतिर्निबन्धे तु वेदपरत्वेन नक्षत्राणां विशेषो ऽभिहितः।

ज्योतिस्सागरे।

मूले हस्तत्रये सार्पे शैवे पूर्वात्रये श्रुतौ।
ऋग्वेदाध्यायिनां कार्यं मेखलाबन्धनं बुधैः॥
पुष्ये पुनर्वसौ पौष्णे हस्ते मैत्रे शशाङ्कभे।
ध्रुवभेषु च शस्तं स्याद्यजुषां व्रतबन्धनम्॥

पुष्यवासवहस्ताश्विश्रिवकर्णोत्तरात्रयम् ।
प्रशस्तम्मेखलाबन्धे बटूनां सामगायिनाम् ॥
मृगमैत्राश्विनीहस्तचित्रयादितिवासवाः ।
अथर्वशाखिनां शस्तो भगणोऽयं व्रतार्पणे ॥

अन्यत्रापि बहूनि वचनानि मौञ्जीबन्धे पूर्वार्थशान्येवोक्तानि पुनर्वसुनिषेधकं वचनं **राजमार्तण्डीयत्वेन** केनचिल्लिखितम् ।

चन्द्रतारानुकूलेषु ग्रहाब्देषु शुभेष्वपि ।
पुनर्वसुकृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति ॥

इदं वचनं **हेमाद्रिमदनरत्नादि**प्राचीननिबन्धकारैरुपनयनविषये **राजमार्तण्डीय**वचनान्यन्यानि लिखद्भिरपि न लिखितम् । नवीनैरपि **मुहूर्त्तचिन्तामणिप्रतापमार्त्तण्डा**दिभिर्न लिखितमतो निर्मूलम् । समूलत्वे तु वेदपरत्वेनोक्तवचनेषु ऋग्वेदिनां पुनर्वस्वोरनुक्तत्वादृग्वेदिब्राह्मणविषयम् । **मुहूर्त्तमालायामपी**त्थमेव व्यवस्थापितमित्यन्ये ज्योतिर्विद आहुः ।

अथोपनयने नक्षत्रनिर्णयः ।

तत्र तावत् **वसिष्ठः** ।

हस्तत्रये च श्रवणत्रये च धातृद्वये ह्युत्तरमैत्रभेषु ।
पौष्णद्वये चादितिभद्वये च शस्तं द्विजानाङ्खलु मौञ्जिकर्म ॥
उत्तरासु तिसृषूपनायनं हस्तमैत्रमृगरोहिणीष्वपि ।
त्वाष्ट्रपूषभपुनर्वसुष्वपि श्रेष्ठमप्यशुभभागगे विधौ ॥
दस्रपुष्यवसुवारुणानिलश्रोत्रभेष्वपि बटोर्व्रतं विधौ ।
शोभनांशकगते शुभावहं मध्यमानि षडिमानि भानि तु ॥ इति ।

कश्यपोऽपि ।

मैत्रे विष्णुत्रये हस्तत्रयर्क्षेषूत्तरात्रये ।
धातृद्वयादितीज्यान्त्यदस्रर्क्षेषूपनायनम् ॥

गुरुरपि ।

त्रिषूत्तरेषु रोहिण्यां हस्ते मैत्रे च वासवे ।
त्वाष्ट्रे सौम्ये पुनर्वस्वोरुत्तमं ह्यौपनायनम् ॥
वारुणे वैष्णवे पुष्ये वायव्ये पौष्णभे तथा ।
अश्विन्यां षट्सु भेषूक्तं मध्यमत्वञ्चतुर्मुखैः ॥
शेषेषु वर्जयेद्विद्वान्द्विजानामौपनायनम् ।

तान्येवाह ।

कृत्तिकाभरणीमूलज्येष्ठार्द्रासु विशाखयोः ।
पूर्वात्रये च सार्पर्क्षे न कुर्यादौपनायनम् इति ॥

चकारान्मघायाम् ।

नारदोऽपि ।

अष्टान्यर्कत्रयान्त्यज्यचन्द्रादित्युत्तराणि च ।
विष्णुत्रयाश्विमित्राजयोनिभान्युपनायने ॥ इति ।

भृग्वादिप्रोक्तनक्षत्राणि तु **कल्याणकल्पद्रुमाख्ये ज्योतिर्निबन्धे ज्योतिःसागरस्थ**त्वेनोदाहृतानि ।

मूले हस्तत्रये सार्पे शैवे पूर्वात्रये श्रुतौ ।
ऋग्वेदाध्यायिनाङ्कार्यं मेखलाबन्धनं बुधैः ॥
पुष्ये पुनर्वसौ पौष्णे हस्ते मैत्रे शशाङ्कभे ।
ध्रुवभेषु च शस्तं स्याद्यजुषां व्रतबन्धनम् ॥

पुष्यवासवहस्ताश्विशिवकर्णोत्तरात्रयम् ।
प्रशस्तं मेखलाबन्धे बटूनां सामगायिनाम् ॥
मृगमैत्राश्विनीहस्तचित्रयादितिवासवाः ।
अथर्वशाखिनां शस्तो भगणोऽयं व्रतार्पणे ॥ इति ।

मुहूर्त्तमालायामपि ।

माघषट्के सितारेज्यबुधे पौष्णश्रुतिद्वये ।
हस्तत्रये धातृषट्सु ब्राह्मणस्योपनायनम् ॥ इति ।

पुनर्वसुसंग्राहकपौरुषाधुनिकनिबन्धवचनानि तु अनतिप्रयोजनकत्वान्नेह लिखितानि । अत्र च वासिष्ठादिवाक्येभ्यः प्रतीयमानेन गुरुवाक्यैकवाक्यतां भजता निषेधेन ब्राह्मणोपनयने स्पष्ट एव षोडशर्क्षनियमः । परन्तु तत्रोत्तममध्यमलोकेस्तारतम्यमवधेयम् । यत्तु वासिष्ठादौ द्विजपदस्य त्रैवर्णिकसामान्यार्थत्वेन वासिष्ठादीनां प्राशस्त्यपरत्वमिति । तन्न । तथा सति गुरुवचनस्थनिषेधस्य त्रैवर्णिकपरत्वापत्त्या वेदपरवाक्योक्तावशिष्टपञ्चानां निर्विषयत्वस्य वैकल्पिकत्वस्य वा प्रसङ्गेन द्विजपदस्य ब्राह्मणार्थत्वावधारणात् । यत्तु ब्राह्मणोपनयने पुनर्वसुनिषेधकं वचनम्,—

राजमार्तण्डे,—

चन्द्रतारानुकूल्येऽपि ग्रहाब्देषु शुभेष्वपि ।
पुनर्वसुकृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति ॥ इति ।

अन्यत्रापि ।

अहस्पृशि मले मासि शूद्रत्वमधिगच्छति ।
पुनर्वसुकृतो विप्रः पुनःसंस्कारमर्हति ॥ इति ।

तत्संहितायन्थेष्वदर्शनात्पुनर्वसूपनयनाचारात्पूर्वोक्तमुहूर्त्तमाला-वचनविरोधाच्च मानुषत्वान्निर्मूलमेवेति सकलज्योतिर्विदः। अथ यथा-कथंचिद्गतिश्चिन्तनीयेति चेत्तर्हि येषामुक्तवेदविशेषपरवाक्येषु पुन-र्वस्वनभिधानं तत्परो ऽयं निषेधः नादितौ चेत्यादिदीपिकास्थ-निषेधोऽपि तद्विषय एव। केचित्तु समूलत्वेऽपि नायं व्रतबन्धनिषेधः, अपि तु केनचिन्निमित्तेन पुनःसंस्कारप्रसक्तौ पुनर्वसाविति तदर्थः। न च विप्रः क्षत इत्यस्य पूर्वार्द्धस्य चानन्वयापत्तिः। चन्द्रताराद्यानु-कूल्येऽपि संस्कृतो विप्रः पुनर्वसौ पुनः संस्कारमर्हतीति तदर्थात्। कष्टान्वयादेश्चादूषणत्वादित्याहुः।

अन्ये तूक्तवचनस्य समूलत्वे पुनर्वसौ दाक्षिणात्यानामुपनयना-चारात्प्राच्यानां चानाचारात् देशाचारतो व्यवस्था।

स्मृतिद्वैधे तु विषयः कल्पनीयः पृथक् पृथक्।

इति न्यायात्।

देशाचारस्तावदादौ विचिन्त्यो
देशे देशे या स्थितिः सैव कार्या।
लोके दुष्टं पण्डिता वर्जयन्ति
दैवज्ञोऽतो लोकमार्गेण यायात्॥

इति वचनाच्चेत्याहुः।

अपरे तु उक्तनिषेधस्य विप्रपरत्वे पूर्वोक्तादोषाद् विप्रपरत्वमाहुः। इत्थं च क्षत्रियविशोर्द्वाविंशतौ ब्राह्मणानां षोडशसु भेषु वेदपरवच-नैर्यथायथमुपनयनम्। इदञ्च सर्वं वचनप्रामाण्येऽन्यथा तु न चाशङ्का न चोत्तरमिति दिक् इत्यन्ये ज्योतिर्विद आहुः। राजमार्त्तण्ड-

कृतोपनयनप्रकरणे विप्रस्य पुनर्वसुनिषेध उक्तः चन्द्रतारानुकूले-ष्विति । तत्र केचिदेतद्वचनस्यान्यथाऽर्थं कुर्वन्ति । पुनःसंस्कारे प्राप्ते पुनर्वसुनक्षत्रं प्रशस्तमिति । एवं चेत्पूर्वार्द्धमन्वितं स्यादिति विप्रस्यैवायं निषेधो नेतरेषामिति निर्णीतमन्यैस्तदयुक्तं, यत आब्रह्मादि-विनिःसृतग्रन्थविस्तरदृशां त्रिस्कन्धज्योतिःशास्त्रन्यायादिशास्त्रविदां **श्रीवराहमिहिराचार्यादीनां हेमाद्र्या**दिनिबन्धकाराणां च ग्रन्थेषु आर्षग्रन्थेष्वपि पुनर्वसुनिषेधो न दृश्यते ।

तथाच **गुरुः** ।

त्रिषूत्तरेष्वित्यादि द्विजातेरुपनायनमित्यन्तम् ।

वसिष्ठोपि । उत्तरासु० भानि लिति ।

नारदो ऽपि । श्रेष्ठान्यर्क ०भान्युपनायने इति । अन्यान्यप्यार्ष-वाक्यानि विप्रादेरुपनयने बोध्यानि । तथा मानुषग्रन्थेष्वपि । तत्र तावत्सांवत्सराचार्यैः **श्रीगणेशदैवज्ञैः** स्वकृतग्रन्थे मुहूर्त्ततत्त्वाख्ये वेदशाखापरत्वेनोपनयने लिखितानि नक्षत्राणि ।

> ऋग्वित्साहीशपूर्वैर्विवरुणचरभत्रिप्रमैत्रैर्यजुर्वित् ।
> श्रौवाद्यैस्त्रैर्विमित्राब्जजनिभिरपरो ऽन्यस्तु तैर्युत्तरैश्च ॥
> स्वालाभे ऽग्नीन्द्रराधाऽम्बुपयमपितृतो ऽन्येषु सर्वे । इति ।

एवञ्चैतेषु सकलग्रन्थेषु तन्निषेधाभावात् पूर्वोक्तवचनस्य मूलं मृग्यम् । न हि तदनुरोधेनानेकस्मृतिवाक्यानामपलापः कर्त्तुमुचितः । नापि क्षत्रियपरता तेषां सुवचा । ब्राह्मणस्योपनायनमित्येवं वाक्या-नामपि सत्त्वात् । ग्रन्थान्तरे चतुर्थचरणे तथा पाठस्यापि दर्शनाच्च । एवं सति तन्निषेधवाक्यं दत्तजलाञ्जलिरेव स्यात् । नन्वेवं **दीपिका-**

कारेणान्यैरपि आधुनिकग्रन्थकारैः कथं तन्निषेधो लिखित इति चेन्न। तद्वचनविश्वासेनैवोपनयनप्रकरणे त्याज्यपदार्थेष्वदितेरपि प्रक्षेपस्यान्धपरम्परान्यायेन तैः करणात्। किञ्चोपनयने पुनर्वसुनक्षत्रस्य फलाधिक्यमपि स्मर्यते।

तथाच नारदः।

शुभांशकगते चन्द्रे व्रती विद्याविशारदः।
पापांशगे स्वांशगे वा दरिद्रो नित्यदुःखितः॥
श्रवणादितिनक्षत्रे कर्कांशस्थे निशाकरे।
तदा व्रती वेदशास्त्रधनधान्यसमृद्धिमान्॥ इति।

न च सकलवचनानुरोधेन ग्रहाब्देष्वशुभेष्वपीति पाठान्तरं कल्प्यम्, तथा सति उपनयनसंस्कारानन्तरं पुनः संस्कारं नामान्यसंस्कारं पुनर्यज्ञादिरूपसंस्कारमर्हति लभते इत्यर्थ इति वाच्यम्।

ज्योतिःशास्त्रे पाठान्तरकल्पनेनार्थान्तरकल्पनस्यान्याय्यत्वात्। तथाचोक्तम्,

वराहमिहिराचार्यैः।

ज्यौतिषमागमसिद्धं विप्रतिपत्तौ न योग्यमस्माकम्।
स्वयमेव विकल्पयितुं किन्तु बहूनां मतं वक्ष्ये॥ इति।

तस्मात्प्राचीनपाठस्य यथाकथञ्चिद्गतिश्चिन्त्या स्वयं नान्यथयितव्यम्। सा चेत्थं, देशाचारतो व्यवस्थेति। अयमेव समीचीनः पन्थास्तदयमत्र तात्पर्यार्थः। यैस्तन्निषेधवचनं परिपाल्यते प्राच्यैस्तैरेव स्वदेशे तद्दृक्षं तत्र त्याज्यम्। अन्यैस्तु वेदशास्त्रधनधान्यसमृद्धिमिच्छद्भिरवश्यमादरणीयमिति।

तथाचोक्तं श्रीपतिदैवज्ञैः ।

शास्त्रस्वरूपं बहवोऽपि बुध्वा वदन्ति यच्चानुमतं हितं नः ।
देशं गतोऽप्येकविलोचनानां निमील्य नेत्रं निवसेन्मनीषी ॥

इत्यलमिति विट्ठलज्योतिर्विच्छतय आहुः ।

अथोपनयने नक्षत्रनिर्णयः ।

तत्र मूले हस्तत्रये व्रतार्पणे इति कल्याणकल्पद्रुमाख्यज्योतिर्निबन्धे ज्योतिःसागरस्थलेनोदाहृतानि अन्यानि च क्षिप्रध्रौव्यश्रुत्यादीनि मुहूर्त्ततत्त्वादिसंगृहीतानि वचनान्यालोच्य रचितोऽयं सङ्ग्रहः ।

क्षिप्रध्रुवाहिचरमूलमृदुत्रिपूर्वा-
रौद्रेऽर्कविद्गुरुसितेन्दुदिने व्रतं सत् । इति ।

अस्य च क्षिप्रेषु हस्ताश्विपुष्येषु ध्रुवेषु रोहिण्युत्तरोत्तराषाढोत्तरभाद्रपदाभिधेषु अहावाश्लेषायां चरेषु श्रवणधनिष्ठाशततारापुनर्वसुस्वात्यभिधेषु मूले मृदुषु मृगरेवतीचित्रानुराधासु त्रिपूर्वासु पूर्वापूर्वाषाढापूर्वाभाद्रपदाभिधेषु रौद्रे आर्द्रायां च व्रतं सत् शुभमित्यर्थः । न चोदाहृतेषु ज्योतिःसागरस्थवचनेषु शतभिषजोऽनुपलम्भेर्मुहूर्त्ततत्त्वसङ्ग्रहे विवरणेति पर्य्युदासाच्च कथमत्र तत्सङ्ग्रह इति वाच्यम् । अव्यवधानेनोदाहरिष्यमाणेषु हस्तत्रये च श्रवणत्रये चेत्यादिषु वासिष्ठादिवचनेषु तत्सङ्ग्रहात् । मुहूर्त्ततत्त्वीयनिषेधस्य ऋग्वेदिमात्रपरत्वादस्य च सङ्ग्रहस्य साधारणत्वात् । न च तथाऽपि श्रीपतिराजमार्त्तण्डादिभिः

अश्विनीमृगचित्रासु हस्ते स्वात्यां च शाक्रभे ।

इत्यादिना

हस्तत्रये दैत्यरिपुत्रये च शाक्रेन्दुपुष्याश्विनरेवतीषु ।

इत्यादिना च शाक्रस्य ज्येष्ठाभिधस्यापि सङ्ग्रहादिह न्यूनता शङ्क्या । संहितास्वदर्शनेन सन्दिग्धमूलतया **मुहूर्त्ततत्त्वाद्यसङ्गृहीत-**तया च न्यूनताशङ्काऽनुपपत्तेः । उक्तं च,—

प्राजापत्यादिषड्ऋक्षे भगर्क्षादिषु पञ्चसु ।

मूलादित्रिके चैव समैत्रे व्रतबन्धनम् ॥ इति ।

तथाच सिद्धं द्वाविंशतिभेषु ऋग्वेदाद्यध्यायिनां वेदपरवचनैर्यथा-यथं मुख्य उपनय इति । अत्र ब्राह्मणानां नियममाह,

वसिष्ठः । हस्तत्रये० भानि लिति ।

कश्यपोऽपि ।

मैत्रे विष्णुत्रये उपनयनमिति । **जगन्मोहने**

गुरुरपि । त्रिपूत्तरेषु औपनायनमिति ।

नारदोऽपि । श्रेष्ठान्यर्क० न्युपनायने इति ।

अन्यत्रापि ।

हस्तत्रयश्रवणसार्पशिवर्क्षपूर्वा-
मूलेषु बह्वृचबटूपनयः प्रशस्तः ।
पुष्यादितिद्रुहिणपौष्णशशाङ्कसूर्य-
मैत्रोत्तरासु यजुषां रशनानिबन्धः ॥
पुष्योत्तराश्विशिववासवकर्णहस्ते-
र्विद्यार्थिनो व्रतविधिः खलु सामगानाम् ।
मृगाश्विमैत्रादितिवासवेषु

करे शुभेऽथर्वविदां प्रदिष्टः॥ इति।

अत्र च **वासिष्ठे** द्विजग्रहणाद् **गुरुवाक्ये** च द्विजानामन्यवर्जना-न्नारदेन चोक्तानां श्रेष्ठलोकैरितरेषां निन्दावगमात्तदाचिह्नेन गुरु-वाक्यैकवाक्यतां भजता निषेधेन विप्रोपनयने स्पष्ट एव षोडशर्क्ष-नियमः। परन्तु तत्रोत्तममध्यमलोकैस्तारतम्यमवधेयम्। यत्तु **वासिष्ठे** द्विजपदस्य त्रैवर्णिकसामान्यार्थत्वेन **वासिष्ठस्य** प्राशस्त्य-परत्वं वचनान्तरेण तु तेष्वपि तारतम्यमित्याहुः। तन्न। गुरु-वाक्यस्थनिषेधस्य त्रैवर्णिकपरत्वे ऽवशिष्टपञ्चानां निर्विषयत्वस्य वैकल्पिकत्वस्य वा प्रसङ्गात्। तदेकवाक्यतया **वसिष्ठवाक्यस्थ**द्विज पदस्य ब्राह्मणार्थत्वावधारणात्। तस्मादुक्त एवार्थो वाक्यानामिति सिद्धम्। अत्र विप्रोपनयने पुनर्वसुनिषेधो **राजमार्त्तण्डे** चन्द्र-तारानुकूल्ये ऽपीति। नुकूलेष्विति पाठान्तरम्।

अन्यत्रापि।

अहस्पृशि मले इति। इदं वाक्यद्वयं संहिताग्रन्थेष्वदर्शनान्नाद्रि-यन्ते ज्योतिर्विदः। आचरन्ति च पुनर्वस्वोरुपनयनम्। समूलत्वं तु उदाहृतेषु वेदविशेषपरवाक्येषु येषां पुनर्वस्वोरनभिधानं तत्परो ऽयं निषेधः।

केचित्तु यदि संस्कृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति तदा पुनर्वसा-विति वदन्ति। नायं निषेधो ऽपि तु चतुष्कपालवन्नैमित्तिकः पुनः संस्कारविधिरित्यप्याहुः। इत्थञ्च क्षत्रियविशोर्द्वाविंशतिभेषु यथा-यथं व्यवस्था ब्राह्मणानान्तु षोडशसु ऋक्सामाध्यायिब्राह्मणानां पुनर्वसुनिषेधो नैमित्तिकविधानं वा वचनप्रामाण्ये ऽन्यथा तु न चाशङ्का नचोत्तरमिति दिगित्यपरे ज्योतिर्विद आहुः।

अथ धर्मशास्त्रज्ञाभिमतमुच्यते।

तत्र केचित्। **गुर्वा**दिवाक्येनाविशेषेण ऋग्वेदादिवेदविद्ब्राह्मणमात्रस्य पुनर्वस्वोरुपनयनप्राप्तौ विशेषतो वेदभेदात् व्यवस्थोक्ता **ज्योतिर्निबन्धे**। मूले हस्तत्रये व्रतार्पणे इति। अतश्च यजुरथर्ववेदिविप्रविशेषविषयत्वेन पुनर्वसुव्यवस्थायां **राजमार्त्तण्डीयं** चन्द्रतारेति। तन्निषेधवाक्यम् ऋक्सामवेदिविप्रगोचरमिति न कोऽपि विरोधः वस्तुतस्त्वेतत्तत्र प्राच्यानामुपनयनाचरणाचारनिबन्धनमित्यलमिति धर्मशास्त्रज्ञा आहुः।

अथोपनयने नक्षत्राणि।

हेमाद्रौ स्मृतिचन्द्रिकायां च ज्योतिःशास्त्रे।

हस्तत्रये पुष्यधनिष्ठयोश्च पौष्णाश्विसौम्यादितिविष्णुभेषु।
शस्ते तिथौ चन्द्रबलेन युक्ते कार्यौ द्विजानां व्रतबन्धमोक्षौ॥

पौष्णं रेवती। सौम्यं मृगः। अदितिभं पुनर्वसुः। अत्र दशोपादानं व्रतविसर्गसाधारण्यात्।

नारदस्तु व्रतमात्रे उत्तरात्रयं शततारकानुराधारोहिणीत्यन्यान्यपि षडाह,

अष्टान्यर्कत्रयान्त्येज्यचन्द्रादित्युत्तरास्तथा।
विष्णुत्रयाश्विमित्राजयोनिभान्युपनायने॥

वसिष्ठोऽप्येतान्येव षोडशाह,

हस्तत्रये च श्रवणत्रये च धातृद्वये श्युत्तरमैत्रभेषु।
पौष्णद्वये चादितिभद्वये च शस्तं द्विजानां खलु मौञ्जिकर्म।

कश्यपोऽप्येतान्येव षोडशाह,

मैत्रे विष्णुत्रये हस्तत्रयर्क्षेषूत्तरात्रये ।
धातृद्वयादितीज्यान्त्यदस्रभेषूपनायनम् ॥

प्रयोगपारिजाते उत्तममध्यमवर्ज्यभेदेन त्रैविध्यमुक्तम् ।

बृहस्पतिः ।

त्रिषूत्तरेषु रोहिण्यां हस्ते मैत्रे च वासवे ।
त्वाष्ट्रे सौम्ये पुनर्वस्वोः प्रशस्तं ह्यौपनायनम् ॥

मैत्रमनुराधा । वासवं धनिष्ठा । त्वाष्ट्रं चित्रा । सौम्यं मृगः । एवं दशोत्तमानि । मध्यमानि सप्त,

वारुणे वैष्णवे पुष्ये वायव्ये प्रौष्ठपद्यपि ।
आश्विने षट्सु भेषूक्तं मध्यमं चैव पौष्णभे ॥

वारुणं शतभिषक् । वायव्यं स्वाती । प्रौष्ठपादुत्तराभाद्रपदा ।

वर्ज्यानि दशाह

गुरुः ।

कृत्तिकाभरणीमूलज्येष्ठार्द्रासु विशाखयोः ।
पूर्वात्रये च सार्पर्क्षे न कुर्यादौपनायनम् ॥

विशाखयोरिति द्विवचनं तारादित्वात् नोत्तरनक्षत्रं गृहीत्वा अनुराधायाः सर्वैर्विधानेनोत्तमत्वात् ।

अन्यच्च ।

मघा च भरणी ज्येष्ठा विशाखा चैव कृत्तिका ।
नक्षत्रपञ्चकं प्राज्ञैर्न ग्राह्यं व्रतबन्धने ॥ इति ।

नृसिंहस्तु व्यवस्थामाह ।

रौद्रे शैवद्विजः कुर्याद्वैष्णवे वैष्णवस्तथा ।

वासवर्क्षे सवर्णास्तु वारुणे कुण्डगोलकौ ॥

रौद्रमार्द्रा। वासवं धनिष्ठा। वारुणं शतभिषक्। सवर्णमात्रस्य वासवोक्तेः कुण्डगोलकोक्त्या सर्वे ऽप्यसवर्णा उपलक्ष्यन्ते।

ज्योतिर्निबन्धे तु वेदभेदाच्चवस्थोक्ता।

मूले हस्तत्रये सार्पे शैवे पूर्वात्रये तथा।
ऋग्वेदाध्यायिनां कार्यं मेखलाबन्धनं बुधैः ॥
पुष्ये पुनर्वसौ पौष्णे हस्ते मैत्रे शशाङ्कभे।
ध्रुवभेषु च शस्तं स्याद्यजुषां मौञ्जिबन्धनम् ॥
पुष्यवासवहस्ताश्विश्रिवकर्णोत्तरात्रयम्।
प्रशस्तं मेखलाबन्धे बटूनां सामगायिनाम् ॥
मृगमैत्राश्विनीहस्तरेवत्यदितिवासवम्।
अथर्ववेदिनां शस्तो भगणो ऽयं व्रतार्पणे ॥

ध्रुवाणि चत्वारि। रोहिण्युत्तरात्रयं च।

अन्यच्च,

रुद्राहिमूलहरिपूर्वकरत्रिकेषु
ध्रौवादितीज्यकरमित्रमृगान्त्यभेषु।

ऋग्विन्मुखा इत्यादिवेदपरत्वेन नक्षत्राण्युक्त्वा

मिश्रेन्द्रवारुणमघायमभान्यभेषु
स्वासभवे तु सकला व्रतमाचरेयुः ॥ इति।

ब्राह्मणस्य पुनर्वसुनिषेधमाह,

राजमार्त्तण्डः।

चन्द्रतारानुकूलेषु शशाङ्केषु शुभेष्वपि।

पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनःसंस्कारमर्हति ॥

विप्रः कृतः, उपनीत इत्यर्थः । केचित्पुनःसंस्कारं पुनरुपनयनं विप्रस्य पुनर्वसावित्यर्थो न त्वयं पुनर्वसुनिषेध इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । कृतपदानन्वयात् । आद्यपद्ये पूर्वार्द्धानन्वयाच्च ।

दीपिकायाञ्च,

जीवार्केन्दूडुशुद्धौ हरिशयनबहिर्भास्करे चोत्तरस्थे
स्वाध्याये वेदवर्णाधिपइह शुभदे चौरभे नादितौ च । इति ।

अदितौ पुनर्वसौ नेत्येवं पुनर्वसुनिषेधाच्च । स तु विप्रविषय उपसंहृतः पूर्वश्लोकाभ्याम् । अयं चाचारः प्राच्यानां न दाक्षिणात्यानाम् ।

उक्तञ्च वराहेण,

देशाचारस्तावदादौ विचिन्त्यो
देशे देशे या स्थितिः सैव कार्या ।
लोके दुष्टं पण्डिता वर्ज्जयन्ति
दैवज्ञोऽतो लोकमार्गेण यायात् ॥

इति मीमांसकशङ्करभट्टाः स्वकृते धर्मप्रकाशे उपनयने नक्षत्रनिर्णयमाहुः ।

नानावचांसि साधूनामसाधूनां विचिन्वताम् ।
पुनर्वसूपनयनसंशयच्छेदि लेखनम् ॥

हस्तत्रये च० मौञ्जिकर्म इत्यादिवासिष्ठवचःसु सर्वेषु आदित्य-नक्षत्रविधानमिष्टम् । श्रीराजमार्त्तण्डनिबन्धवाक्यात्पुनर्वसोरत्र निषेध इष्टः । चन्द्रतारा० मर्हति ।

केचिद्विधिनिषेधाभ्यामत्रेच्छन्ति विकल्पनम्।
युक्तं न तद्वस्तुनि नो भवेद्रूपविभेदनम्॥
अन्यश्चाहुर्विभिन्नासु शाखास्वृचविधानतः।
तच्छाखीयपुमर्थत्वं यच्छाखायां विधिर्भवेत्॥
स्मृतीनामव्यवस्थानान्न युक्तमिदमप्यतः।
आचारतो व्यवस्था स्यादित्याहुरपरे बुधाः॥
प्राच्यानामननुष्ठानादनुष्ठानात्पुनर्वसौ।
सर्वेषां दाक्षिणात्यानां व्यवस्थाऽऽचारतो ह्यतः॥
परे पुनःपदच्छेदे वसाविति च देवता।
प्रोच्यते वासवं तेन धनिष्ठाया निषेधनम्॥
पुनःसंस्कारकरणे कालो ह्येष विधीयते।
न निषेधोऽयमित्याहुरपरे धर्मवेदिनः॥
एतन्न युक्तं योगाद्धि रूढिरेव बलीयसी।
आचारोऽपि च निर्मूलो न प्रमाणमिहेष्यते॥
पदस्य क्तत इत्यस्य सम्बन्धो न तथा भवेत्।
अतो व्यवस्था कल्प्या स्यादेतद्विधिनिषेधयोः॥
किमत्र कल्पनीयं हि क्लृप्ता ज्योतिर्निबन्धके।
वेदभेदाद्व्यवस्थोक्ता तद्वाक्येषु स्फुटा यथा॥

मूले हस्तत्रये० व्रतार्पणे।

ज्योतिःशास्त्रव्यवस्थेयं ज्योतिःशास्त्रेण वै भवेत्।
काम्याभ्युदयकारित्वात् दृष्टार्थत्वात् द्वयोरपि॥
इत्यादिवाक्येषु हि वेदभेदात्

स्पष्टे व्यवस्थाकथने वृथैव ।
मोहो न कार्यः खलु यौक्तिकोऽत्र
शङ्काः कुतर्कैर्बहुशः क्रियन्ते ॥

इति **गागाभट्टा** आहुः ।

पुनर्वसोर्ब्राह्मणस्योपनयनं भवति न वेति प्रश्ने वचनाद्भवतीत्युत्तरम् ।

तथाच **वसिष्ठः,**

हस्तत्रये च विधाविति। एवं **गुरुकश्यपनारदा**दिवाक्यान्यपि पुनर्वसुप्रापकाणि द्रष्टव्यानि । ननु विप्रविषयकतन्निषेधस्य चन्द्रेत्यादि**राजमार्त्तण्ड**वाक्यस्य का गतिरिति चेत्, न काऽपि। तस्य **ज्योतिर्निबन्ध**धर्मशास्त्रसंहितादिग्रन्थेषु मूलादर्शनेन निर्मूलत्वादिति बहवः । समूलत्वे तु **वसिष्ठा**दिभिः सामान्यतो द्विजपुरस्कारेण विहितस्य तस्य विप्रविषयकविशेषवचनेनाहवनीयस्य पदेनेव बाधाद् विप्रस्य तत्र तन्न भवत्येवेति केचिदूचुः ।

अन्ये तु दाक्षिणात्यानां तत्र तदाचरणदर्शनात्प्राच्यानां च तददर्शनाद्देशाचारतो व्यवस्था । यद्यपि सा होलाकाधिकरणविरुद्धा तथाऽपि सर्वनिबन्धृभिर्बहुषु स्थलेषु तथोक्तेरत्रापि तथेत्याहुः ।

परेतु विप्रं प्रत्यपि सामान्यवचनेन तत्प्राप्तौ तत्सापेक्षस्य निषेधस्यात्मलाभायोगात्तत्प्राप्तस्य चोपजीव्यत्वेन सर्वथा बाधायोगादगत्या "न तौ पशौ करोती"तिवत् विकल्प एवेति तस्यापि तत्र तद्भवत्येव पक्षे । पाक्षिकत्वेऽपि ग्रहणाग्रहणवदभ्युपगमपक्ष एव श्रेयानिति वदन्ति ।

अपरेतु द्विजसामान्यतो विहितानां भानां यजुर्वेदिप्रभृति-विशेषविहितैस्तैस्तैश्छत्तुद्धाकरणन्यायेनोपसंहारात् तत्र चादित्यस्यापि विधानेन तन्निषेधस्तद्भिन्नविषय इति जगदुः। इतरेतु

हस्तत्रये धातृषट्सु ब्राह्मणस्योपनायनम्।

इति **मुहूर्त्तमाला**वचनविरोधपरिहाराय पुनर्वसौ कृतो विप्र इत्यत्राविप्र इत्यकारप्रश्लेषेण विप्रभिन्नविषयता तस्येत्यभिदधति। पुनर्वसौ कृतो विप्र इति पुनःसंस्कारविधानद्वारको न निषेधः किन्तु

अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेष्वपि।

तीर्थयात्रां विना गच्छन् पुनःसंस्कारमर्हति॥

इत्यादिभिर्यत्र पुनरुपनयनप्राप्तिस्तत्र तदनुवादेन विप्रस्य पुन-र्वसुविधिरित्युच्यते। वयं तु विप्रस्यादित्यविधायकेन **मुहूर्त्त-माला**वचनेन विरोधपरिहाराय **राजमार्त्तण्ड**वचनं नक्षत्रा-न्तरनिषेधकत्वेनैवं व्याख्येयम्। तथाहि प्रथमः पुनःशब्दोऽव्यया-नामनेकार्थत्वादप्यर्थः कृत इत्यनन्तरं योज्यः। तथाच चन्द्रा-द्यानुकूल्येऽपि वसौ वसुदैवत्ये धनिष्ठानक्षत्रे संस्कृतोऽपि पुनः-संस्कारमर्हतीति वचोभङ्ग्या वसुदैवत्यं नक्षत्रमेवात्र निषिध्यते न पुनर्वसुनक्षत्रमिति तत्रोपनयने तस्य न कोऽपि दोषलेशाव काश इति। अथवा **वसिष्ठा**दिवचननिचयाविरोधाय **राज-मार्त्तण्डीय**मपि पुनर्वसुविधायकतयैवं व्याख्येयम्। तथा हि पुनःसंस्कार इत्ययं पुनःशब्दस्त्वर्थो विशेषद्योतकः पुनर्वसा-वित्यनेनान्वेति। चन्द्रतारानुकूल्येऽपीत्यपिना तदनानुकूल्येऽपि ग्रहा-ब्देषु शुभेष्वपीत्यपिना अशुभेष्वपि पुनर्वसौ विशेषतो विप्रः संस्कार-

मर्हतीति निश्चयः कृत इति । तथाचान्यनक्षत्रेषु चन्द्राद्यानुकूल्यं नियतं पुनर्वसौ तु नेति पुनर्वस्वोरुत्तमत्वद्योतकमिति न विरोध इति न चाशङ्का न चोत्तरमिति दिगिति **भैयाभट्टा** आहुः ।

पुनर्वसुनक्षत्रे विप्रोपनयनं कार्यं न कार्यमिति विरुद्धशास्त्रदर्शनप्रयुक्तसंशयनिवृत्त्यै लिख्यतेऽदः ।

विधिस्तावदवादि **वसिष्ठेन** ।

उत्तरासु तिसृषूपनायनं
हस्तमैत्रमृगरोहिणीष्वपि ।
त्वाष्ट्रपूषभपुनर्वसुष्वपि
श्रेष्ठमप्यशुभभागगे विधौ ॥ इति ।

एवं **बृहस्पत्या**दिवचांस्यप्यनुसन्धेयानि ।

निषेधो द्योतितो **राजमार्त्तण्डेन,**

चन्द्रतारानुकूलेषु ग्रहाब्देषु शुभेष्वपि ।
पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनःसंस्कारमर्हति ॥ इति ।

अत्र प्रायश्चित्तविधानान्निषेधो द्योत्यत इति विरोधप्रतिभासः । तत्र सामान्यशास्त्रसहकृतदाक्षिणात्याचारविरोधान्निर्मूलमेव निषेधशास्त्रमिति दैवज्ञाः । तन्न । वक्ष्यमाणरीत्या निषेधद्योतकत्वाभावेन विरोधाभावात् ।

अन्ये तु प्राच्याचारवशेन प्राच्यविषयनिषेधशास्त्रमिति । तदप्यसत् । होलाकाधिकरणविरोधात् । उक्तहेतोश्च । भवतु तर्हि निषेधे विप्रग्रहणाद्विधिः क्षत्रियादिविषय इति चेत् न । संस्कृतो वेदमधीयीतेति वचनेव संस्कृतार्थकृतपदगतभूतार्थकनिष्ठाप्रत्ययेन

प्राप्तसंस्कारस्यैवाभिधाने निषिद्धनक्षत्रसंस्कारलाभासम्भवेन निषेधानुमानासम्भवात्। प्रत्युत विधेरेवानुमानसम्भवात्। एतेन

मूले हस्तत्रये सार्पे शैवे पूर्वात्रये तथा।
ऋग्वेदाध्यायिनां कार्यं मेखलाबन्धनं बुधैः॥
पुष्ये पुनर्वसौ पौष्णे हस्ते मैत्रे शशाङ्कभे।
ध्रुवेषु च प्रशस्तं स्याद्यजुषां मौञ्जिबन्धनम्॥
पुष्यवासवहस्ताश्विशिवकर्णोत्तरात्रयम्।
प्रशस्तं मेखलाबन्धे बटूनां सामगायिनाम्॥
मृगमैत्राश्विनीहस्तं रेवत्यदितिवासवम्।
अथर्ववेदिनां शस्तो भगणोऽयं व्रतार्पणे॥

इति ज्योतिर्निबन्धोदाहृतवचोभिर्व्यवस्थाबोधनान्निषेधशास्त्रमृग्वेदिसामवेदिविप्रविषयमिति मतमप्यपास्तम्। निषेधस्यैवाभावात्। सकलज्योतिर्वित्सम्मतेन सर्ववेदाध्यायिनामुपनयनस्य पुनर्वस्वोराचारेण विरोधाच्च। वृधन्वतीभ्यां पूर्णमासावयवस्येव पुनर्वस्वादिषु येषु भेषु येषान्नैवोपनयनसंस्कारलाभस्तावत्स्वपि भेषु कृतोपनयनानां तेषां न्यायादेव पुनःसंस्कारे प्राप्ते ब्राह्मणस्यैव पुनर्वस्वोरेव विशिष्य पुनःसंस्कारशास्त्रस्य निस्तात्पर्यकत्वापत्तेश्च। व्यवस्थावादिवक्तव्याया 'यत्पुनर्वस्वोरुपनयनं कुर्वीत तद्यजुर्वेदिनामेवेति, वचनव्यक्तेः श्लोकचतुष्टयपठितहस्तादिष्वसम्भवेन तत्सहपठितपुनर्वस्वोरप्यसम्भवाच्च। मूलश्रुतिषु भिन्नास्वपि प्रायपाठानुरोधेनैकरूपवचनव्यक्तेरेवौचित्यात्। एवं सामान्यविधिप्राप्तं पुनर्वसुत्वं यजुरथर्वाध्यायिषु विशेषशास्त्रेणोपसंह्रियतइत्यप्ययुक्तम्। सामान्यशास्त्रस्य विशेषतात्पर्यनिर्णयो

त्युपसंहारः । न च स प्रकृते सम्भवति । पुरोडाशं चतुर्धा करोतीति सामान्यशास्त्रगतपुरोडाशस्याग्नेयपरत्ववत् वासिष्ठसामान्यवाक्यगतो-पनयनशब्दस्य यजुरथर्वाध्यायितत्परत्वे पुनर्वस्वोरिव हस्तादिष्वपि तद्भिन्नानामुपनयनासम्भवस्वीकारे तेषु तेषां तद्विध्यनुपपत्तेः । तत्स-म्भवस्वीकारे उपसंहार्यविधौ हस्तादिपाठस्य निस्तात्पर्यकत्वापत्तेः । भवतु तर्हि यः संस्कृतः पुनःसंस्कारमर्हति स पुनर्वसाविति वचन-व्यक्त्याश्रयणेन पुनःसंस्कारे पुनर्वसुनियमः । अस्ति च तत्प्राप्तिर-कालोपनीतस्य "विनर्तुना वसन्तेन" इत्यादिशास्त्रात् । अस्ति चान्यस्यापि,

मृतशय्याप्रतिग्राही पुनःसंस्कारमर्हति ।

इत्यादिशास्त्रात् । तथा प्रत्यन्तदेशगमनादिनिमित्तकेति चेत् न । आद्यविषये संस्कारोत्पत्त्यभावेन संस्कृतपुनःसंस्कारानुवादानुप-पत्तेः । द्वितीयेऽपि प्रतिग्रहादिना पूर्वसंस्कारनाशे सति तदनुवादा-सम्भवात् । संस्कृतः सन् यः पुनः संस्कारमर्हतीति हि पूर्वसंस्कार-विशिष्टस्यैव पुनःसंस्कारान्वयः प्रतीयते । विशेषणत्वे सम्भवत्युपलक्षण-त्वस्यान्याय्यत्वात् । भवतु तर्हि प्रथमपुनःशब्दमप्यर्थमङ्गीकृत्य वसौ धनिष्ठानक्षत्रे संस्कृतोऽपि पुनः संस्कारमर्हतीति वचनव्यक्त्याश्रयणेन धनिष्ठानिषेधपरत्वमिति चेत् न । पुनर्वसुशब्दगतरूढिबाधपुनःपद-गताप्रसिद्धार्थकल्पनव्यवहितान्वयधनिष्ठाविधायकशास्त्रान्तरविरो-धेभ्यः । भवतु तर्हि पूर्वार्धगतमपिशब्दमनुक्तसंग्रहार्थं स्वीकृत्योत्त-रार्द्धगतं द्वितीयपुनःशब्दं विशेषद्योतकं त्वर्थमङ्गीकृत्येदृशवाक्यार्थः । चन्द्रादिष्वनुकूलेष्वपि ग्रहादिष्वशुभेष्वपि पुनर्वसौ विशेषतो विप्रः

संस्कारमर्हतीति पुनर्वसोरुक्तमलद्योतकमेतदिति चेत् न। पुनर्वसु-गतविप्रसंस्कारानुवादेनानुकूलाशुभात्मकानेककालविधौ विशिष्टानु-वादद्वैविध्याद्विधेयभूयस्त्वाच्च बहुतरदुष्परिहरवाक्यभेदापत्तेः। कृत इति पदस्यानागतत्वस्तनायमानत्वापत्तेश्च। का तर्हि समूलत्वेन स्वीकृ-तस्य वचसोऽस्य गतिरिति चेत्, कृतैकवेदाध्ययनस्य पुंसोऽपरवेदा-ध्ययनाङ्गत्वेन विहितपुनःसंस्कारे पुर्वसुनियामकत्वमिति गृहाण।

उक्तश्चाश्वलायनगृह्यकारिकायामीदृशः पुनःसंस्कारः।

वेदान्तरमधीत्येमम्हग्वेदं ये त्वधीयते।
उपनीतिरियं तेषामलङ्करणवर्जिता॥ इति।

जयन्तेनापि,

यजुर्वेदं चाधीत्य ऋग्वेदमध्येतुकामस्यैतदेवोपनयनमलङ्कारवर्जं भवतीति। अस्ति चात्र पुनःसंस्कारे पूर्वसंस्कारविशिष्टानुवाद-निमित्तो वाक्यभेदः। विशेषणानां विलक्षणसंस्कारोद्देश्यतापरिचा-यकत्वात्। य इष्ट्या पशुना इति वचने इष्ट्यादिपदवत्। प्राय-श्चित्तार्थं पुनःसंस्काराद्‌च फलवैलक्षण्येनेतिकर्त्तव्यतावैलक्षण्येन प्रकरणान्तरवशेन चापूर्ववैजात्ये विवादाभावात्। लभ्यते चैवं सति नियमविधित्वं लघीयः। निषेधोन्नयने त्वपूर्वविधित्वेन गौरवमा-पद्येत। दृश्यते च प्रथमवत्सरगतार्त्यादिनिमित्तके ईदृशे एवाग्नि-पुनःसंस्कारे पुनर्वसुनियमो बौधायनाद्युक्तः। यत्तु सामान्यप्राप्त-स्यापि पुनर्वसोर्यजुर्वेद्यादीन् प्रति पुनर्वचनं तत्सहपठितहस्तादि-भान्तरवत्प्राशस्त्यातिशयाभिप्रायमिति सर्वमनवद्यमित्यनन्तदेवा आहुः॥ १४॥ "एनमिति"।

यथाकथञ्चिद्बोधितानुबोधनसत्त्वेनान्वादेशसत्त्वादेनादेशः। अन्यथोपनीतस्य दोषश्रवणादाह। **"स्वेति"**। अस्य कर्माकाङ्क्षायामग्रे मध्यमणिन्यायेनान्वयसम्भवादेवाह। **"शिष्यमिति"**। भूः भुवः सुवः महः जनः तपः सत्यमिति सप्त। **गौतमेति**। ॐपूर्वा व्याहृतयः पञ्च सत्यान्ता इति तेनोक्तत्वात्। भूः भुवः स्वः पुरुषः सत्यमिति पञ्चेति **हरदत्तः**। चार्थमाह। **"किञ्चेति"**। आचाराञ्चत्येति निश्चः पाठस्तस्योक्तत्वात्। कञ्चिद्विशेषं वक्तुमुक्तमेवाह। **उपेति त्वान्तेन**। कामेत्युपलक्षणमन्ययोरपि। तथाचोच्छिष्टादौ ते अप्रयता न भवन्तीति भावः।

तथाच **गौतमः**,

प्रागुपनयनात्कामचारवादभक्षा इति।

कामचार इच्छागतिः। कामवादोऽश्लीलादिभाषणम्। कामभक्षः पर्युषितादिभक्षणं लशुनादिभक्षणञ्चेति **हरदत्तः**।

विशेषमेवाह। **"वर्णेति"** ब्राह्मणत्वादेस्तदानीमपि सत्त्वात्। अतएवेदं महापातकवर्जमिति **स्मृत्यर्थसारे**। **स्मर्यते च**

स्यात्कामचारभक्षोक्तिर्महतः पातकादृते। इति।

नैषां चण्डालादिस्पर्शे सचेलस्नानं प्रागन्नप्राशनादभ्युक्षणं प्राक् चौलादाचमनं पश्चात्स्नानमित्येके।

गौतमः,

न तदुपस्पर्शनादशौचमिति।

तस्याकृतोपनयनस्योदक्यादिस्पृष्टस्यापि स्पर्शनान्नाशौचम्। तेन

स्नानं न कर्त्तव्यमिति **हरदत्तः**। षष्ठवर्षादूर्ध्वन्तु स्नानं कर्त्तव्यमिति स एवोक्तवान्।

गौतमः,

यथोपपादितमूत्रपुरीषो भवति नास्याचमनकल्पो विद्यते न ब्रह्माभिव्याहरेदन्यत्र स्वधानिनयनादिति।

मनुरपि, (अ. २। श्लो. १७१।)

न ह्यस्मिन्विद्यते कर्म किञ्चिदामौञ्जिबन्धनात्।
नाभिव्याहारयेत् ब्रह्म स्वधानिनयनादृते॥ इति।

इदं पित्र्यस्य सर्वकर्मण उपलक्षणम्। "अन्यत्रोदककर्मस्वधापितृसंयुक्तेभ्य" इति **वृद्धवसिष्ठोक्तेः**।

अगृहीताक्षरः पुत्रः पित्रोः संस्कारमर्हति।

इत्यादिस्मृत्यन्तराच्चेति **हरदत्तः**।

आतिदेशिकमर्थमाह **"स्त्रीणामिति"**॥ १५॥

एतत्, कामचारादिकम्। कुशादिनिर्मितपवित्रविषयकत्वेन तस्य प्रकृताविषयकत्वादुक्तेरिति विहायाह **"लिङ्गादिति"**। **"असौ"** कर्णस्थब्रह्मसूत्रः।

मरीचिः,

ब्रह्मसूत्रं विना भुङ्क्ते विण्मूत्रं कुरुतेऽथवा।
गायत्र्यष्टसहस्रेण प्राणायामेन शुद्ध्यति॥ इति।

दिवा च सन्ध्ये चेति द्वन्द्वमभिप्रेत्याह **"अहनीति"** चाधिक्यं निराचष्टे **"चकारादिति"**। चेदर्थमाह। **त्विति**॥ १६॥

अनन्तरं तदुत्सर्गानन्तरम्। बहुव्रीहिलभ्यार्थमाह **"शिश्न-**

मिति"। वक्ष्यमाणेत्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः। पूर्वपक्षस्याच सम्बन्धेन समुच्चयोऽयं न विकल्प इत्याह "मृद्भिश्चेति"। षष्ठीतत्पुरुषनिरासायाह "गन्धेति"। अतन्द्रित इत्यस्य व्याख्या अनलेति। नन्वन्यत्राश्रमभेदेन मह्॥ भेदेन शौचमुक्तमत्र तथा कुतो नोक्तमत आह "अत्रेति"। इदं दृष्टफलजनकम्। तथाच तावन्मात्रमेवात्र कथितम् आवश्यकत्वात्। अन्यत्तु अन्यतो बोध्यम्। तदाह "मृदिति"। आश्रमभेदेनान्यत्रोक्त इत्यर्थः॥ १७॥

अत्र मार्जनादिकृतशुचित्वस्य पुण्यदेशत्वस्य च सर्वेष्टासाधकत्वेनाविवक्षितत्वादाह "अशुचीति"। आसनं चात्र लौकिकम्। तस्य व्यतिरेकमाह। नेति। अस्य सर्वत्रान्वयः। नामैकदेश इति न्यायेनाह। प्राङिति। यद्वोदङित्यपि पृथक् पदम्। अस्ताति-प्रत्ययान्तं चोभयम्। मुख इत्यत्राशं आद्यच्। नित्यसापेक्षत्वाद्वृत्तिः। मध्यमणिन्यायेनान्वयः। "दिगन्तरेति" दिग्विशेषेत्यर्थः। तेन पश्चिमदक्षिणादिव्यावृत्तिः। अत एव

ऐशान्यभिमुखो भूत्वोपस्पृशेत्तु यथाविधि।

इति हारीतविरोधो नेति बोध्यम्। एवञ्च तत्तस्या अप्युपलक्षणमिति बोध्यम्। मृत्सङ्ख्यानियमोक्तौ पादप्रक्षालन-प्राप्तावप्यत्र सैव न। गन्धलेपेत्युक्तेः। तयोर्हि न पादयोः प्राप्ति-रिति तदंशे न्यूनतां निराचष्टे "शुचाविति। अन्यथा पादरूपा-शुचिद्रव्यसंसृष्टतया तस्याशुचित्वेन शुचावित्यनेन विरोध इति भावः। द्विजपदोक्तेः सर्वं वाक्यमिति न्यायलभ्यार्थमाह "नेति"। नन्वाचमनं नैमित्तिकं न नित्यमत आह "सर्वेति"। ननु

सर्वकालमपि तन्न क्रियते किन्तु तद्दिनाऽपौष्ट्यार्थलाभोऽत आह "आश्रेति"। तथाच सर्वाश्रमसाधारण्यसूचनाय तस्य तदिति भावः। नात्र स्पर्शमाचमर्थस्तावताऽनिर्वाहादत आह। आचामेदिति। उपस्पर्शस्त्वाचमनमिति कोशादिति भावः। यथाश्रुतेऽनन्वितत्वात्प्रश्न-पूर्वं शेषपूरणेन योजयति। कथमित्यादि। अन्तरिति मध्ये इत्यर्थकम्। षष्ठीसमासे राजदन्तादित्वात्परनिपातः। बाहू जान्वन्तरा कृत्वेति व्यासः। मुख्यकल्पोऽयम्। तदसम्भवे दक्षिणस्यैव तथा करणम्। दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा कृत्वेति गौतमात्। अने-नोर्ध्वजानुता तत्र सूचिता। तथा तत्रैव विशेषः। न शूद्राशु-च्येकपाण्यावर्जितेन इति। शूद्रेणाशुचिनाऽस्पृश्यस्पर्शादिदूषितेन द्विजेनापि एकेन च पाणिना यदावर्जितं तेनोदकेन नाचामेत्। स्वयं तु वामहस्तावर्जितेनोदकेनाचमनविषये एकपाण्यावर्जितत्वं तुल्यमिति तु न। हस्तद्वयस्याप्याचमने सम्बन्धात्तथा शिष्टा-चारात् ॥ १८ ॥

अङ्गुष्ठान्तद्वन्द्वेन मूलशब्दस्य षष्ठीसमासात्तस्य प्रत्येकं सम्बन्ध इत्याह "कनिष्ठाया इति"। देशिन्यर्थमाह "तर्जन्या इति"। देवान्तद्वन्द्वस्य तीर्थेन कर्मधारये तथैवेत्याह। प्रजेति। करमध्ये सौम्यमग्नितीर्थञ्च। तत्र सौम्येन नवान्नप्राशनादि आग्नेयेन प्रतिग्रहादि।

अत एव मनुः, (अ. २। श्लो. ५८। ५९।)

ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत्।
कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन॥

अङ्गुष्ठमूलाग्रतले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते ।
कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे दैवं पित्र्यं तयोरधः ॥ इति ।

अत्र तीर्थत्रयस्यैच्छिको विकल्प इति केचित् । व्रणादिना ब्राह्मावरोधे कायदैवयोरैच्छिको विकल्प इत्यन्ये । सर्वतीर्थावरोधे तु विहितपात्रेणाचमनम् । स्वयमसामर्थ्ये त्वन्येन कारणीयं गुणलोपे प्रधानालोपात् । अधिकमन्यतो बोध्यम् ॥ १९ ॥

शेषपूरणेन व्याचष्टे **"मुखमित्यादि"**। एवमग्रे सर्वत्र बोध्यम् । अधःस्थनिवारणायाह **"ऊर्ध्वेति"** । सप्तेत्यर्थः । नाभिस्तु न छिद्रमिति भावः । प्रक्रान्तलालाभे पुनर्ग्रहणफलमाह **"द्रव्यान्तरेति"** । उत्तरार्द्धस्थफलमपौनरुक्त्यायैवाह । **पुनरिति** । स्पर्शान्तद्वन्द्वस्यान्यार्थकान्तरशब्देन मयूरेति समासेनाह **"गन्धेति"** । न च जले गन्धस्यैवाभावेनान्यगन्धप्राप्तिः सुतरां दुर्वचेति वाच्यम् । प्रकृतिस्थशब्देनोत्पन्नशिष्टगुणविशिष्टग्रहणवदुत्पत्तिशिष्टगुणविशिष्टस्यापि ग्रहणात् । भ्वादिरूपनियतोपाधिसम्बन्धेनौपाधिकगुणविशिष्टस्यैवोत्पत्त्यनन्तरमनुभूयमानत्वात् । यद्वा गुणसमूहो द्रव्यमिति **पतञ्जलिरिति** **योगसूत्र**तद्भाष्योक्त्या सर्वास्तु पुनर्मूर्त्तय एवमात्मिकाः संख्यानप्रसवगुणाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्यः यत्राल्पीयांसो गुणास्तत्रावरतस्त्रयः शब्दः स्पर्शो रूपमिति रसगन्धौ न सर्वत्रेति स्त्रियामिति सूत्रस्थ**महाभाष्योक्त्या** च मूर्त्तिपदेन वाय्वाकाशभिन्ना विवक्षिताः अवरतः अन्ततः वाय्वाकाशतेजःसु तयोरभावादाह रसेतीत्याशयिकया जलेऽपि गन्धसत्त्वमिति भावः । इदमाचमनीयोदकस्वरूपमन्यत्राप्युक्तम् ।

अद्भिः समुद्धृताभिस्तु हीनाभिः फेनबुद्बुदैः।
वह्निना न च तप्ताभिरक्षाराभिरुपस्पृशेत्॥ इति।

उपस्पृशेदाचामेत्।

यमोऽपि,

अपः करनखस्पृष्टाः समाचामति यो द्विजः।
सुरां पिबति स व्यक्तं यमस्य वचनं यथा॥ इति।

प्रचेता अपि,

अनुष्णाभिरफेनाभिः पूताभिर्वस्त्रचक्षुषा।
हृद्गताभिरशब्दाभिस्त्रिश्चतुर्वाऽद्भिराचमेत्॥ इति।

अत्र त्रिश्चतुर्वेति भावशुद्ध्यपेक्षया विकल्प इति **कल्पतरुः**। ऐच्छिकः स इति **माधवः**। फलभूमार्थमित्यन्ये। यत्र समन्त्रकमाचमनं विहितं तत्र तेन सह चतुरन्यत्र त्रिरिति व्यवस्थितो विकल्प इति **हरदत्तः**।

यमोऽपि,

रात्रावबीक्षितेनापि शुद्धिरुक्ता मनीषिणाम्।
उदकेनातुराणाञ्च तथोष्णेनोष्णपायिनाम्॥ इति।

उष्णपायिनां दीक्षितानामातुराणां चेत्यर्थ **इत्यपरार्कः**। परस्परान्वय **इत्यन्ये**।

आपस्तम्बोऽपि,

न वर्षधारास्वाचामेत्तथा च प्रदरोदके। इति।
सन्ध्यार्थे भोजनार्थे वा पित्रर्थे वा तथैव च।
शूद्राहृतेन नाचामेज्जपाग्निहवनेषु च॥ इति।

प्रदरः स्वयंविदीर्णभूभागः ।

अभौममम्भो विसृजन्ति पूतं
परं पवित्रं परमं सुगन्धि ।

इति **हरिवंशा**त्तस्य पावित्र्येऽपि वचनान्निषेधः । तदपवादं **वसिष्ठः,**

प्रदरादपि या आपो गोस्तर्पणसमर्थाः स्युः ।
न वर्णरसदुष्टाभिर्याश्च स्युरशुभागमाः ॥ इति ।

अशुभेति निन्दितदेशकालागता इत्यर्थः ।

कौर्मेऽपि,

शूद्राशुचिकरोन्मुक्तैर्न क्षाराद्भिस्तथैव च ।

तथा "नैकहस्तार्पितजलै"रिति । अधिक**माह्निकग्रन्थे** स्पष्टम् । तदेतदभिप्रेत्य वैयर्थ्यं परिहरन्नाह **"तुशब्दादिति"** । चार्थका-दित्यर्थः ॥ २० ॥

निपातानामनेकार्थत्वात् पूर्वशेषत्वादस्याह **"अद्भिरिति"** । विध्यादेरविवक्षितत्वादाह **"शुद्ध्यन्तीति"** । द्वन्द्वविग्रहवाक्यतासूच-नायाह **"स्त्री च शूद्रश्चेति"** । तृतीयान्तात्तसिरित्याह **"अन्ते-नेति"** । हृदादीत्यत्र चरमोपात्तेनेत्यर्थः । नन्वेवं वैश्यतोऽविशेषोऽत आह **"सकृदिति"** । भिन्नेति चस्य व्युत्क्रमान्वितस्य फलमाह **"चशब्दादिति"** । तस्य शूद्रतुल्यत्वादिति भावः ।

मनुरपि, (अ. २ । श्लो. ६२ ।)

हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः ।

वैश्योऽद्भिः प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः ॥ इति ।

अन्ततः आस्यान्तरावयवे । सप्तम्यन्तात्तसिः । अनेन चाभक्षणं विहितं मन्त्रत्वञ्च विशेष इति **कल्पतरुः** । **औदन्तादयस्तु** स्पृष्टाभिरित्यनेन पानं व्यावर्त्यते । तस्मादन्तत इत्यस्यौष्ठप्रान्तदेश इत्यर्थ इत्याहुः । अत एवोक्तं **मानवे** प्राशिताभिरित्यस्य तालुपर्यन्तमन्तरास्ये प्रवेशिताभिरित्यर्थः । द्रवत्वादुदकस्यापरिहार्योऽवध्यतिक्रमः अवध्यप्राप्तौ त्वशुद्धिरिति, अन्ततो जिह्वाग्रेणेति च **मेधातिथिः** । अन्ततः तालुसमीपतः तेन दन्तगाभिरित्यर्थ इति **हेमाद्रिः** । माषमज्जनमात्रा हृदयङ्गमा भवन्ति पादपादहान्या कण्ठतालुगलमित्यभियुक्ताः ।

प्रक्षाल्यादौ पाणिपादं शिखां बध्वाऽऽचमेत् द्विजः ।
स्वस्वशाखोक्तमथवा पौराणं सर्वतश्चरेत् ॥
केशवाद्यैस्त्रिभिः पीत्वा द्वाभ्यां प्रक्षालयेत् करौ ।
द्वाभ्यामोष्ठौ तु संस्पृश्य द्वाभ्यामुन्मार्जनं तथा ॥
एकेन हस्तं प्रक्षाल्य पादावपि तथैकतः ।
संप्रोक्ष्यैकेन मूर्द्धानं ततः सङ्कर्षणादिभिः ॥
आस्यनासाक्षिकर्णांश्च नाभिवक्षःशिरोंऽसकान् ।
अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं तत उपस्पृशेत् ॥
अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः ।
कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्नाभिं हृदयन्तु तलेन वै ॥
सर्वाभिस्तु शिरः पश्चाद्बाहू चाग्रेण संस्पृशेत् । इति ।

अगस्तिसंहितागौतमतन्त्ररामार्चनचन्द्रिकादिषु स्पष्टमिदम् ।

अथैतदनुसारी प्रयोगः ।

केशवादिभिः त्रिभिः अपः पीत्वा गोविन्द विष्णो इति द्वाभ्यां करौ प्रक्षालयेत् । मधुसूदन त्रिविक्रमेति द्वाभ्यामोष्ठौ संस्पृश्य वामन श्रीधरेति द्वाभ्यामुन्मृजेत् । हृषीकेशेत्येकेन हस्तप्रक्षालनं ततः पद्मनाभेत्येकेन पादौ प्रक्षालयेत् । दामोदरेति मूर्द्धानं संप्रोक्ष्य ततः सङ्कर्षणेति मुखं वासुदेव प्रद्युम्नेति नासिकापुटे अनिरुद्ध पुरुषोत्तमेत्यक्षिणी अधोक्षज नृसिंहेति कर्णौ अच्युतेति नाभिं जनार्द्दनेति वक्षः उपेन्द्रेति शिरः हरिकृष्णाभ्यामंसौ स्पृशेत् इति ।

अथ प्रयोगपारिजातोक्तव्याघ्रपाद-
वचनानि लिख्यन्ते,

केशवादित्रिभिः पीत्वा चतुर्थेन मृजेत्करम् ।
पञ्चमेन च षष्ठेन द्विरोष्ठावुन्मृजेत्क्रमात् ॥
तौ सप्तमेन च मृजेदेकवारं तु मन्त्रवित् ।
अष्टमेन तु मन्त्रेण अभिमन्त्र्य जलं शुचि ॥
वामं संप्रोक्षयेत्पाणिममुना नवमेन तु ।
दक्षिणं दशमेनाङ्घ्रिं वाममेकादशेन वै ॥
मूर्द्धानं द्वादशेनाथ स्पृशेदूर्ध्वोष्ठमष्टकम् ।
सङ्कर्षणाय नमेति स्पृशेदङ्गुलिमूर्द्धभिः ॥
अङ्गुष्ठतर्जन्यग्राभ्यां संश्लिष्टाभ्यां जलैः सह
नासारन्ध्रे वासुदेवप्रद्युम्नाभ्यां स्पृशेच्छुभे ॥

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां वै संश्लिष्टाभ्यां जलैः सह ।
अनिरुद्धाय नमेति संस्पृशेदक्षि दक्षिणम् ॥
पुरुषोत्तममन्त्रेण वाममक्षि तथा स्पृशेत् ।
तथाऽङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां श्लिष्टाग्राभ्यां जलैः सह ॥
अधोक्षजनृसिंहाभ्यां श्रोत्रे द्वे संस्पृशेत् क्रमात् ।
नाभिमच्युतमन्त्रेण ताभ्यामेव स्पृशेद्बुधः ॥
श्रीजनार्दनमन्त्रेण तलेन हृदयं स्पृशेत् ।
उपेन्द्रायेति मूर्द्धानं स्पृशेत्सजलपाणिना ।
सर्वाङ्गुल्यग्रभागैस्तु समाश्लिष्टैर्जलैः सह ।
भुजौ तु हरिकृष्णाभ्यां संस्पृशेद्दक्षिणोत्तरौ ॥
आचामेद्य एवं यो भगवन्नामभिः क्रमात् ।
सद्यः पूतः स विहितेषूत्तरेष्वधिकारवान् ॥ इति ।

केशव नारायण माधव जलं पीत्वा गोविन्द विष्णो करौ प्रक्षालयेत् । मधुसूदन त्रिविक्रम द्वाभ्यां ऊर्ध्वाधरोष्ठौ संस्पृशेत् । वामन श्रीधर द्वाभ्यां ऊर्ध्वाधरौ उन्मृजेत् । हृषीकेश हस्तं प्रक्षालयेत् । पद्मनाभ एकेन पादौ प्रक्षालयेत् । दामोदर मूर्द्धानं सम्प्रोक्षेत् । सङ्कर्षण मुखं स्पृशेत् । वासुदेव प्रद्युम्न नासिकापुटे अङ्गुष्ठप्रदेशिन्या स्पृशेत् । अनिरुद्ध पुरुषोत्तम अक्षिणी अङ्गुष्ठमध्यमया स्पृशेत् । अधोक्षज नारसिंह कर्णौ अङ्गुष्ठानामिकया स्पृशेत् । अच्युत अङ्गुष्ठकनिष्ठिकया नाभिं स्पृशेत् । जनार्दन वक्षः हस्तेन स्पृशेत् । उपेन्द्र शिरः सम्पूर्णहस्तेन स्पृशेत् । हरिकृष्णाभ्यां हस्तेन अंसौ स्पृशेत् । २४ ॥ २१ ॥

प्राग्वदाह । **यथाशास्त्रमिति** । प्राणसंयमो नान्य इत्याह । **प्राणायाम इति** ।

अथ सन्ध्यामुपासीतेत्याचार्यो यावहोरात्रयोः सन्धौ यश्च पूर्वापराह्णयोस्तत्कालभवा देवता सन्ध्या तामुपासीत बहिर्ग्रामात्प्राच्यामुदीच्यां वा ऽन्यस्यां दिश्यनिन्दितायामनल्पमुदकाशयमेत्य प्रातः शुचिर्भूतः पाणिपादमुखानि प्रक्षाल्य शुचौ देशे भूमिष्ठपादो ऽनपाश्रित उपविष्ट आचामेत् प्रकृतिस्थमफेनमबुद्बुदमुदकमीक्षितं दक्षिणेन पाणिना ऽऽदाय कनिष्ठाङ्गुष्ठौ विश्लिष्टौ वितत्य तिस्रो ऽन्तरङ्गुलीः संहतोर्ध्वाः कृत्वा ब्राह्मेण तीर्थेन हृदयप्रापि त्रिः पीत्वा पाणिं प्रक्षाल्य स्पृष्टाम्भसाऽङ्गुष्ठमूलेनाकुञ्चितोष्ठमास्यं द्विः परिमृज्य सकृत्संहतमध्यमाङ्गुलीभिः पाणिं प्रक्षाल्य सव्यं पाणिं पादौ शिरश्चाभ्युक्ष्य स्पृष्टाम्भसा संहतमध्यमाङ्गुलित्रयाग्रेणास्यमुपस्पृश्य साङ्गुष्ठप्रदेशिन्या घ्राणबिलद्वयमनामिकया चक्षुःश्रोत्रे कनिष्ठिकया नाभिं तलेन हृदयं सर्वाभिरङ्गुलीभिः शिरस्तदग्रैरंसौ चोपस्पृशेदित्येतदाचमनम् । एवं द्विराचम्यात्मानमभ्युक्ष्य दन्तान् शोधयित्वा पुनर्द्विराचम्य दर्भपवित्रपाणिः प्रथममम्न्त्रकं पञ्चदशमात्रिकं प्राणायामत्रयं कृत्वा समन्त्रकं सकृत्कुर्यात् । यतप्राणः सप्रणवसप्तव्याहृतिसावित्रीं सशिरसं त्रिरावर्त्तयेत् । एष समन्त्रप्राणायाम इति बौधायनः* । वृद्धशङ्खस्त्वन्यथा आह,

---

* अथ संध्यामुपासीतेत्यादिः एष समन्त्रप्राणायाम इत्यन्तो ग्रन्थः आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे द्वितीयखण्डे चोपलभ्यते । कदाचित् बौधायनसूत्रेऽपि स्यात् । तत्तु नोपलब्धं ममेति ।

तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नासापुटद्वयम्।
मध्यमाङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नेत्रद्वयं ततः॥
अङ्गुष्ठस्यानामिकया योगेन श्रवणं स्पृशेत्।
कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेत् स्कन्धद्वयं ततः॥
नाभिं च हृदयं तद्वत् स्पृशेत्पाणितलेन तु।
संस्पृशेत्तु ततः शीर्षमयमाचमने विधिः॥ इति।

भरद्वाजः,

आयतं पर्वतः कृत्वा गोकर्णाकृतिवत्करम्।
संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः॥
मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठेन शेषेणाचमनं चरेत्।
माषमज्जनमात्रास्तु संगृह्य त्रिः पिबेदपः॥ इति।

अङ्गुष्ठकनिष्ठे मुक्त्वा किञ्चिदुदकं त्यक्त्वा ऽवशिष्टेन जलेनाचमनं कार्यमिति प्रतीयते इत्यभियुक्ताः। पाणिर्दक्षिणः।

दक्षिणन्तु करं कृत्वा गोकर्णाकृतिवत्पुनः।

इति नृसिंहपुराणात्। अयमाचमनविधिश्चतुर्भिः श्लोकैः पराशरेणाप्युक्तः।

तथाहि,

प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च त्रिः पिबेदम्बु वीक्षितम्।
संमृज्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम्॥
संहताभिस्त्रिभिः पूर्वमास्यमेवमुपस्पृशेत्।
अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं स्पृष्ट्वा त्वनन्तरम्॥
अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तु चक्षुःश्रोत्रे ततः परम्।

कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्नाभिं हृदयं तु तलेन वै ॥
सर्वाभिश्च शिरः पश्चाद्बाहू चाग्रेण संस्पृशेत्।
अनेनैव विधानेन ह्याचान्तः शुचितामियात् ॥ इति ।

अस्यार्थः। त्रिः पीत्वा ततः संमृज्य हस्तौ प्रक्षाल्य अङ्गुष्ठमूलेनालोमकेन मुखं द्विः प्रमृज्यात्। एवमिति पुनः हस्तौ प्रक्षाल्य संहताभिस्तिसृभिर्वक्ष्यमाणात्पूर्वं मुखमुपस्पृशेत् अवमृज्यात्। एवं सर्वत्र हस्ताङ्गुलिभ्यामुपस्पृशेत्। बाहू चेति बाहुमूले सर्वाङ्गुल्यग्रैः स्पृशेदिति। स्फुटञ्चैतत् स्मृत्यर्थसारेऽपि। अशक्तौ तु त्रिः पीत्वा हस्तौ प्रक्षाल्य श्रोत्रं स्पृशेदिति पक्षान्तरं तत्रैवोक्तम्। एवं स्मृत्यन्तरेषु प्रकारान्तराण्युक्तानि तेषां यथाशाखं व्यवस्थेति माधवीये।

पराशरः,

अकृत्वा पादशौचं तु तिष्ठन्मुक्तशिखोऽपिवा।
विना यज्ञोपवीतेन ह्याचान्तोऽप्यशुचिर्द्विजः ॥ इति ।

आचान्ता अपि इमे चत्वारः अशुचयः, अकृतपच्छौचः तिष्ठन् मुक्तशिखः यज्ञोपवीतहीनश्चेत्यर्थः।

आचमननिमित्तान्याह

यमः,

उत्तीर्योदकमाचामेदवतीर्य तथैव च। इति।

बृहस्पतिः,

अधोवायुसमुत्सर्गे आक्रन्दे क्रोधसम्भवे।
मार्जारमूषकस्पर्शे प्रहासे ऽनृतभाषणे ॥
निमित्तेष्वेषु सर्वेषु कर्म कुर्वन्नुपस्पृशेत्। इति।

तथा,

विप्रो विप्रेण संस्पृष्ट उच्छिष्टेन कथञ्चन।

आचम्यैव च शुद्धः स्यादापस्तम्बोऽब्रवीन्मुनिः॥ इति।

अधिकमाह्निकग्रन्थतो द्रष्टव्यम्। आचमनासम्भवे तु,

कुर्वीतालम्भनं वाऽपि दक्षिणश्रवणस्य तु।

इति मार्कण्डेयोक्तं नीवीं च परिधायोपस्पृशेदार्द्रं तृणं भूमिं गोमयं वा संस्पृशेदिति बौधायनोक्तं वा बोध्यम्।

गौतमः,

न तिष्ठन्नुद्धृतोदकेनाचामेदिति।

इदं च स्थलविषयं, जले तु तिष्ठन्नपि आचामेत्। तदाह

विष्णुः,

जान्वोरूर्ध्वं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात्।

अधस्ताच्छतकृत्वोऽपि समाचान्तो न शुध्यति॥

अधोनिषेधं कुर्वता जानुमात्रेऽपि तिष्ठत आचमनमनुमतं तदधः स्थितो बहिरुत्तीर्यैवाचामेदित्यर्थः।

हारीतः,

आर्द्रवासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम्।

शुष्कवासाः स्थले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम्॥

आर्द्रवासाः स्थलेस्थस्तु यद्याचामेन्नराधमः।

वस्त्रनिश्चोतनं तस्य प्रेतास्तच्च पिबन्ति हि॥ इति।

कौशिकः,

अपवित्रकरः कश्चित् ब्राह्मणोऽप उपस्पृशेत्।

अपूतं तस्य तत्सर्वं भवत्याचमनं तथा ॥
वामहस्ते स्थिते दर्भे दक्षिणेनाचमेद्यदि ।
रक्तं तु तद्भवेत्तोयं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ इति ।

इदं कर्मार्थकाचमनपरम्।

पवित्रकर आचामेच्छुचिः कर्मार्थमादरात् ।
कुशमात्रकरो वाऽपि दर्भमात्रकरोऽपिवा ॥ इति

स्मृत्यर्थसारात् । एवं च

सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् ।
नोच्छिष्टं तत्पवित्रन्तु भुक्तोच्छिष्टं तु वर्जयेत् ॥ इति

मार्कण्डेयोक्तमपि तत्परमेव । अन्यत्र पवित्रदोषाभावपरञ्च । एवं हस्तद्वये पवित्रप्रशंसको

गोभिलोऽपि,

उभयत्र स्थितैर्दर्भैः समाचामति यो द्विजः ।
सोमपानफलं तस्य भुक्त्वा यज्ञफलं लभेत् ॥ इति

तत्पर एव । एवं च वामेति उक्तम्

वामहस्ते कुशान् कृत्वा समाचामति यो द्विजः ।
उपस्पृष्टं भवेत्तेन रुधिरेण मलेन वा ॥ इति

हारीतोक्तं च वामहस्तमात्रधृतकुशपरम् । **मदनरत्नादौ हारीतः,**

सव्यापसव्यौ कुर्वीत सपवित्रौ करौ द्विजः ।
ग्रन्थिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनं चरेत् ॥ इति ।
जातिमात्रो भवेद्दर्भः सपवित्रः कुशः स्मृतः ।

सप्तपचस्तु कुतपश्छिन्नाग्रस्तृणमुच्यते ॥

सपवित्रो द्विशलाकः। प्रयोगपरिजाते तु विशेष उद्धृता-चमनपक्षे पात्रविषयेऽभियुक्तोक्तः स्मर्यते,

करकालाबुपात्रेण ताम्रचर्मपुटेन च।
गृहीत्वा स्वयमाचामेद्भूमिलग्नेन नान्यथा ॥ इति।
करकालाबुपात्रेण ताम्रचर्मपुटेन च।
स्वहस्ताचमनं कार्यमिति स्मृत्यन्तरे स्मृतम् ॥

इत्यन्यत्र।

उशना,

कांस्यायसेन पात्रेण त्रपुसीसकपित्तलैः।
आचान्तः शतकृत्वोऽपि न कदाचिच्छुचिर्भवेत् ॥

संवर्त्तः,

सन्ध्याकार्ये पितृश्राद्धे वैश्वदेवे शिवार्चने।
यती च ब्रह्मचारी च नाचामेच्चर्मवारिणा ॥

शङ्खः,

पीतावशेषितं पीत्वा पानीयं ब्राह्मणः क्वचित्।
त्रिरात्रं च व्रतं कुर्याद्वामहस्तेन वा पुनः ॥

वामहस्तेन जलं जलपात्रं वोद्धृत्येत्यर्थः। तथा

तत्रैव,

शूद्राहृतैस्तु नाचामेदेकपाण्याहृतैस्तथा।
न चैवाव्रतहस्तेन नापरिज्ञातहस्ततः ॥ इति।

अव्रतः अनुपनीतः।

पराशरेणोक्तम्,

जले स्थलस्थो नाचामेज्जलाचान्तः स्थले ऽशुचिः।
पादौ स्थाप्योभयत्रैव ह्याचान्तः शुचितामियात्॥

जलाचान्तो यतः स्थले शुचिर्न भवति तस्मात् जले आचमनं न कुर्यादित्यर्थः। स्थाप्येत्यार्षो ल्यप्। उभयत्र जलस्थलयोरित्यर्थः।

पैठीनसिरपि, अन्तरुदकमाचान्तोऽन्तरेव शुद्धो भवति बहिरुदकमाचान्तो बहिरेव तस्मादन्तरेकं पादं बहिरेकं पादं कृत्वा ऽऽचामेत्सर्वत्र शुद्धो भवति।

पारिजातेऽपि,

विन्यस्य दक्षिणं पादं जले वामपदं बहिः।
उपवीती समाचामेत् विधिरेष सनातनः॥ इति।
ओङ्कारपूर्वकं नाम चतुर्विंशतिसञ्ज्ञया।
स्वाहाऽन्तं प्राशयेद्वारि नमोऽन्तं स्पर्शयेदथ॥
केशवादित्रिभिर्नाम अपः पीत्वा यथाविधि।
गोविन्दमग्रतो न्यस्य विष्णुं सोष्ठुनि विन्यसेत्॥
मधुसूदनमादित्ये सुधांशौ च त्रिविक्रमम्।
अग्रतो वामनञ्चैव हस्तयोः श्रीधरं तथा॥
हृषीकेशं दक्षपादे पद्मनाभं तु वामके।
दामोदरं ब्रह्मरन्ध्रे नासा सङ्कर्षणं न्यसेत्॥
दक्षनासा वासुदेवं वामे प्रद्युम्नं विन्यसेत्।
अनिरुद्धं दक्षनेत्रे वामे तु पुरुषोत्तमम्॥
अधोक्षजं दक्षकर्णे नारसिंहं तु वामके।

अच्युतं नाभिदेशे तु हृदये तु जनार्द्दनम् ॥
उपेन्द्रं ब्रह्मरन्ध्रे तु हरिं दक्षभुजे न्यसेत्।
श्रीकृष्णाय नम एवं भुजे वामे तु विन्यसेत् ॥
एतदाचमनं कुर्यात्साक्षात् नारायणो भवेत्।
पौराणाचमनमेतत् कृत्वा नारायणो भवेत् ॥
देव्याः पादैस्त्रिभिः पीत्वा चाब्लिङ्गैर्नवभिः स्पृशेत्।
सप्तव्याहृतिसंयुक्ता गायत्रीं शिरसा सह ॥ इति
चतुर्विंशतिः सम्पद्यते। शिरसो द्वेधा विभागः।

अथ स्नानानन्तरकर्त्तव्यतिलकविधिः।

ब्रह्माण्डपुराणे,

पर्वताग्रे नदीतीरे मम क्षेत्रे विशेषतः।
सिन्धुतीरे च वल्मीके तुलसीमूलमाश्रिताः ॥
मृद एतास्तु सम्पाद्या वर्जयेदन्यमृत्तिकाः।
द्वारवत्युद्भवाद्गोपीचन्दनादूर्ध्वपुण्ड्रकम् ॥
कारयेन्नित्यमेवं हि पापं हन्ति दिने दिने।
जाह्नवीतीरसम्भूतां मृदं मूर्ध्ना बिभर्त्ति यः॥
बिभर्त्ति सूर्यं सोऽर्कः स्यात् तमोनाशाय केवलम्।
श्यामं शान्तिकरं प्रोक्तं रक्तं वश्यकरं भवेत् ॥
श्रीकरं पुण्ड्रमित्याहुर्वैष्णवं श्वेतमुच्यते।
अङ्गुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्यमा पुष्करी भवेत् ॥
अनामिकाऽन्नदा नित्यं मुक्तिदा च प्रदेशिनी।
एतैरङ्गुलिभेदैस्तु कारयेन्न नखैः स्पृशेत् ॥

चन्द्रिकायां ब्रह्माण्डपुराणे,

ललाटे केशवं विद्यात् नारायणमथोदरे।
माधवं हृदि विन्यस्य गोविन्दं कण्ठकूपके॥
उदरे दक्षिणे पार्श्वे विष्णुरित्यभिधीयते।
तत्पार्श्वे बाहुमध्ये तु विन्यसेन्मधुसूदनम्॥
त्रिविक्रमं कर्णदेशे वामकुक्षौ तु वामनम्।
श्रीधरं बाहुके वामे हृषीकेशं तु कर्णके॥
पृष्ठदेशे पद्मनाभं ककुद् दामोदरं स्मरेत्।
द्वादशैतानि नामानि वासुदेवेति मूर्द्धनि॥
सङ्कर्षणादिभिः कृष्णे शुक्ले ऽर्चेत् केशवादिभिः।
ऊर्ध्वपुण्ड्रं शिवस्यैवं कुर्युर्विष्णोश्च वा बुधाः॥
मूर्ध्नि मूलेन मन्त्रेण शेषैर्द्वादशनामभिः।
स्थानेष्वेषु द्विजः स्नात्वा नमोऽन्तैः प्रणवेन च॥ इति।

स्थानविशेषे आकृतिविशेषः स्मर्यते,

निटिले बाहुवच्चैव दण्डवत्कर्णपल्लवे।
हृदये कमलाकारमुदरे दीपवल्लिखेत्॥
वेणुपत्रसमाकारं बाह्वोर्मध्ये लिखेत्सुधीः।
अधःपृष्ठे स्कन्धदेशे लिखेज्जम्बूफलाकृतिम्॥

भाले,

दशाङ्गुलप्रमाणन्तु उत्तमोत्तममुच्यते।
नवाङ्गुलं मध्यमं स्यादष्टाङ्गुलमतः परम्॥
सप्तषट्पञ्चभिः पुण्ड्रं मध्यमं त्रिविधं स्मृतम्।
नासादिकेशपर्यन्तं प्रयत्नाद्धारयेद्द्विजः॥

पारिजाते सङ्ग्रहे,

ऊर्ध्वपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा मध्ये शून्यं प्रधारयेत्।
शृणु तन्मुखमध्ये च उमयाऽहं श्रिया हरिः॥ इति।

स्मृतिसारसमुच्चये,

गोपीचन्दनलिप्ताङ्गो यं यं पश्यति चक्षुषा।
तं तं शुद्धं विजानीयात् नात्र कार्या विचारणा॥ इति।

अथातो भस्मधारणविधिं व्याख्यास्यामो भूत्यै न प्रमदितव्यमिति हि विज्ञायते अथाप्युदाहरन्ति।

मध्यमाऽनामिकाऽङ्गुष्ठैस्त्रिपुण्ड्रं भस्मना कृतम्।
तत् त्रिपुण्ड्रं भवेच्छस्तं महापातकनाशनम्॥

अथ त्र्यम्बकमिति सर्वाङ्गं संमृजेत्पूतो भवति दश पूर्वान् दशापरानात्मानं चैकविंशतिं पङ्क्तिं च पुनाति ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतामाप्नोतीत्याह भगवान् **बौधायनः**। अथाप्युदाहरन्ति।

ललाटे हृदि दोर्द्वन्द्वे गले कुक्षौ शिरस्तथा।
धारयेच्च शितं भस्म द्विजो नित्यमतन्द्रितः॥ इति।

अस्य श्रीभस्मधारणमन्त्रस्य पिप्पलाद ऋषिः। देवीगायत्री छन्दः। कालाग्निरुद्रो देवता। अग्निरिति बीजम्। भस्मेति शक्तिः। भस्मधारणे विनियोगः। कालाय नमः। अङ्गुष्ठाभ्यां नमः। कलविकरणाय नमः। तर्ज्जनीभ्यां नमः। बलविकरणाय नमः। मध्यमाभ्यां नमः। बलप्रमथनाय नमः। अनामिकाभ्यां नमः। सर्वभूतदमनाय नमः। कनिष्ठिकाभ्यां नमः। मनोन्मथनाय नमः। करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः। एतैरेव हृदयादिन्यासः। ध्यानम्।

विभूते भूतिमानासीद्वामदेवस्सदाशिवः।
रक्षाबद्धस्त्वया देवि रक्ष मामनघे सदा॥

सद्योजातादिपञ्चब्रह्ममन्त्रैश्च भस्म गृहीत्वा वामहस्ते निधाय दक्षिणहस्तेन आच्छाद्य सद्योजातादिभिरग्निरित्यादिभिश्चामन्त्र्य "आपो वा इदꣳ सर्वं विश्वाभूता० राप ओम्" इत्यनेन मन्त्रेण जलमभिमन्त्र्य जले जलाधिदैवतं विष्णुं ध्यात्वा ओमापो ज्योती रसो ऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोमिति मन्त्रेण भस्मासिच्य मानस्तोके इति मन्त्रेण मर्द्दयित्वा षट् भागान् कृत्वा पञ्चपिण्डैरीशानादिपञ्च-मन्त्रैः शिरोवदनहृदयगुह्यपादेषु समुद्धूल्य प्रणवेन सर्वाङ्गं समुद्धूल्य हस्तौ प्रक्षाल्याचम्य अवशिष्टपिण्डेन त्रिपुण्ड्रधारणं कुर्यात्।

तत्प्रकारस्तु त्र्यायुषमित्यनेन मेधावीत्यादिभिर्वा ब्रह्मचा-रिभिः, त्र्यम्बकेन प्रणवयुक्तपञ्चाक्षरेण वा गृहस्थैर्वनस्थैश्च, ॐकारेण त्रिरुक्तेन सहंसेन सन्न्यासिभिः क्रियेत। त्रिपुण्ड्रधारणानन्तरं हस्तौ प्रक्षाल्य तज्जलमापः पुनन्त्विति मन्त्रेण पिबेदिति सङ्क्षेपः।

सद्योजातं प्रपद्यामि० १। वाम० २। अघो० ३। तत्पु० ४। ईशा० ५। त्र्यम्बकम्।६। अग्निरिति भस्म वायुरिति भस्म जलमिति भस्म स्थलमिति भस्म व्योमेति भस्म सर्वꣳ ह वा इदं भस्म। मन एतानि चक्षूंषि भस्मानि। मानस्तोके० ऋग्वेदे। त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम्। अगस्त्यस्य त्र्यायुषं यद्देवानां त्र्यायुषं तन्मे अस्तु त्र्यायुषं शतायुषम्। आपस्तम्बशाखायाम्। मेधावी भूयासम्। तेजस्वी वर्चस्वी ब्रह्मवर्चसी०। आयुष्मान् भू० अन्नादो० यशस्वी भू० सर्वसमृद्धो भू०।

वृहज्जाबाले,

मध्याह्नात् प्राक् जलैर्युक्तं तोयं तदनु वर्जयेत्।
सुप्त्वा भुक्त्वा पयः पीत्वा कृत्वा चावश्यकादिकम्॥
स्त्रियं नपुंसकं गृध्रं विडालं बकमूषकम्।
स्पृष्ट्वा तथाविधानन्यान् भस्मस्नानं समाचरेत्॥
आपः पुनं तु पृथिवीं० हृ९ स्वाहा।
समिद्धाग्निसमुत्थेन विरजानलजेन वा।
अग्निहोत्रसमुत्थेन भस्मना सजलेन तु। १।
अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैः षड्भिर्वा सप्तभिः क्रमात्।
विमृज्याङ्गानि सर्वाणि समुद्धूल्य ततः परम्। २।
तिर्यक् त्रिपुण्ड्रमुरसा ललाटे च करादितः।
ग्रीवायां च शुचिर्भूत्वा शिवं ध्यात्वा शिवां तथा। ३।
*पञ्चब्रह्मादिभिर्मन्त्रैर्धारयेद् ब्राह्मणः सदा।
त्रियायुषं जमदग्नेरिति मन्त्रेण वा पुनः। ४।
महादेवार्चनं कुर्यात् पुष्पाद्या फलपत्रतः। इति

सूतसंहितायाम्। (ख. २। अ. ३। श्लो. ७—११)

शङ्करसंहितायाम्,

भस्मना सजलेनैव भावितेन त्रियम्बकैः।
त्रियायुषेण तारेण पञ्चाक्षरसमन्वितम्॥ इति।
रक्षार्थं मङ्गलार्थं च प्रवदन्ति महर्षयः।
त्रिपुण्ड्रधारणं मुक्त्वा मुक्तिमिच्छति यः पुमान्। १।

---

* आनन्दाश्रमयन्त्रालयमुद्रितसूतसंहितापुस्तके "मेधावीत्यादिभि"रिति पाठो दृश्यते।

विषपानेन नित्यत्वं कुरुते आत्मनो हि सः।
वेदोदितेन मार्गेण भस्मनोद्धूलनेऽपि च। २।
त्रिपुण्ड्रधारणेनैव ज्ञानं सम्यग्विजायते।
ब्राह्मणेनात्मभूतेन शिवेन परमात्मना। ३।
आदरेण धृतं भस्म त्रिपुण्ड्रोद्धूलनात्मना।
आदिब्राह्मणभूतस्य धर्मस्तिर्यक् त्रिपुण्ड्रकम्। ४।
ब्राह्मणो धारयेन्नित्यं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम्।
वेदसिद्धेषु धर्मेषु त्रिपुण्ड्रं भस्मगुण्ठनम्। ५।
रुद्रलिङ्गार्चनं चैव मुख्यमाहुर्द्विजास्तिकाः।
सर्वागमेषु निष्ठानां त्रिपुण्ड्रं भस्मगुण्ठनम्। ६।
वरिष्ठं सर्वलिङ्गेभ्य इति सत्यं मयोदितम्।
भस्म श्रेयोऽर्थिभिः सर्वैर्जन्मना लब्धजातिभिः। ७।
धार्यं त्रिपुण्ड्ररूपेण भस्मना चावगुण्ठनम्।
ब्राह्मणो यः सितेनैव भस्मना चावगुण्ठितः। ८।
त्रिपुण्ड्रावलिभिर्दीप्तस्तं राजा परिरक्षयेत्।
भस्मप्रच्छन्नसर्वाङ्गं त्रिपुण्ड्राङ्कितमस्तकम्। ९।
ये निन्दन्ति नरा राजा हन्यात्तानविचारतः।
वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम्। १०।
पवित्रमुपवीतं च त्रिपुण्ड्रोद्धूलनं द्विजः।
एतादृशानि लिङ्गानि यस्य सन्ति द्विजन्मनः। ११।
सत्यमेव मयाप्रोक्तं सफलं जन्म तस्य वै।

इति च।

प्रकृतमनुसरामः।

अपिः सर्वसमुच्चायकः। येन सायं वरुणसमुच्चयः। तच्च वारुणमन्त्रेण। अत्र जपात्प्राक् उपस्थानोक्तिर्मध्याह्नसन्ध्याश्रयिका॥ २२॥

प्राणायामस्वरूपमाह।

गायत्रीमिति। शिरःपदार्थमाह। **आप इति**।

फलितमाह। **संयुक्तामिति**। क्वचित्संयुक्तमित्येव पाठः। तदा मूलवत्तदपि क्रियाविशेषणम्।

प्रत्येकमित्यर्थकस्य प्रतीत्यस्य आकाङ्क्षायामर्थादानन्तर्याच्चाह।

प्रतिव्येति। तत्स्वरूपमाह। **ओं भूः ओं भुव इति**।

मुखेति।

मध्यमपदलोपिसमासः द्वन्द्वोत्तरमाङः प्रश्लेषो वा। निरोधः पूरणरेचनयोरप्युपलक्षणम्।

अतएव

पूरकः कुम्भको रेच्यः प्राणायामस्त्रिलक्षणः।
नासिकाकृष्ट उच्छ्वासो ध्मातः पूरक उच्यते॥

इत्यादियोगिवचनविरोधाभावः। अत एवाह।

मनसेति।

अत्र प्रत्येकं प्राणायामत्वं विशिष्टस्य वेति पक्षद्वयमन्यत्र स्पष्टम्। तत्सामान्यलक्षणमिदमिति सूचयन्नाह।

सर्वेति।

योगाङ्गादावपीत्यर्थः॥ २३॥

प्राणायामोत्तरं सन्ध्याविषये प्रागनुक्तं कथयन् प्रातःसायं-सन्ध्ययोर्जपोत्तरमुपस्थानमिति सूचयन्नुभयत्र तदवधिमाह ।

प्राणानायम्येति ।

तुश्चार्थे व्युत्क्रमे च । संप्रोच्य च । प्राग्वदाह । **प्रत्यक्सन्ध्यामिति ।** पश्चिमसन्ध्यामित्यर्थः । **आसीत** उपासीत कुर्यात् । अत एवाह । **अर्थादिति ।**

एवमग्रेऽपि । सन्ध्यापदस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः । अत एव व्युत्क्रमोक्तिः । जपेऽवधिमाह । **आतारेति ॥ २४ ॥**

प्राक्सन्ध्यामित्यस्य तिष्ठेदित्यत्रान्वयः । प्रातस्तु प्राङ्मुखः सूर्योदयावधि । एवं पूर्वोक्तविधिं जपमाचरन् प्राक्सन्ध्यामनुतिष्ठे-दित्यर्थः । हि त्वर्थे पूर्ववैलक्षण्ये व्युत्क्रमे च । सन्ध्याशब्दस्य काल-देवतापरत्वनिरासायाह । **अह्नोरेति ।**

अत्र किञ्चिदुच्यते ।

अङ्गुलित्रयसंयुक्तं मुक्त्वाऽङ्गुष्ठकनिष्ठयोः ।
गोकर्णाकृतिमित्याहुर्ब्रह्मकर्मप्रकाशकम् ॥

तथा च **शौनकः,**

नासिकामङ्गुलीभिश्च तर्जनीमध्यमादृते ।
दक्षिणेन समाकृष्य सव्येन तु विसर्जयेत् ॥
प्रणवव्याहृतिसमं गायत्रीं शिरसा सह ।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥
शनैर्नासापुटे वायुमुत्सृजेन्न तु वेगतः ।
न कम्पयेच्छरीरं तु स योगी परमो मतः ॥ इति ।

पञ्चाङ्गुलीभिर्नासाग्रपीडनं प्रणवाभिधा।
मुद्रेयं सर्वपापघ्नी वानप्रस्थगृहस्थयोः॥
कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्नासाग्रस्य च पीडनम्।
ॐकारमुद्रा सा प्रोक्ता यतेश्च ब्रह्मचारिणः॥
प्राणानायम्य विधिवद्वाग्यतः संयतेन्द्रियः।
अथ सन्ध्यामुपासिष्य इति सङ्कल्प्य मार्जयेत्॥
तिसृभिर्मार्जनं कुर्यादापोहीति कुशोदकैः।
पादे पादे क्षिपेन्मूर्ध्नि प्रतिप्रणवसंयुतम्॥ इति।

ऋग्विधाने,

नवप्रणवयुक्तेन आपोहिष्ठादृचेन च।
संवत्सरकृतं पापं मार्जनान्ते विनश्यति॥

ब्रह्माप्याह,

आपोहिष्ठादिभिः पादैः शिरस्यंसे च विप्रुषः।
यस्य छायायाधस्तात्तु क्षिप्ताद्भिः परिषेचयेत्॥ इति।

स एव,

धाराच्युतेन तोयेन सन्ध्योपास्तिर्विगर्हिता।

कथं तर्हि मार्जनं कार्यमित्यत्र स एवाह।

नद्यां तीर्थे ह्रदे वापि भाजने मृन्मयेपि वा।
औदुम्बरेऽथ सौवर्णे राजते दारुसम्भवे॥
कृत्वा तु वामहस्ते वा सन्ध्योपास्तिं समाचरेत्। इति।

औदुम्बरं ताम्रपात्रम्। कृत्वेति जलमिति शेषः।

यत्तु,

वामहस्ते जलं कृत्वा ये तु सन्ध्यामुपासते।

सा सन्ध्या वृषली ज्ञेया असुरास्तैस्तु तर्पिताः॥ इति।

तन्मृन्मयादिपात्रान्तरसद्भावविषयम्। तदभावे तु कृत्वा तु वामहस्ते इत्येतद्बोध्यम्।

अथ मन्त्राचमनम्।

तत्र गृह्यपरिशिष्टम्। (आ. गृ. अ. १। खं. ३।)

अथाचमनोदकमादाय सूर्यश्चेति पिबेत्। सूर्यश्चेत्यनुवाकेन जुहोमि स्वाहेत्यन्तेनैतत्समन्त्राचमनम्। (खं. ७।) अथ मध्यन्दिने आपः पुनन्त्वित्यनुवाकेन प्रतिगृहं स्वाहा। (खं. ६।) एवं सूर्यश्चेति मन्त्रे सूर्यस्थाने अग्निश्च मा मन्युश्चेतीत्याह सत्ये ज्योतिषीति चान्ते ब्रूयात्।

भगवांश्चाह। (आ. गृ. अ. १। खं. ८।)

*सूर्यश्चेतिमन्त्रस्य याज्ञवल्क्य उपनिषदृषिः। सूर्यमन्युमन्युपतयश्च देवताः। गायत्रीपङ्क्तिविराजश्छन्दांसि। रक्षन्तामित्यन्ता गायत्री। दुरितं मयीत्यन्ता पङ्क्तिः। पञ्चपदा पङ्क्तिरिति श्रुतेः। द्विपदा विराज इत्यनुक्रमिकातश्च प्रकृतिश्छन्द इति **मदनपारिजाते।**

आपः पुनन्त्वित्यस्य याज्ञवल्क्योपनिषदृषिः। मतान्तरे तु पूत ऋषिः। आपः पृथिवी ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मा देवता। अष्टपदा अष्टी छन्दः।

इति मन्त्राचमनम्।

---

* आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टादत्र ऋष्यादिविषये वैलक्षण्यं च दृश्यते।

अथ द्वितीयमार्जनम् ।

गृह्यपरिशिष्टे । (आ. अ. १ । खं. ३ ।)

अथ पुनराचम्य मार्जयेत् प्रणवव्याहृतिसावित्रीभिरापोहिष्ठेति सूक्तेन गायत्रीशिरसा च आत्मानं परिषेचयेदेतन्मार्जनमिति ।

भगवान्,

प्रणवेन व्याहृतिभिर्गायत्र्या प्रणवाद्यया
आपोहिष्ठेति सूक्तेन मार्जनं हि चतुर्थकम् ।

कात्यायनः,

प्रणवं भूर्भुवःस्वश्च गायत्री च तृतीयिका ।
अब्दैवत ऋचश्चैव चतुर्थमिति मार्जनम् ॥

प्रजापतिः,

ऋगन्ते मार्जनं कुर्यात् पादान्ते वा समाहितः ।
अर्द्धर्चान्ते तथा कुर्याच्छिष्टानां मतमीदृशम् ॥

इति मार्जनम् ।

अथ पापपुरुषनिरसनम् ।

भगवान्,

उद्धृत्य दक्षिणे हस्ते जलं गोकर्णवत्कृते ।
निःश्वासं नासिकाऽग्रे तु पाप्मानं पुरुषं स्मरेत् ॥
ऋतञ्चेति त्र्यचं वाऽपि द्रुपदां वा जपेदृचम् ।
दक्षनासापुटेनैव पापात्मानमपोहयेत् ॥
तज्जलं नावलोक्याथ वामभागे क्षितौ क्षिपेत् ।

ब्रह्मापि,

जलपूर्णं तथा हस्तं नासिकाऽग्रे समर्पयेत्।

ऋतञ्चेति जपित्वा ऽथ तज्जलं तु क्षितौ क्षिपेत्॥

द्रुपदा च **वाजसनेयके**ऽपि पठ्यते।

द्रुपदादिव मुमुचानः स्विन्नः स्नातो मलादिव।

पूतं पवित्रेणेवाज्यमापः शुन्धन्तु मैनसः॥ इति।

कात्यायनः,

करेणोत्सृज्य सलिलं प्राणमासज्य तत्र च।

जपेदनियतासुर्वा त्रिः सकृद्वाऽघमर्षणम्॥ इति।

प्राणमासज्य। निरुद्धप्राण इत्यर्थः। द्विविधो ऽपि विकल्पः शक्ताशक्तविषयतया व्यवस्थितो बोध्यः। ध्येयस्य पापपुरुषस्य स्वरूपञ्च

स्मर्यते,

ब्रह्महत्याशिरस्कं च स्वर्णस्तेयभुजद्वयम्।

सुरापानहृदा युक्तं गुरुतल्पकटिद्वयम्॥

तत्संयोगपदद्वन्द्वमङ्गप्रत्यङ्गपातकम्।

उपपातकरोमाणं रक्तश्मश्रुविलोचनम्॥

खड्गचर्मधरं कृष्णं कुक्षौ पापं विचिन्तयेत्।

इति पापपुरुषनिरसनम्।

अथार्घ्यप्रदानम्।

गृह्यपरिशिष्टे, (अ. १। खं. ५।)

अथाचम्य दर्भपाणिः पूर्णमुदकाञ्जलिमुद्धृत्याभिमुखः स्थित्वा प्रणवव्याहृतिपूर्वया सावित्र्या त्रिर्निवेदयन् क्षिपेत् तदेवार्घ्यनिवे-

दनम्। असादित्यो ब्रह्मेति प्रदक्षिणं परिक्रम्य परिषिच्याप उपस्पृशति। (अ. १। खं. ७।) अथाकृष्णीयया हंसवत्या वा त्रिः सकृद्वा अर्घ्यमुत्क्षिपति। आधारमण्डपस्थं ज्योतिर्विशेषमञ्जलिपुटं प्रति दक्षिणनासापुटेन सम्प्राप्तं परिभाव्य तत्र मन्देहासुरनिवर्हणाय जलाञ्जलिना सह क्षिपामीति भावयन्, गायत्रीशिरसा पुनस्तेजो वायुमार्गेण स्वस्मिन्स्थापयेदिति विशेषो बोध्यः।

तदुक्तमाश्वलायनस्मृतौ,

ततस्तिष्ठन् जलं गृह्य प्राङ्मुखोऽञ्जलिना स्मरेत्।
स्थानादौ सुस्थितञ्चैव स्फाटिकज्योतिषा समम्॥

स्थानादौ आधारमण्डपे इत्यर्थः।

उत्तीर्य तत्र सम्प्राप्तं दक्षिणेन पथाऽञ्जलिम्।
व्याहृत्यादि जपेन्मन्त्रं स्मृत्वैवं परितो रवेः॥
मन्देहान् युद्धतः क्रूरान् निक्षिपेत्तेष्वथाञ्जलिम्।
षोड़शाक्षरमन्त्रेण पुनराकृष्य सत्वरः॥
पुनर्जलं गृहीत्वैवं तेजोमन्त्रञ्च तं स्मरेत्।
एवं त्रिवारमावृत्य दग्ध्वा तानसुरान् द्विजः॥
मन्त्रेणाकृष्य तत्तेजः स्थानादौ स्थापयेत्स्मरन्।
पूर्ववद्वाममार्गेण स्मृत्वा संस्थाप्य चात्मनि॥
प्रदक्षिणं समावृत्य जलं गृह्याचमेत्ततः। इति।

षोड़शाक्षरमन्त्रलक्षणमाह,

व्यासः,

षोड़शाक्षरकं ब्रह्मन् गायत्र्यास्तु शिरः स्मृतम्।

ओमापो ज्योतिरित्येष मन्त्रो वै तैत्तिरीयके ॥ इति।

सङ्ग्रहे,

मुक्तहस्तेन दातव्यं मुद्रां तत्र न कारयेत्।
तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन राक्षसी मुद्रिका भवेत् ॥
राक्षसीमुद्रिकाऽर्घ्येण तत्तोयं रुधिरं भवेत्।
जलेष्वर्घ्यं प्रदातव्यं जलाभावे शुचिस्थले ॥
संप्रोक्ष्य वारिणा सम्यक् ततोऽर्घ्यं तु प्रदापयेत्।

एतच्च अर्घ्यप्रदानं प्रधानमिति केचित्। अङ्गमिति बहवः। एवमर्घ्यान्तानि पूर्वाङ्गाणि निरूपितानि।

अथ गायत्रीजपः।

तत्र गृह्यम्,

यज्ञोपवीती नित्योदकः सन्ध्यामुपासीत वाग्यतः सायमुत्तरापराभिमुखोऽन्वष्टमदेशं सावित्रीं जपेत् अर्द्धास्तमिते मण्डले आनक्षत्रदर्शनादेवं प्रातः प्राङ्मुखस्तिष्ठन् आमण्डलदर्शनादिति।

अस्यार्थः। यज्ञोपवीतीति शिखाबन्धनादेरप्युपलक्षणम्। नित्योदकः, स्मृत्युक्ताचमनाद्यर्घ्यप्रदानान्तम् उदकसाध्यत्वादुदकशब्देन लक्ष्यते। वाग्यतः मौनी। नित्योदकः कृतस्मृत्युक्ताचमनाद्यर्घ्यान्तः सन्। सन्ध्यामुपासीतेति सर्वकालसाधारणम्। सायं तु विशेषोऽयम्। उत्तरस्या अपरस्याश्चान्तरालं वायवी दिक् तदभिमुखः। तत्रापि नाङ्गस्थेन। अन्वष्टमदेशम् अभिमुखः, प्रतीच्यां य उत्तरो भागः तदभिमुख इत्यर्थः। प्रातस्तिष्ठन्निति उपवेशननिवृत्त्यर्थम्।

अथ गृह्यपरिशिष्टम्। (अ. १। खं. ५।)

शुचौ देशे दर्भाम्भसोचिते दर्भान् संस्तीर्य व्याहृतिभिरुपविश्य प्राणायामत्रयं कृत्वा आत्मानं व्याहृतिभिरभ्युक्ष्य सावित्र्या ऋषिदैवतच्छन्दांऽस्यनुस्मृत्य षड्भिस्तदङ्गमन्त्रैर्यथाङ्गम् आत्मनि न्यस्यात्मानं तद्रूपं भावयेत्। यथा तत्सवितुर्हृदयाय नम इति हृदये। वरेण्यं शिरसे स्वाहेति शिरसि। भर्गो देवस्येति शिखायै वषडिति शिखायाम्। धीमहीति कवचाय हुमित्युरसि। धियो यो नः नेत्रत्रयाय वौषडिति नेत्रयोर्ललाटे च न्यस्य अथ प्रचोदयादस्त्राय फडिति करतले अस्त्रं प्राच्यादिदशदिक्षु न्यसेत्। देहाङ्गन्यासोऽयम्। एनमन्ये नेच्छन्ति। स हि विधिरवैदिक इति। अथ मन्त्रदेवतां ध्यात्वा आगच्छ वरदे देवीत्यावाह्य तिष्ठन्नूर्द्धनक्षत्रे आमण्डलदर्शनात् मन्त्रार्थमनुसन्दधानः प्रणवव्याहृतिपूर्विकां सावित्रीं जपेदिति।

भगवान्,

सायं प्रातश्च मध्याह्ने सावित्रीं वाग्यतो जपेत्।
सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशापराम्॥
गायत्रीं संस्मरेद्धीमान् हृदि वा सूर्यमण्डले।
मनःसन्तोषणं शौचं मौनं मन्त्रार्थचिन्तनम्॥
अव्यग्रत्वमनिर्वेदो जपसम्पत्तिहेतवः। इति।

जपसङ्ख्यामाह,

अष्टोत्तरशतं नित्यमष्टाविंशतिरेव वा।
विधिना दशकं वाऽपि त्रिकालेषु जपेद्बुधः॥ इति।

जपयोग्यान्यासनान्याह

व्यासः,

कौशेयं कम्बलञ्चैव अजिनं पट्टमेव च।
दारुजं तालपत्रञ्च आसनं परिकल्पयेत्॥
कृष्णाजिने ज्ञानसिद्धिर्मोक्षश्रीर्व्याघ्रचर्मणि।
वंशाजिने व्याधिनाशस्त्वभीष्टं चित्रकम्बले॥ इति।

निषिद्धासनान्याह

स एव,

वंशासनेषु दारिद्र्यं पाषाणे व्याधिसम्भवः।
धरण्यां दुःखसम्भूतिर्दौर्भाग्यं चित्रदारुजे॥
तृणे धनयशोहानिः पल्लवे चित्तविभ्रमः। इति।

तत्रोपवेशनमन्त्रमाह

व्यास एव,

पृथिव्या मेरुपृष्ठस्तु ऋषिरित्यभिधीयते।
सुतलं छन्द इत्याहुः कूर्मो वै देवता स्मृता॥
मेरोरारोहणे तस्या विनियोगः प्रकीर्त्तितः। इति।

वृद्धमनुः,

वस्त्रेणाच्छाद्य तु करं दक्षिणं यः सदा जपेत्।
तस्य तत्सफलं जप्यं तद्धीनमफलं स्मृतम्॥ इति।

विश्वामित्रः,

उत्तमं मानसं जप्यम् उपांशुं मध्यमं विदुः।
अधमं वाचिकं प्राहुः सर्वमन्त्रेषु वै द्विजाः॥ इति।

गौतमः,

गच्छतस्तिष्ठतो वाऽपि स्वेच्छया कर्म कुर्वतः ।
अशुचेर्वा विना सङ्ख्यां तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥ इति ।

बौधायनः,

नाभेरधः संस्पर्शं कर्मसंयुक्तो वर्जयेत् । इति ।

जपाङ्गभूतामक्षमालामाह

हारीतः,

शङ्खरूप्यमयी माला काञ्चनी जलजोत्पलैः ।
पद्माक्षकैश्च रुद्राक्षैर्विद्रुमैर्मणिमौक्तिकैः ॥
राजतैर्द्राक्षकैर्माला तथैवाङ्गुलिपर्वभिः ।

गौतमः,

शतं स्याच्छङ्खमणिभिः प्रवालैश्च सहस्रकम् ।
स्फाटिकैर्दशसाहस्रं मौक्तिकैर्लक्षमुच्यते ॥
पद्माक्षैर्दशलक्षं तु सौवर्णैः कोटिरुच्यते ।
कुशग्रन्थ्या च रुद्राक्षैरनन्तं फलमुच्यते ॥ इति ।

अथाक्षमालामणिसङ्ख्यामाह

प्रजापतिः,

अष्टोत्तरशतं कुर्यात् चतुष्पञ्चाशिकां तथा ।
सप्तविंशतिकां वाऽपि ततो नैवाधिका मता ॥

इति जपप्रकरणम् ।

अथ उपस्थानविधिः ।

तत्र गृह्यपरिशिष्टम् । (अ. १ । खं. ६ ।)

जातवेदसे सुनवाम सोमं, तच्छंयोरावृणीमहे, नमो ब्रह्मणे नमो अस्त्वग्नये इत्येताभिरुपस्थाय प्रदक्षिणं दिशः साधिपाः नत्वा अथ सन्ध्यायै सावित्र्यै गायत्र्यै सरस्वत्यै सर्वाभ्यो देवताभ्यश्च नमस्कृत्यात उत्तरम्,

उत्तमे शिखरे देवी भूम्यां पर्वतमूर्द्धनि ।
ब्राह्मणेभ्यो ह्यनुज्ञानं गच्छ देवि यथासुखम् ॥

इति सन्ध्यां विसृज्य भद्रं नो अभिवादय मन इत्युक्त्वा शान्तिं च त्रिरुच्चार्य प्रदक्षिणं परिक्रमन्,

आसत्यलोकादापातालादालोकालोकपर्वतात् ।
ये वसन्ति द्विजा देवास्तेभ्यो नित्यं नमो नमः ॥

इति नमस्कृत्य भूमिमुपसंगृह्य गुरून् वृद्धांश्चोपसंगृह्णीयात् एवं सायमिति ।

इदमुपस्थानोत्तरानुष्ठेयमुपसङ्ग्रहणं ब्रह्मचारिप्रकरणे मूलादौ स्पष्टम् ।

पारिजाते,

आर्षञ्छन्दो दैवतञ्च विनियोगस्तथैव च ।
वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ॥ इति ।

गोभिलः,

आयात्वित्यनुवाकस्य वामदेव ऋषिः स्मृतः ।
अनुष्टुभं भवेच्छन्दो वाग्देवी देवता स्मृता ॥

आवाहने तु गायत्र्या विनियोगः प्रकीर्त्तितः।

गृह्यपरिशिष्टे तु, (अ. १। खं. ५।)

अनुवाकसमानार्थको मन्त्रो विनियुक्तः आगच्छेति। स च प्रागुदाहृतः।

व्यासोऽपि,

आवाहयेत्तु गायत्रीं सर्वपापप्रणाशिनीम्।

आगच्छ वरदे देवि जप्ये मे सन्निधौ भव॥

गायन्तं त्रायसे यस्मात् गायत्री त्वमुदाहृता।

इति। व्याहृतीनां देवताद्याह

वृहत्पराशरः,

अग्निर्वायुस्तथा सूर्यो वृहस्पत्याप एव च।

इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः समुदीरिताः॥

गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च वृहती पङ्क्तिरेव च।

त्रिष्टुप् च जगती चैव छन्दांस्येतान्यनुक्रमात्॥

भरद्वाजः कश्यपश्च गौतमोऽत्रिस्तथैव च।

विश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठ ऋषयः क्रमात्॥

इति। मध्याह्नकालमधिकृत्योक्तम्

तत्रैव, (आ. गृ. प. अ. १। ७।)

उद्वाहुरुन्मुख उदुत्यं जातवेदसं चित्रं देवानामिति सूक्ताभ्यामादित्यमुपस्थाय जपमासीनो यथेष्टकालं कुर्य्यात् इति सन्ध्याविधिर्व्याख्यातः।

दैवाद्दिवा माध्याह्निकं न कृतं तत्र

स्मर्यते,

रात्रौ प्रहरपर्यन्तं दिवाकृत्यानि कारयेत्।
अवगाहं ब्रह्मयज्ञं सौरजपञ्च वर्जयेत्॥ इति।

सायं प्रातश्चोपस्थाने विशेषमाह

भगवान्,

नमो ब्रह्मणइत्येतां त्रिरुक्त्वा ऽथ दिशो नमेत्।
इमं मे वरुण तत्त्वायामीति सायंकाले विशेषतः॥
मित्रस्य चर्षणी द्वाभ्यां प्रातःकाले विशेषतः।

आश्वलायनस्मृतौ तु,

ऋग्भिश्चतुर्भिर्मित्रैश्च गायत्रीरेव बह्वृचः।

इत्युक्तम्। मित्रैर्मित्रदेवताकैः मित्रस्य चर्षणी धृत इत्यादिभिरित्यर्थः।

पराशरमाधवीये,

वारुणीभिरथादित्यमुपस्थाय प्रदक्षिणम्। इति।

यद्यपि वारुणीभिर्वरुणोपस्थानमेव लिङ्गात्प्राप्तं तथापि श्रुतेः प्राबल्यात्सूर्यस्योपस्थाने वारुणीनां विनियोगः।

तदाहुर्भट्टपादाः,

मन्त्रार्थं मन्त्रतो बुध्वा पश्चाच्छक्तिं निरूप्य च।
मन्त्राकाङ्क्षाबलेनेन्द्रशेषश्रुतिविकल्पनम्॥
श्रुत्या प्रबलया पूर्वं गार्हपत्याङ्गतां गते।
निराकाङ्क्षीकृते मन्त्रे निर्मूला श्रुतिकल्पना।
तेन शीघ्रप्रवृत्तित्वात् श्रुत्या लिङ्गस्य बाधनम्॥ इति।

साङ्गायाः सन्ध्यायाः फलमाह

यमः,

सन्ध्यामुपासते ये तु सततं संशितव्रताः ।
विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ इति ।

अकरणे प्रत्यवायमाह

दक्षः,

सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।
यदन्यत्कुरुते कर्म न तस्य फलभाग् भवेत् ॥

गोभिलोऽपि,

सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या येनानुपासिता ।
जीवमानो भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चैव जायते ॥ इति ।

मरीचिः,

सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते ॥ इति ।

तत्र विशेषमाह

पारिजाते भरद्वाजः,

सूतके मृतके कुर्यात्प्राणायाममसन्त्रकम् ।
तथा मार्जनमन्त्रांस्तु मनसोच्चार्य मार्जयेत् ॥
गायत्रीं सम्यगुच्चार्य्य सूर्यायार्घ्यं निवेदयेत् ।
मार्जनं तु न वा कार्यमुपस्थानं न चैव हि ॥ इति ।

अत्र गायत्रीदशकं कार्यम् ।

आपन्नश्चाशुचिः काले तिष्ठन्नपि जपेद्दश । इति ।

आपन्नः । आपद्ग्रस्तः । तं प्रति **अग्निस्मृतौ** अशक्तस्यारणेऽपि अर्घ्यस्यावश्यकतोक्ता ।

जलाभावे महामार्गे बन्धने त्वशुचावपि ।

उभयोः सन्ध्ययोः काले रजसा वाऽर्घ्यमुत्सृजेत् ॥ इति ।

अशुचौ आशौचे इत्यर्थः । श्राद्धभोजिनां सन्ध्याधिकारसिद्धये-विशेषः

स्मर्यते,

दशकृत्वः पिबेदापो गायत्र्या श्राद्धभुग् द्विजः ।

ततः सन्ध्यामुपासीत शुध्यते तदनन्तरम् ॥ इति ।

नैतच्छ्राद्धभोजनप्रायश्चित्तं, तस्य गुरुणो वक्ष्यमाणत्वात् । किं तु सन्ध्याधिकारायेति बोध्यम् ।

अथ मन्त्रार्थाः । तत्रापोहिष्ठादय ऋक्संहितास्थमन्त्रास्त-दर्थास्तद्भाष्यादेव ज्ञेयाः । इतरे तु मन्त्रा व्याख्यायन्ते । अग्निश्चे-त्यस्यायमर्थः । मा इति माम् । एते रक्षन्ताम् । मन्युः क्रोधाभि-मानिनी देवता ।

तथाच **भगवान्व्यासः** । (वे.अ.२ पा.१ सू.५) अभिमानि-व्यपदेशस्त्वित्यसूत्रयत् । मन्युपतयो जितक्रोधा महात्मानः । शिश्ना शिश्नेन । सुपांसु लुगित्यादिना डादेशः । इदं पापजातं मां तत्कर्त्तारं साहङ्कारम् अमृतयोनौ मोक्षकारणे सूर्याख्ये ज्योतिषि परब्रह्मणि जुहोमि प्रक्षिपामि तदर्थमिदमभिमन्त्रितं जलं स्वाहा मदीयप्राणाग्नौ हुतमस्तु । एतेन सूर्यश्चेत्यपि व्याख्यातम् ।

आपः पुनन्त्वित्यस्यायमर्थः । आपः पृथिवीं मच्छरीरम् ।

यच्छरीरं सा पृथिवीत्यारण्यकोक्तेः। सा च पृथिवी मां लिङ्ग-शरीरं पुनातु किंच ब्रह्मणो देवस्य पतिः परमात्मा पुनन्तु पुनातु। व्यत्ययेन बहुवचनम्। ब्रह्म वेदः पूता पूतमित्यर्थः। सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णः। उच्छिष्टं तन्निमित्तकपापं सर्वं, परि-हृत्येति शेषः। मां पुनातु। तदर्थं स्वाहा अभिमन्त्रितमुदकं प्राणाग्नौ जुहोमीत्यर्थः।

प्रणवो ब्रह्मपरः। भवन्त्यस्मिन्भूतानीति भूः। अधिकरणे क्विप्। भावयति व्यापयति विश्वमिति भुवः। अन्तर्भावितण्यर्थादसुनि गुणाभावश्छान्दसः। सुष्ठु इयन्ति इयूति प्राप्नुवन्त्येतदिति सुवः। स्वधातोः कर्मणि विच् बाहुलकात्। मह पूजायाम् अस्मादसुनि महः पूज्यम्। जन जनने, तप सन्तापे, आभ्यां कर्त्तर्यसुन्। सत्यं कालत्रयाबाध्यम्। सवितुः प्रेरकस्य वरेण्यं भजनीयं भर्गः संसार-भर्जनात् सच्चिदानन्दात्मकं रूपं धीमहि ध्यायामः यः सविता नः धियः प्रचोदयात् प्रेरयेत्। पञ्चमलकारः। आपः व्यापकं ज्योतिः चिद्रूपं रसः सुखम् अमृतं मोक्षः ईदृक् ब्रह्मेति ओम् अङ्गीकुर्वे ध्यायामि इत्यर्थः।

अत्र पितृचरणाः,

सवितुः सकलब्रह्माण्डोत्पादकस्य देवस्य क्रीडाकर्त्तुः कूटस्थ-ब्रह्मणः राहोः शिर इतिवदियं षष्ठी वरेण्यं सर्वोत्कृष्टतमं सूर्य-मण्डलतेजोरूपं भर्गः साम्बशिवरूपाग्निदेवताकम्। ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म अग्निर्देवतेत्यादिश्रुतौ तथा प्रसिद्धेः। तस्मायारक्षितं ब्रह्म ॐ तत् ब्रह्म तत्त्वमसीत्यादिश्रुतौ तथा प्रसिद्धेः। न त्वयं सर्वनाम

इदं कर्म वयं धीमहि ध्यायेम बाह्यान्तरेन्द्रियादिविशिष्टत्वास्म-दर्थतयोद्भूतरूपकर्तृत्वस्य विवक्षणात् बहुवचनम्। एतेनार्षं बहुवच-नमिति व्याख्यानं परास्तम्। यः इत्यस्येति यः लक्ष्मीनारायण-स्वरूपो नोऽस्माकं पूर्ववत् षष्ठीबहुवचनम् अस्मत्सम्बन्धिनीः धियः बाह्याभ्यन्तरेन्द्रियादिविशिष्टे सद्विषयज्ञानानि प्रेरयेत् इत्यर्थः। अयमपि न सर्वनाम। एतेन तथा व्याख्यानमपास्तम्। यथाश्रुते सर्वोत्कृष्टे एकवचनतया ऽतिनिकृष्टेऽस्मदर्थे बहुवचनतया व्याख्या-नन्तु सुतरामयुक्तमिति केचित्। तन्न। भेदाभेदप्रतिपादनेनाप-कर्षोत्कर्षप्रतिपादनाय तथैवौचित्यादित्याहुः।

मम तु प्रतिभाति। स चासौ सविता च तत्सवितेत्येकं पदं देवस्य स्वतःप्रकाशस्य तस्य सवितुः कर्मादौ लोकानां प्रेरकस्य वरेण्यं महः। षष्ठी ध्यानादेर्भेदनिबन्धनत्वादभेदतदभावाद्राहोः शिर इति वत्तत्सूचनायैव कृता। भर्गोऽहं संसारभर्जितत्वाद्भर्गत्वं कर्त्तरि धीमहि ध्यायामि आर्षमेव बहुवचनम्। आत्मनेपदार्थं तत्कल्पनस्यावश्यकत्वात्। तत्फलं तु तद्ध्यानस्य सर्वावश्यकत्वसूचनम्। अत एवाग्रे न इति बहुवचनम्। व्यत्ययो वोभयत्र बोध्यः।

यद्वा भर्गः वयमिति वेदाः प्रमाणमितिवत्। बहुत्वं तु प्राग्वद्वाऽधिकारिव्यक्तिभेदेन वा। यः सविता। अग्रे प्राग्वत्।

यद्वा प्रेरकस्य सूर्यस्य सवितुरित्यनेनैव श्लेषेणोत्पादकतया ब्रह्म-रूपत्वं, देवस्येत्यनेन क्रीडार्थकतया विष्णुरूपत्वं, भर्गः भर्गस्य छान्दसो व्यत्ययः अनेन शिवरूपत्वं, वरेण्यमित्यनेन तुरीयरूपत्वम्। षष्ठी अन्यच्च सर्वं प्राग्वत्।

यद्वा यः सविता देवः सोऽस्माकं धियः कर्माणि धर्मादिविषया बुद्धीर्वा प्रचोदयात् प्रेरयेत् तत्तस्य सर्वासु श्रुतिषु प्रसिद्धस्य देवस्य द्योतमानस्य सवितुः सर्वान्तर्यामितया प्रेरकस्य जगत्स्रष्टुः परमेश्वरस्यात्मभूतं वरेण्यं सर्वैरुपास्यतया ज्ञेयतया च संभजनीयं भर्गः अविद्यातत्कार्ययोर्भर्जनाद्भर्गः स्वयं ज्योतिः परब्रह्मात्मकं तेजः धीमहि तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमिति वयं ध्यायेम।

यद्वा तदिति भर्गविशेषणं सवितुर्देवस्य तत्तादृशं भर्गो धीमहि। किं तदित्यपेक्षायामाह य इति। लिङ्गव्यत्ययः। यत् भर्गो धियः प्रचोदयति तद्ध्यायेमेति समन्वयः।

यद्वा यः सविता सूर्यः धियः कर्माणि प्रचोदयात् प्रेरयति तस्य सवितुः सर्वस्य प्रसवितुर्देवस्य द्योतमानस्य सूर्यस्य तत्सर्वैर्दृश्यतया प्रसिद्धं वरेण्यं सर्वैर्भजनीयं भर्गः पापानां तापकं तेजोमण्डलं धीमहि ध्येयतया मनसा धारयेम।

यद्वा भर्गशब्देनान्नमभिधीयते यः सविता देवो धियः प्रचोदयति तस्य प्रसादाद्भर्गोऽन्नादिलक्षणं फलं धीमहि धारयामः। तस्याधारभूता भवेमेत्यर्थः। भर्गशब्दस्यान्नपरत्वे धीशब्दस्य कर्मपरत्वे चाथर्वणं प्रमाणम्,

वेदांश्छन्दांसि सवितुर्वरेण्यं
भर्गो देवस्य कवयोऽन्नमाहुः।
कर्माणि धियः सूनते प्रब्रवीमि

इति। गृह्यपरिशिष्टादावुपस्थानोत्तरकालानुष्ठेयतयोक्तानाम् उपसंग्रहणं तु ब्रह्मचारिप्रकरणे प्रपञ्चितमन्यत्र।

उपनीतस्य सन्ध्यायाः प्रारम्भे तत्त्वमुच्यते।

सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु॥

इति **दक्षोक्तेः,**

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सन्ध्योपासनकं विधिम्।

अनर्हः कर्मणां विप्रः सन्ध्याहीनो यतः स्मृतः॥ इति

छन्दोगपरिशिष्टाच्च,

सर्वमूलत्वेनोपनीतस्य सन्ध्याप्रारम्भादिविषये तत्त्वं यथाशास्त्रं यथामति उच्यते। तत्र

अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्यनक्षत्रवर्जितः।

सा तु सन्ध्या समाख्यातेति **दक्षोक्तेः** यद्यपि सन्ध्याशब्दः कालविशेषपरः। अत्र सूर्यनक्षत्रपदमत्यन्ततेजस्वितत्परम्।

सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामर्धास्तमितभास्कराम्।

इति **संवर्त्तात्,** प्रत्यगातारकोदयादिति **याज्ञवल्क्याच्च।** तथाऽपि

सन्धौ सन्ध्यामुपासीत नोद्गते नास्तगे रवौ।

इति **वृद्धयाज्ञवल्क्यात्,** स व्रती बहिः सन्ध्यामुपासीतेति **शङ्खात्,** अहरहः सन्ध्यामुपासीतेति विधेः, तस्मात् ब्राह्मणो अहोरात्रस्य सन्ध्यामुपास्ते इति **तैत्तिरीयाच्च** तत्कालयोगनिमित्तकः प्राणायामादिकर्मकलापविशेषः सन्ध्याशब्दार्थः। उपासनं चानुष्ठानमिति **केचित्। परे तु** ततो रूपा च सन्ध्याशब्दवाच्या देवी।

पूर्वा सन्ध्या तु गायत्री सावित्री रक्तवर्णिका।

कृष्णा सरस्वती ज्ञेया सन्ध्यात्रयमुदाहृतम् ॥

इति **वृद्धयाज्ञवल्क्योक्तेश्च** । सन्धिकालोपास्यत्वात् सन्ध्येति **माधवः** । सम्यक् ध्येयत्वात् सन्ध्येति **नृसिंहः** । अनेन क्रमेण ब्रह्म-रुद्रविष्णुरूपत्वमुक्तं तेषां तद्वर्णत्वादित्याहुः । अत्रोपासनं ध्यानम् ।

न भिन्नां प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह ।

साऽहमस्मीत्युपासीत विधिना येन केनचित् ॥

इति **व्यासोक्तेरिति केचित्** । **परे तु** ध्यानपूर्वको गाय-त्रीजप एवात्रोपासनं तदेव प्रधानम् । सन्ध्यामुपासते इति फल-सम्बन्धबोधनात् । नार्घ्यदानं तदभावात् ।

या सन्ध्या सा जगत्सूतिर्मायाऽतीता हि निष्कला ।

ईश्वरी केवला शक्तिस्तत्त्वत्रयसमुद्भवा ॥

ध्यात्वाऽर्कमण्डलगतां सावित्रीं तां जपेद्बुधः ।

इति **कौर्मेण** ध्यानस्याङ्गत्वप्रतिपादनात् । देवतां ध्यायेत् जपं कुर्यादिति **शङ्खात्** । नित्योदकः सन्ध्यामुपासीतेत्युपक्रम्य गायत्री-जपस्यैव **आश्वलायनेनो**क्तेस्तज्जपस्यैव प्राधान्यप्रतीतेः ।

मनुनाऽपि, (अ. ४ श्लो. ९४)

ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुयुः ।

इति गायत्रीजपे एव सन्ध्यापदप्रयोगात् । प्राणायामादीनां प्रतिनियतस्वरूपत्वेन दैर्घ्यासम्भवेन गायत्रीजपस्य सहस्रादिसङ्ख्यया दैर्घ्यसम्भवात् ।

यत्तु भारतम्,

तथैव ते महाराज दंशिता रणमूर्द्धनि ।

सन्ध्यागतं सहस्रांशुमादित्यमुपतस्थिरे ॥

इति। तदपि गायत्रीजपपरमेव। तत्रैव ब्रह्माभिन्नार्कोपस्थानात्। उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यमभिध्यायन्निति तैत्तिरीयश्रुतेरुक्तरीत्या तत्परत्वाच्च।

पूर्वां सन्ध्यां सनक्षत्रामुपक्रम्य यथाविधि।

गायत्रीमभ्यसेत्तावद्यावदादित्यदर्शनम् ॥

इति नारसिंहाच्च। एवञ्च "न भिन्ना"मिति व्यासवाक्येऽङ्गभूतध्यानमेवोपासनत्वेनाभिमतमित्याहुः। केचित्तु गायत्रीं मन्त्ररूपां तत्प्रतिपाद्यब्रह्माभिन्नत्वेन गृहीतां जपेत्तां मनसाऽहमित्युपासीतेति व्यासवाक्यार्थमाहुः। इयं नित्या काम्या च।

अहोरात्रकृतैः पापैर्यामुपास्य प्रमुच्यते।

सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या नैवाप्युपासिता।

जीवमानो भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चैव जायते ॥

इति वृद्धयाज्ञवल्क्येन फलदोषयोरुक्तेः। स्पष्टं चेदमन्यत्रापि। अज्ञानकृतपापविषयमेतत्। यद्यपि

सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्ययोः पार्थिवेष्यते।

अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः ॥

इति वैष्णवात्,

जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात्। (या.स्मृ.अ.१श्लो.२४)
सन्ध्यां प्राक् प्रातरेवं हि तिष्ठेदासूर्यदर्शनात् ॥ (या.स्मृ.अ.१श्लो.२५) इति
प्रातःसन्ध्यामुपासीत दन्तधावनपूर्वकम्। (या.स्मृ.अ.१श्लो९८) इति।
उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाऽग्नींस्तानुपास्य च। (या.स्मृ.अ.१श्लो.११४(

इति च याज्ञवल्क्यात् । सन्ध्याद्वयोपासनम् इति विष्णुस्मृतेः ।
नानुतिष्ठति यः पूर्वां नोपास्ते यश्च पश्चिमाम् ।
स शूद्रवद्बहिष्कार्यः सर्वकर्मसु साधुभिः ॥ (म.स्मृ.अ.२श्लो.१०३) इति
पूर्वां सन्ध्यां जपन् तिष्ठेत्सावित्रीमाऽर्कदर्शनात् ।
पश्चिमां तु समासीनः सम्यगृक्षविभावनात् ॥ (म.स्मृ.अ.२श्लो.१०१) इति

*कराभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।
आदित्याभिमुखस्तिष्ठंस्त्रिरूर्ध्वं सन्ध्ययोः क्षिपेद् ॥

इति च मनोश्च सन्ध्याद्वयमेव प्राप्तं तथापि,

*परं कल्यः प्रभाते स्यान्मध्याह्ने तु स्त्वजुम्भितः ।
द्विजोऽर्ध्यं प्रक्षिपेद्देव्या सायं चोपविशन्भुवि ॥ इति
*प्राणायामत्रयं कार्यं सन्ध्यासु च तिसृष्वपि ।
अथ सन्ध्यामुपासिष्य इति सङ्कल्प्य मार्जयेद् ॥ इति
*सायंकाले पिबेदप इति च मनोः ।
प्रातःसन्ध्यां सनक्षत्रां मध्यमां स्नानकर्मणि ।

इति शङ्खात्

सन्ध्याकाले तु संप्राप्ते मध्याह्ने च ततः पुनः ।
उपास्ते यस्तु नो सन्ध्यां ब्राह्मणो हि विशेषतः ॥
स जीवन्नेव शूद्रः स्यान्मृतः श्वा चैव जायते । इति
रात्र्यन्त्यामनाड्यौ द्वे सन्ध्याकालोऽयमुच्यते ।
दर्शनाद्रविरेखायास्तदन्तो मुनिभिः स्मृतः ॥
मध्यद्वयामादासायं सन्ध्या माध्याह्निकीष्यते ।

---

* एतच्चिह्नाङ्कितानि वचनानि मनुसंहितापुस्तके नोपलभ्यानि ।

8-7-07

BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1166.

BALAMBHAṬṬĪ.

A COMMENTARY ON THE MITĀKṢARA.

बालम्भट्टी

लक्ष्मी-इत्यपरनाम्नी

मिताक्षराव्याख्या

स्वपत्नीलक्ष्मीदेवीनाम्ना

बालम्भट्टपायगुण्डेन

विरचिता ।

श्रीगोविन्ददासेन संशोधिता ।

VOL. II. FASCICULUS I.

CALCUTTA:
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.
1907.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

Asiatic Society of Bengal,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,
15, PICCADILLY, LONDON, W., AND MR. OTTO
HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

		Rs.	As.
*Advaita Brahma Siddhi, Fasc. 2, 4 @ /10/ each	..	Rs 1	4
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14
*Agni Purāṇa, Fasc. 3-14 @ /10/ each	..	7	8
Aitarēya Brāhmana, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol III, Fasc 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each	...	14	6
*Anu Bhashya, Fasc 2-5 @ /10/ each	...	2	8
Aphorisms of Sāṇdilya, (English) Fasc. 1 @ 1/-	...	1	0
Astasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	3	12
*Atharvana Upanishad, Fasc. 2-5 @ /10/ each	...	2	8
Açvavaidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	3	2
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II. Fasc 1-5 @ 1/ each	...	11	0
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1-2 @ 1/- each	...	2	0
Bālam Bhaṭṭi, Vol. I, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	1	4
Baudhāyana Srauta Sūtra, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14
*Bhamati, Fasc. 4-8 @ /10/ each	...	3	2
Bhātta Dipikā Vol. I, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	3	2
Brahma Sutra, Fasc. 1 @ /10/ each	...	0	10
Brhaddēvatā, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	2	8
Brhaddharma Purāna, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	3	12
Bodhicaryāvatāra of Cāntideva, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	2	8
Çatadūṣaṇī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	...	8	0
Çatapatha Brāhmana, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	11	14
Çatasāhasrika-prajnāpāramitā, Part I, Fasc. 1-12 @ /10/ each	...	7	8
*Caturvarga Chintāmani, Vols. II. Fasc. 1-25; Vol. III. Part I, Fasc. 1-18 Part II, Fasc. 1-10, Vol IV, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	36	4
Çlokavartika, (English) Fasc. 1-5 @ 1/4/ each	...	6	4
*Çrauta Sutra of Āpastamba, Fasc. 6 17 @ /10/ each	...	7	8
Ditto Çankhāyana, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4 @ /10/ each; Vol 4, Fasc. 1	...	10	0
Çri Bhāshyam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14
Dān Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	1	4
Gadadhara Paddhati Kālasāra, Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	4	6
Ditto Ācārasāra, Vol. II, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	1	4
Gobhiliya Grihya Sutra, Fasc. 1-12 @ /10/ each	...	7	8
Kala Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each	..	4	6
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ 1/4/ each	...	17	8
Kūrma Purāṇa, Fasc. 1-9 @ /10/ each	...	5	10
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	...	3	0
*Lalitavistara, Fasc. 3-6 @ /10/ each	...	2	8
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each	...	6	14
Mahā-bhāṣya-pradipodyota, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-12 Vol. III, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	15	10
Manutikā Saṃgraha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each	...	9	0
*Markandeya Purana, Fasc. 4-7 @ /10/ each	...	2	8
*Mimāṁsā Darçana, Fasc. 3-19 @ /10/ each	...	10	10
Nyāyavārtika, Fasc. 1-6 @ /10 each	...	3	12
*Nirukta, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each	...	5	0
*Nitisara, Fasc. 2-5 @ /10/ each	...	[illegible]	[illegible]

बालम्भट्टी।

मिताक्षराव्याख्या।

अथ व्यवहाराध्यायः।

१। पूर्वत्राान्ते दुष्टदण्डस्य शिष्टरक्षणस्य च विधानादन्वयव्यतिरेकाभ्यां पालनाधिकारिणाऽहरहर्व्यवहारदर्शनं कर्त्तव्यमित्युक्तम्। तस्य व्यवहारस्य स्वरूपप्रकारेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायामयमध्याय इत्याह। **अभिषेकादीति।** यद्वा व्यवहारान् स्वयमित्यादिना प्रयोगविधिना साङ्गोपाङ्गो व्यवहारः कर्त्तव्यतया विहितः पूर्वत्राान्ते। तत्राङ्गाद्याकाङ्क्षायामाह। **अभीति।** हेतुहेतुमद्भावरूपसम्बन्धोऽनयोरध्याययोः सङ्गतिर्बोध्या।

२। उक्तौ हेतुमाह। **व्यवेति।** चस्त्वर्थे वाक्यालङ्कारे वा। कीदृश इति स्वरूपप्रश्नः कतिविध इति प्रकारप्रश्नः। कथं चेतीतिकर्त्तव्यताप्रश्नः। **इतिकर्त्तव्यतेति।** इत्याकाङ्क्षायामवश्यं वक्तुमुचित इत्यादिः। स्वरूपप्रकारेतिकर्त्तव्यताकलाप इत्यर्थः अङ्गादिकलाप इत्यर्थो वा।

३। आद्यश्लोकेन त्रयाणामप्युत्तराणीति ध्वनयन् स्वरूपप्रश्नस्याद्यस्य प्रकृत्योत्तरमभिहितमिति प्रतिपादयन् तत्स्वरूपमाह। **अन्येति।** अनेन भावे घञ् तत्र सूचितः। धातूनामनेकार्थत्वात्तदर्थलाभः। अयं च रूढ्यर्थः। योगार्थस्तु नानासन्देहहरणम्,

वि नानार्थे ऽव सन्देहे हरणं हार उच्यते।
नानासन्देहहरणाद् व्यवहार इति स्मृतः॥

इति कात्यायनात्। स्पष्टत्वाय समुदाहरति। यथेति। द्वितीयोत्तरमाह। तस्येति। प्रातिपदिकोदितव्यवहारस्य प्रत्ययेन द्वितीयाबहुवचनेन भेदो दर्श्यते इत्यर्थः।

४। पूर्वमनुवाक्येन प्रतिपादितमर्थं राजेत्येव वाच्ये स्वयमित्येव सिद्धाऽधिकनृपपदोक्तिस्वारस्येन प्रतिपादयति। नृप इति। यौगिकोऽयं न रूढ इति भावः। अत एव युक्तस्येति सामान्यत एवादावुक्तम्। *इतिना करणत्वं तत्र तस्योच्यते। क्षत्रियेति। अभिषिक्तस्य तस्यैवेत्यर्थः। अपिनाऽस्यैव समुच्चयः। व्यवहारान् स्वयमित्यस्य विधित्वेन पश्येदिति पुनर्विधिवैयर्थ्यं परिहरति। पश्येदितीति। धर्मेति। विद्वद्ब्राह्मणसाहित्यादिरूपधर्मविशेषेत्यर्थः। तथा च व्यवहारान्नृपः पश्येदिति यत् तद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह धर्मशास्त्रानुसारेण तादृशः स इति योजना बोध्या। एतेनास्य वैयर्थ्यं परिहृतम् अन्यथा तेनैव सिद्धेऽस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव।

५। तमेव धर्मविशेषमाह। विद्वद्भिरित्यादिना। स एव

---

* नृप इति न क्षत्रियमात्रस्यायं धर्म इति मूलवाक्यस्थेन इतिपदेन नृपपदस्य प्रदर्शने करणत्वमुच्यते इत्यर्थः। दर्शयतीत्याख्यातोपात्तं कर्तृत्वं तु याज्ञवल्क्यस्येति भावः। तथा च नृप इति पदेन स्मृतिकारः "न क्षत्रियमात्रस्यायं धर्मः, किं तु प्रजापालनाधिकृतस्यान्यस्यापीति" दर्शयतीत्यन्वयार्थः।

धर्म इतिकर्त्तव्यता। सा चाङ्गानुष्ठानप्रकारः। एवं चास्य श्लोकस्यैव प्रपञ्चः सकलोऽध्यायशेष इति भावः। ब्राह्मणैरित्यस्य फलमाह। नेति।

६। धर्मविशेषविधानार्थत्वेनास्य प्राप्तं व्यवहारदर्शने नृपस्य ब्राह्मणानां च समप्राधान्यं निराचष्टे। ब्राह्मणैस्सहेतीति। तेषां ब्राह्मणानाम्। ननु तावता कथं तत्त्वमत आह। सहयुक्त इति। सहार्थेन योगे ऽप्रधाने तृतीयेति तदर्थः। यथा पुत्रेण सहागतः पितेत्यादौ शाब्दक्रियाद्यनन्वयित्वरूपमप्राधान्यं पुत्रादेस्तथा प्रकृतेऽपीति तदर्थत्वेऽपि न तथेति भावः। एतत्फलमाह। अतश्चेति। न ब्राह्मेति। आद्ये तथा सत्त्वेऽपि द्वितीये राज्ञो दोषो य उक्तः स ब्राह्मणानां नेत्यर्थः। उक्तहेतोः। न तु सर्वथा दोषाभावोऽभिमतः। सभा वा न प्रवेष्टव्येत्यनेन विरोधापत्तेरिति बोध्यम्।

७। तेषां तत्र कथनेनैव तल्लाभे शास्त्रान्तरस्यासम्भवेनैव निरासे तदुक्तिफलमाह। नार्थेति। अत एव मिथः समवाये ऽस्य प्राबल्यं न तस्येति वक्ष्यति। न्यूनतां परिहरति। देशादीति। आदिना देवगृहादिपरिग्रहः। पारिभाषिकधर्मेण व्यवस्थानं समयः। तत्सिद्धदेशादिसम्बन्धिधर्मस्येत्यर्थः। विरुद्धस्य त्याज्यत्वस्योक्तत्वादाह। धर्मेति। वक्ष्यतीति। संविद्व्यतिक्रमप्रकरणे योगीश्वर इति भावः। क्रोधेति प्रतीकम्। सिद्ध इति। तयोस्तत्र निषिद्धत्वात्सामान्येन सर्वत्रेति भावः। आदरेति। अत्र विशेषेण तत्त्यागार्थमित्यर्थः।

मनुरपि, (अ. ८ श्लो. १-३।)

व्यवहारान् दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः।
मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिः सार्धं विनीतः प्रविशेत्सभाम्॥
तत्रासीनः स्थितो वाऽपि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम्।
विनीतवेषाभरणः पश्येत्कार्याणि कार्यिणाम्॥
प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः।
अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक् पृथक्॥
*धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः।
प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत्॥

इति। व्यवहारान् अर्थिप्रत्यर्थिनोर्विवादविषयोक्तीः दिदृक्षुः निर्णिनीषुः पार्थिवः पृथिवीपतिः क्षत्रियादन्योपि मन्त्रज्ञैः देशकालाद्युचितकार्याकार्यनिरूपणाभिज्ञैः। एतच्च ब्राह्मणैरित्यस्य विशेषणम्। अमन्त्रज्ञा हि ब्राह्मणा देशकालाद्यननुरूपं धर्ममपि सहसा ब्रुवन्तो राज्ञः कञ्चिदनर्थमापादयेयुः। मन्त्रिभिः बुद्धिसचिवैः विनीतः सहजाहार्योभयविनययुक्तः पाणिमुद्यम्य उत्तरीयादुद्धृत्य वस्त्रोपसंव्यानं कृत्वेति यावत् पश्येत् निश्चिनुयात् कार्याणि ऋणादानादीनि। देशदृष्टा हेतवः देशविशेषव्यवस्थितानि निर्णयसाधनानि। यथोदीच्यमध्यमानां, कन्यां याचमानाय भोजनं यदि दीयते तदा तुभ्यं देयेत्यनुक्तेऽपि प्रतिश्रुता भवतीति। शास्त्रदृष्टाः साक्षिप्रभृतयः॥ १॥

---

* अयं श्लोकः मनुसंहितापुस्तके नोपलब्धः।

१। प्रागुक्तब्राह्मणेभ्यः सभ्याः पृथक् कार्या इत्याह। **किं चेति**। श्रुतेत्यस्य वेदशास्त्रसम्पन्ना इति शब्दोऽर्थस्तत्फलितमाह। **श्रुतेनेति**। अत्र द्वावपि भावप्रत्ययान्तौ क्रियापरौ। अन्यथा धर्मज्ञानस्यानुपयोगात्। धर्मशब्दो लक्षणया शास्त्रपर इत्याह। **धर्मशास्त्रेति**। ताच्छील्ये णिनिरित्याह। **शीला इति**। एतानुद्दिश्य सभासत्त्वं विधीयते इत्याह। **एवंभूताः। सभेति**। विधेयार्थमाह। **सभायामिति**। तदर्थमाह। **संसदीति**। सीदन्तीत्युक्तस्य व्याख्या। **यथोपेति**। धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः। बलात्कारनिरासायाह। **दामेति**।

२। एते सभासदोऽपि ब्राह्मणा एवेत्याह। **यद्यपीति**। तस्य त्रितयसाधारणत्वादिति भावः। **सत्विति**।

विनीतवेषो नृपतिः सभां गत्वा समाहितः।
आसीनः प्राङ्मुखो भूत्वा पश्येत्कार्याणि कार्यिणाम्॥

इति, इतः पूर्वश्लोकः। स राजा स्थिरैर्भयतोऽचञ्चलैः प्राज्ञैर्बुद्धिमद्भिः मौलैः पितृपितामहादिपरम्परायातैः द्विजोत्तमैः ब्राह्मणैः। सप्तमीतत्पुरुषः। धर्मशास्त्रं मानवादि तस्य योऽर्थः सिद्धान्तस्तत्र निष्णातैः अर्थशास्त्रमौशनसादि तत्र तथा।

३। ननु बहुत्वस्य त्रित्वादिपरार्द्धपर्यन्तसंख्याव्यापकत्वेन तत्र ते कति कार्या इत्यत आह। **ते चेति**। सभासद इत्यर्थः। *कपिञ्जलाधिकरणन्यायेनेति भावः। **त्रय इत्यस्य त्रय एवेत्यर्थः**।

---

* "कपिञ्जलानालभेत" इति श्रुतौ कपिञ्जलाः कति ग्राह्या इति शङ्कायाम् पूर्वोपस्थितत्वात् त्रित्वसङ्ख्याविशिष्टा इति तदधिकरणे स्थितम्। तद्वदत्रापि त्रयः सभासदः कार्या इति भावः।

एवेन पूर्वापरकोट्योर्निरासः । तत्राद्ये हेतुमाह । **बहुवचनेति** । द्वितीये हेतुमाह । **यस्मिन्निति** । इतोऽपि तत्र ब्राह्मणा एवेत्यपि बोध्यम् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ।

४ । मतान्तरमाह । **बृहस्पतिस्त्विति** । उत्तमादिभेदेनाह । **सप्तेति** । वेदशब्दः शास्त्रस्याप्युपलक्षणम् । लोकशब्दो देशकालादिपरः । यद्वा स तदन्यसर्वपरः । धर्मशब्दः शास्त्रपरः । प्राधान्यात्तस्य पुनरुक्तिः । यत्र सभायाम् । **यत्रेति** । यज्ञसभासदृशीत्यर्थः । यदि तु एतदनुरोधेन **मानवे** त्रय इत्युपलक्षणं मध्यमपक्षपरं वा तदा एकवाक्यतैव न पक्षान्तरम् । अत्र पक्षे ते च त्रय इत्यपि तथेति न भेद इति बोध्यम् । परन्तु ते च त्रय इति बृहस्पतिस्त्विति च वदतो **विज्ञानेश्वरस्य** न सम्मतमिदमिति बोध्यम् ।

५ । ननु व्यवहारान्नृप इत्यत्रोपात्तविद्वद्ब्राह्मणोद्देशेन श्रुताध्ययनसम्पन्नत्वादिरूपो धर्मोऽनेन विधीयताम् । तथा च विद्वद्ब्राह्मणविशेषणत्वाच्छ्रुताध्ययनसम्पन्नादेर्नप्रागुक्तेभ्य एते सभासदो भिन्ना इति किं चेत्यवतरणासङ्गतिरित्याशयेनाशङ्कते । **न चेति** । समानविभक्तिकनामार्थयोरभेदान्वय इति व्युत्पत्तेराह । **तृतीयेति** । *वचनक्रमेणेत्यमुक्तम् । अभेदस्य संसर्गत्वाभावादाह । **विशेषणेति** ।

---

* विभक्तिक्रमे प्रथमायाः पूर्वत्वेऽपि व्यवहारान् नृपः पश्येदिति वचनस्य श्रुताध्ययनसंपन्ना इति वचनापेक्षया पूर्वत्वात् तत्र च तृतीयाया निर्देशात् वचनपर्यालोचनायां तृतीयायाः प्रथमोपस्थितत्वात् पूर्वमुक्तिः । तथा च तृतीयाप्रथमान्तनिर्दिष्टानामिति मूलवाक्ये न काचिदनुपपत्तिरिति भावः ।

मन्वध्याहारेण तत्सम्भवोऽत आह । **विद्वद्भिरिति** । ननु विद्वद्भि-रित्यस्यैव विवरणपरमिदमिति न पुनरुक्तिप्रसङ्गोऽत आह । **चेति** । तेन यच्छब्दोक्तिवैयर्थ्यापत्तिसमुच्चयः । स हि विधेयत्वप्रतिबन्धकः । तथा च तद्बलादचैव मिथ उद्देश्यविधेयभावः स्वरसतः प्रतीयते । तत्र च प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन लोकादिसिद्धश्रुताध्ययनसम्पन्नादिक-मुद्दिश्य सभासत्त्वं विधीयते इति भावः ।

६ । यच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शकत्वे ऽपि **कात्यायन**विरोधरूपदोषा-न्तरमपि सूचयन्नाह । **तथा चेति** । तथा च तदुद्देशेन तद्विधिर्न घटते इति ते एव सभासद इति वक्तुं न शक्यते इति भावः ।

७ । **स इति** । प्रागुक्ताग्रिमोऽयम् । प्राड्विवाकेन सहितः । **प्राड्विवाको** राजप्रतिनिधिः । प्राड्विवाकाक्षदर्शकावित्यमरः । **अमात्या** बुद्धिसचिवास्तत्सहितः । ब्राह्मणास्तु पुरोहितस्तु तैः सहितः । **सभ्यैः** सहितः । अनेन सर्वेषामङ्गत्वमुक्तम् । **धर्मत-**स्तच्छास्त्रतः । प्रेक्षक इत्यर्थः ।

८ । **तत्र** सभ्यब्राह्मणयोर्मध्ये । **अनीति** । राज्ञेति शेषः । एवमग्रेऽपि । तथा मूलानुक्तेः । **सभेति** । तथा मूलोक्तेः । तथा भेदोक्तेः फलभेदमाह । **तत्रेति** । प्राग्वत् । **तं** राजानम् । **तद्भागिन इति** । राजसम्बन्धिदोषभागिन इत्यर्थः । एवं च प्रागुक्तदोषशब्दो विशेषपरो बोध्यः । पुनस्त्वर्थे ।

९ । न्यूनतामज्ञाननिरासाय सर्वथा ऽनावश्यकमूलस्थचशब्देन परिहरति । **रिपाविति** । वित्तान्तपञ्चानां द्वन्द्वान्मतुप् । तत्र कुलवत्त्वं कुलीनत्वम् । कुलभूतैरित्यस्य परम्परायातैरित्यर्थः ॥ २ ॥

१ । ननु राज्ञः प्रतिदिनं व्यवहारदर्शनवत् कार्यान्तराण्यपि कर्त्तव्यत्वेन विहितानि तत्र दैवात्समवाये किं कार्यमित्याशङ्कायामाह । **व्यवहारेति** । अत एव तुः । तेन तदत्यागसूचनद्वारा तस्याप्यावश्यकत्वं सूचितम् । कार्यवशादित्यस्य व्याख्या । **कार्यान्तरेति** । शान्तिकाद्यावश्यकोक्तभिन्नकार्येत्यर्थः । **सह** सहितः । अनेन प्रागुक्तेभ्यः सर्वेभ्यो भिन्नोऽयमिति सूचितम् ।

२ । सर्वपदस्वारस्यादाह । **सामेति** । देशादिसमयधर्मानित्यर्थः । विन्ते विचारयतीति सर्वपाठः वेत्तीति पाठे वेत्तीत्यस्य तत्पूर्वकं जानातीत्यर्थः । प्रकरणात्तल्लाभे तदुक्तिफलमाह । **न स्पृचीति** ।

३ । यतोऽयं सर्वतो भिन्नो ऽत एव विशेषमाह । **तं चेति** । ब्राह्मणं चेत्यर्थः । **यथाहेति** । **कात्यायन** इति अर्थः । **मध्येति** । पक्षपातरहितमित्यर्थः । **परत्र** परलोकविषये । **उद्युक्तम्** अनलसम् ।

४ । मुख्यपक्षोक्तिपरतया मूलस्य न न्यूनतेति सूचयन् स्मृत्यन्तराविरोधेनानुकल्पमाह । **एवंभूतेति** । **ब्राह्मण इति** । उक्तगुणविशिष्ट इत्यर्थः । अन्यथा स्वोक्तिवैयर्थ्यमेव स्यादिति बोध्यम् । **यत्नेनेति** । तस्य धर्मशास्त्रादावनधिकारादिति भावः ।

५ । मतान्तरमाह । **नारदेनेति** । **अयमेवेति** । योगीश्वरोक्तब्राह्मणरूपानुकल्पत्वेनोक्त एवेत्यर्थः । राज्ञो बहुकार्यव्याकुलत्वेनावकाशाभावादिति भावः । **पुरस्कृत्येति** । अत्र प्रस्तुतत्वाद्राजनियुक्तोक्तपुरुष एव तत्र कर्त्ता बोध्यः । अत एव

सत्प्रतिष्ठः स्मृतो धर्मो धर्ममूलो नराधिपः ।

सह मन्त्रिरतो राजा व्यवहारान्विशोधयेत् ॥

इत्यग्रे तेनैवोक्तम्। व्यवहारानन्विति युक्तः पाठः। एतदेव स्पष्टयति। **प्राड्विवाकेति**। **मते** बुद्धौ। धर्मशास्त्रानुसारेणेति भावः। **स्थितः** राजा। तस्य सत्त्वेनैव तल्लाभे पुनस्तदुक्तिफलमाह। **न स्वेति**। नन्वेवं प्राड्विवाकेन कृतस्य श्रवणेऽपि तस्य तद्दर्शनाभावेन कथं स पश्येदित्यत आह। **राजेति**। तथा च स्वप्रतिरूपकप्रागुक्तपुरुषद्वारेण तद्दर्शनस्यौचित्येनायमेव पक्षो ज्यायानिति बोध्यम्।

६। धर्मशास्त्रानुसारेण कृतस्य तस्य यौगिकीयं संज्ञा नाश्वकर्णादिवद्रूढिरित्याह। **तस्येति**। प्राड्विवाकस्येत्यर्थः। **संज्ञेति**। अन्वर्थं नामेत्यर्थः। **प्राडिति**। क्विब्वचीत्यादिना निष्पन्नो ऽयं क्विबन्तः। तयोरर्थिप्रत्यर्थिनोः। **विविनक्ति विवेचयति** विचारयति। अत्र पक्षे औणादिकत्त्वं कल्प्यमत आह। **विवक्ति वेति**। विविच्य विचार्य कथयतीत्यर्थः। एतेन विशेषेण कथयतीति व्याख्यानमपास्तम्। हलश्चेति घञ्। स चार्षत्वात्कर्तरि। यद्वा भावघञन्तादर्श आद्यच्। मूलं तु फलितार्थपरतया नेयम्। यद्वा करणे बाकुलकात्ल्युडभावे घञ्। अत एव येनेत्यग्रे उक्तम्। मूलं तु प्राग्वदेव। कातीयमेवाह। **उक्तश्चेति**। एतत्। उक्तं वचनम् ॥ ३ ॥

७। अन्यदपि राज्ञा कर्तव्यमित्याह। **अपि चेति**।

अपिना दोषसमुच्चयः। तथा चाज्ञानभ्रान्त्यादिरूपोपाधिभिर्धर्मशास्त्रविरुद्धमाचरतां तेषां न दण्डोऽयमिति भावः। **सभ्या इति**। नियुक्ता इत्यर्थः। तेषामेव तत्त्वस्य प्रागुक्तत्वात्। अत एवानियुक्तानां तदपेक्षया न्यूनदण्डपरिकल्पना। युक्तं चैतत्। नियुक्ता-

नामभियुक्तत्वेन धर्मशास्त्रविरुद्धाचरणादधिकापराधः तद्भिन्नानां तु तदभावादल्पापराधः । आद्येषु राजाज्ञाभङ्गः स्मृत्युल्लङ्घनं च अन्येषु स्मृत्युल्लङ्घनमेवेति यावत् । तदेतदभिप्रेत्याह । **पूर्वोक्ताः सभ्या इति ।**

२ । रागादौ हेतुं पूरयति । **रजस इति ।** यत्किञ्चिद्रागादेः साधारणत्वादाह । **स्नेहातीत्यादिः ।** वाशब्दस्य प्रत्येकं विकल्पबोधकत्वादाह । **लोभाद्वेति ।** सन्त्रासाद् वेति च । विवादपदस्य यथाश्रुतार्थत्वे तद्द्वैगुण्यस्य दमे ऽसम्भवाल्लक्ष्यार्थमाह । **विवादेति ।** ननु अन्यथाऽपि लक्ष्यार्थस्य सम्भवादेवमेव व्याख्याने किं बीजमत आह । **न पुनरिति । तथा हि सती**ति पाठः । हिर्हेतौ । **स्त्रीसङ्ग्रहणादिष्विति** पाठः । स्मृत्यपेतेत्यत एवार्थलाभे रागाद्युक्तिफलमाह । **रागेति ।** इदमुपलक्षणं द्वेषस्यापि । **ईष्टे** नियच्छति । कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठी । **वर्जमिति ।** णमुलन्तम् । तथा चानियुक्तानां तेषामल्पदण्डोऽपि कथमिति भावः ।

३ । **तस्य गौतम**वाक्यस्य विधित्वाभावात्, तस्य वधातिरिक्तदण्डप्रतिपादकवाक्यानामानर्थक्यापत्तेश्चेति भावः । तथा सति तद्विरोधान्तरं परिहरति । **यत्त्विति ।** दोषैः प्राप्तः षड्भिः प्रकारैस्त्याज्य इत्यर्थः । ब्राह्मण इति प्रकरणप्राप्तम् । तत्प्रकारत्यागमेवाह । **अवध्य इत्यादि ।** चो वाक्यालङ्कारे । **अदण्ड्य** इत्यनेन धनदण्डाभावः । **अपरिवाद्य** इत्यनेन धिग्वाग्दण्डयोरभावः । **अपरिहार्य** इत्यनेन सर्वस्वहरणाभावः । अन्यत् स्पष्टम् ।

४ । षड्भिरित्यस्य पूर्वतन**गौतम**माह । **स एष इति ।**

बहुभ्यो बहुशश्च श्रुतं येन सः। तत्साधनमाह। **लोकेति। लोकः** सदाचारः त्रयः सप्त वा लोका वा। **वेदः** त्रयी। शिक्षादीनि षड् **वेदाङ्गानि। वाकोवाक्यम्** उक्तिप्रत्युक्तिमद्वाक्यम्। **इतिहासो** भारतादि। **पुराणं** पञ्चलक्षणं वायवीयादि। तत्र **कुशलो** निपुणस्तदर्थाभिज्ञः। **तदपेक्षः** तन्मननशीलः। **तद्वृत्तिः** तदुक्तानुष्ठाता।

५। **अष्टाचत्वेति।** ते च **गौतमेनोक्ताः**। गर्भाधानपुंसवन-सीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणान्नप्राशनचूड़ोपनयनम्। अत्र समाहारद्वन्द्वः। चत्वारि वेदव्रतानि प्रतिशाखं गृह्योक्तानि। स्नानं समावर्त्तनाख्यम्। विवाहाख्यः सहधर्मचारिणीसंयोगः।

पञ्चानां यज्ञानामनुष्ठानम्। देवपितृमनुष्यभूतब्रह्मणामिति। एते पञ्च पृथक् संस्कारा न तु समुदायः।

६। एतेषां च वक्ष्यमाणानामनुष्ठानम्। अष्टका श्राद्धम्। पर्वणि भवः पार्वणः स्थालीपाकः। श्राद्धम् अमावास्यादि। श्रावणी तत्र कर्त्तव्यं श्रवणाकर्म। आग्रहायणी तत्र कर्त्तव्यं हैमन्तप्रत्यवरोहणम्। चैत्री तत्र कर्त्तव्यः ऐन्द्राग्न इत्याद्युक्तस्तुन्दिलः शूलगवश्च। आश्वयुजी तत्र कर्त्तव्यमाश्वयुजीकर्म पृषातकचरुरूपम् पशुपतये स्थालीपाकरूपम्, अनाहिताग्नेराग्रयणं चेति द्वयमाश्वयुजीशब्दग्राह्यमिति **हरदत्तः**। इति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः। पाकयज्ञा अल्पयज्ञाः प्रशस्तयज्ञा वा। तं पाकेन मनसा, यो मा पाकेन मनसेत्यादौ पाकशब्दप्रयोगस्य प्रशंसायां दर्शनात् इति **वृत्तिकृन्नारायण हरदत्तादयः**। आख्या चेयं गार्ह्याणां कर्मणामिति **हरदत्तः**।

तथा **आपस्तम्बः**, लौकिकानां पाकयज्ञशब्द इति । **संस्था** विधा । पाकयज्ञविधाः सप्तेत्यर्थ इति **हरदत्तः** ।

७ । अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावाग्रयणं चातुर्मास्यानि निरूढपशुबन्धः सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः । एते ऽग्न्याधेयादयः श्रुतिप्रसिद्धाः । दर्शपूर्णमासाविति समुदाय एकः संस्कारः सप्तग्रहणात् । सोमसम्बन्धाभावादेते हविर्यज्ञाः ।

८ । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयो ऽतिरात्रो ऽप्तोर्याम इति सप्त सोमसंस्थाः । अग्निष्टोमे यत्र राजन्यस्य षोडशि-ग्रहो गृह्यते सो ऽत्यग्निष्टोमः । ब्राह्मणस्य कथमयं संस्कार इति चिन्त्यमिति **हरदत्तः** । एते चाधानादयो गृहस्थस्य नित्या इत्याद्यन्यत्र स्पष्टमिति । एते चत्वारिंशत् संस्काराः ।

९ । संस्कारो द्विविधः ब्राह्मो दैवश्च । तत्र गर्भाधानादि-स्नानान्तो ब्राह्मः । अग्रिमो दैवः । अष्टौ चात्मगुणा इति चात्मसंस्कारा इत्यस्यानुषङ्गः । आत्माऽत्र चित्तं तच्छुद्धावेवैते भवन्ति नान्यथेति भेदेनोक्तिः तथा चोपनयनाद्यधिकारसम्पत्तिरिति भावः । पाकयज्ञादीनां संस्कारत्वं च **शङ्खलिखिताभ्यामुक्तम्** ।

पाकयज्ञा हविर्यज्ञाः सोमसंस्थास्तथैव च ।
संस्कारास्त्वग्निहोत्रान्ता अग्निहोत्रं तु जुह्वतः ॥
संस्कारैः संस्कृतः पूर्वैरुत्तरैरनुसंस्कृतः ।
नित्यमष्टगुणैर्युक्तो ब्राह्मणो ब्रह्मलौकिकः ॥
ब्राह्मम्पदमवाप्नोति तस्मान्न च्यवते पुनः । इति ।

ब्रह्मलौकिको ब्रह्मलोकार्हः ।

१० । **अष्टगुणाश्च,** सर्वभूतदया क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गल्यमकार्पण्यमस्पृहेति । **शौचं** बाह्यमाभ्यन्तरञ्च । **अनायासः** क्लेशकरकर्मानारम्भः । दूर्वागोरोचनादिचन्दनं **मङ्गल्यम्** । **अकार्पण्यं** संविभागशीलत्वम् । **अस्पृहा** परद्रव्यानिच्छा । एवमष्टाचत्वारिंशत्संस्काराः तैः संस्कृत इत्यर्थः ।

११ । **त्रिषु** । अध्ययनेज्यादानेषु अदृष्टार्थेषु अभिरतस्तदर्थानुष्ठानपरः । एवमग्रेऽपि । **षट्सु** अध्यापनयाजनप्रतिग्रहरूपदृष्टार्थसहितेषु वेति पूर्वान्वयि ।

१२ । **सामयिकेति** । पौरुषेयी व्यवस्था समयः । स च त्रिविधः, विधिर्नियमः प्रतिषेधश्च । तत्तन्मूला आचाराः समयाचारास्तेषु भवा धर्माः सामयाचारिकास्तेषु कुशल इत्यर्थः । यद्वा शास्त्रविद्भिःकृता मर्यादा वर्णाश्रमिणां पाषण्डानां च समयः, शिष्टानुष्ठित आचार इत्यर्थः ॥ ४ ॥

१ । **व्यवहारविषयमिति** । प्रत्यर्थ्यादिप्रतिकूलतया नृपादिषु कथनं व्यवहार इत्युक्तमतः कथ्यमानं तद्विषयस्तमित्यर्थः । **व्यपेतेन** रहितेन । **राज्ञे इति** । इदं तदधिकृतादेरप्युपलक्षणम् । स्मृत्येत्यस्यार्थमाह । **धर्मेति** । तद्वो ऽन्वयायाह । **यदिति** । उपलक्षणत्वादेवाह । **प्राडिति** । **चेदर्थो यदीति** । पद्ये हिर्निश्चये । व्यवहारपदमित्यस्यार्थमाह । **प्रतिज्ञोत्तरेति** । एतत्षडात्मक इत्यर्थः । **तस्य** विषयस्य ।

२ । अत एव तस्य विषयस्य द्वैविध्यमाह । **स चेति** । **शङ्केति** । शङ्कारूपो ऽभियोगो यस्मिन् विषये तत्त्वरूपो ऽभियोगो यस्मि-

न्विषये इत्यर्थः । ह्यभियोग इति सुजर्थान्तर्भावेण बहुव्रीहिः । विषयो ऽन्यपदार्थः । तदेव विशिष्याह । **शङ्केति । असतान्त्विति ।** असतां चौरादीनां संसर्गाच्चौरत्वादिसम्भावना भवतीत्यर्थः । **होढा लोप्त्रमिति ।** लुप्यते इति लोप्त्रम् उणादिः । चौर्यधनम् ।

चौरिकास्तैन्यचौर्ये च स्तेयं लोप्त्रं तु तद्धनम् ।

इत्यमरः । लिङ्गमिति । अव्यभिचरितं चिन्हमित्यर्थः । इदमुपलक्षणमित्याह । **साक्षाद्वा दर्शनमिति । अपहरतीति चेति ।** वापाठेऽपि समुच्चये ।

३ । विषयस्य भेदान्तरमाह । **पुनश्चेति । द्यूतमाह्वय इति ।** द्यूतस्यैवोपाधिभेदेन भेद आह्वयाख्यः । पुनर्भेदमाह । **एतान्यपीति । साध्येति ।** अवान्तरसाध्यभेदेनेत्यर्थः । **एषाम्** ऋणादानादीनाम् । तस्य पुनर्भेदान्तरमाह । **क्रियेति ।** क्रिया साध्यम् । शतशब्दो ऽनन्तवचनः । चेदित्यतःसूचितमाह । **चेदिति ।** अन्यथा तत्प्रेरणोल्लङ्घने दण्डापत्त्या चेदित्यस्यैच्छिकावेदनबोधकस्यासङ्गतिः स्पष्टैव । **अस्य राज्ञः । न च प्रापितमिति । कथञ्चन** अन्यायेनान्येन प्रापितमर्थं न गृह्णीयादित्यर्थः । यद्वा अन्येन प्रापितं निवेदितं अर्थम् कार्यं कथञ्चन अविचार्य न ग्रसेत नोपेक्षेतेत्यर्थः । **न चाप्रापितमिति** पाठे तु अन्येन विवदमानेन तत्सम्बन्धिना वा अप्रापितमनिवेदितं कथञ्चिदवगम्य रागादिना न ग्रसेत न ग्राहयेदित्यर्थः ।

४ । मूले परैरित्यत्र "स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्" इतिसूत्रभाष्योक्तरीत्या परश्च परौ च परे चेत्येकशेष इत्याशयेनाह ।

परैरितीति। परेणेत्याद्यर्थकं परैरिति बहुवचनान्तं पदमिति दर्शयतीत्यर्थः। बहुवचनाविवक्षया योजनं तु परेणेत्यादिग्रन्थ-स्वरसविरुद्धम्। एकस्येत्यस्य सर्वत्रान्वयः।

५। एवं सति शास्त्रविरोधं परिहरति। **यत् पुनरिति।** यत्त्वित्यर्थः। **न्यायेति। धर्मेति** पाठान्तरम्। **तद्भिन्नेति।** पृथग्व्यवहारविषयमित्यर्थः। यदैकेनैको ऽभियुक्तो मल्लममौ धारयतीति, तदा तस्मिन्व्यवहारे ऽनिष्पन्ने ऽन्येनान्येन चान्यथा नाभियोक्तव्यः। निष्पन्ने तु क्रमेण तथेत्येवमेकस्य बहुभिर्विवादा-भावो न लेते मल्लं धारयन्ति शतमित्येवमेकस्य बहुभिर्विवादाभाव इति भावः। इदं च मत्तोन्मत्तेति व्याख्यानावसरे सबीजं सकलै-तत्पद्यव्याख्यानं स्फुटीभविष्यति।

६। न्यूनतां परिहरति। **आवेदेति।** तृतीयान्तस्यार्थसिद्ध-मित्यत्रान्वयः। द्वितीयमाह। **आवेदितं चेति।** तृतीयमाह। **अकल्पेति।** आधिव्याधिसहितादीनामित्यर्थः। **अर्थसिद्धमिति।** अन्यथा ऽविनीतस्यावेदनमेव न घटेत उद्धतत्वेन राजसमीपे गन्तुमशक्यत्वात्। आवेदनानन्तरं च तस्य युक्तत्वेऽपि यदि प्रत्यर्थिनो नाह्वानं तर्ह्यावेदनमेव निष्फलमिति न कोऽप्यावेदयेत्। तथा च प्रजापरिपालनस्यैवासिद्धिरिति तेषामर्थसिद्धत्वमित्यर्थः।

७। इदं प्रमाणयति। **स्मृत्यन्तरे त्विति। नारदीये** त्वित्यर्थः। **किं कार्यं का चेति।** अर्थकृतो मन्युकृतश्च प्रश्नभेदः। केन कर्त्रा कस्मिन् देशे कदा काले कस्मात्कारणात्। तयोर्भेदस्योक्त-त्वादाह। **ससभ्यैर्ब्राह्मणैरिति।** मुद्राग्रहणं लेख्यस्याप्युपलक्षणम्।

८। एवं प्रत्यर्थिन आह्वाने निषेधमाह। **अकल्पेत्यादि।** **अकल्यः** व्याध्याद्यभिभूतः। **विषमस्थः** उत्पन्नसङ्कटः। **क्रिया-ऽऽकुलः** नित्यनैमित्तिकादिक्रियाव्यग्रः। **कार्यातिपातीति** यस्यागच्छतो गुरुतरकार्यहानिः सः। **व्यसनी** इष्टवियोगादि-दुःखवान्। द्वन्द्वान्ताकुलशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धात् नृपकार्यासक्तः उत्सवासक्तः। **मत्तो** मादकद्रव्येण। **उन्मत्तः** उन्मादेन पञ्चविधेन वातपित्तश्लेष्मसन्निपातग्रहसम्भवेनोपसृष्टः। **प्रमत्तः** सर्वदा ऽवधान-हीनः। **आर्तो** विपदादिना पीडितः।

९। स्त्रीणां तन्निषेधमाह। **न हीनेति।** अनाथां सर्वजन-गोच्यामिति यावत्। **सर्वेति।** ब्राह्मणीम्। तत्र हेतुमाह। **ता इति।** **ताः** हीनपक्षादयः ज्ञातिस्वामिका इत्यर्थः।

१०। एवं स्त्रीणामाह्वाने निषिद्धे प्रतिप्रसवमाह। **तदधी-नेति।** तस्या अधीनं तादृशं यत्कुटुम्बं तद्यासामस्तीति इनिः। *एकदेशीतिवत्प्रयोगः। **स्वैरिण्यो** व्यभिचाररताः। **गणिकाः** वेश्याः। **निष्कुला** हीनकुलाः।

११। एतत्प्रसङ्गादकल्याद्याह्वाने पूर्वनिषिद्धेऽपि प्रतिप्रसवमाह। **कालमिति।** तत्र प्रकारद्वयं **शनैर्यानैरिति।**

१२। एतत्प्रसङ्गादाह। **ज्ञात्वेति।** क्षुद्रकार्येषु तथा नेत्याह। **गुर्विति।** वेषमाहात्म्यात्तत्रापि विशेषमाह। **अकोपेति।**

---

* ननु न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेत्तदर्थप्रतिपत्तिकर इति निषेधात्कथमत्र कर्मधारयादिनिप्रत्यय इत्याशङ्क्याह। एकदेशीति। तथासर्पवान् एकदेशीत्यादिभाष्याद्युदाहरणेषु कर्मधारयादपि तद्दर्शनात् अपाणिनीयस्य पूर्वोक्तवचनस्य क्वाचित्कत्वमिति भावः।

१३। *इत्यादीत्यादिपदग्राह्यमेवाह। **आसेधेति**। निरोधेत्यर्थः। **आसेधयेदिति**। **विवादार्थी** वादी आह्वानदर्शनपर्यन्तं तादृशं प्रत्यर्थिनं निरोधयेदित्यर्थः।

१४। तच्चातुर्विध्यमाह। **स्थानेति**। कृतः आसेधः। (तद्विषयत्वात्तत्कृतत्वम् एवमग्रेऽपि) अग्रे उभयत्र कृत इति शेषः। **आसेध इति** प्रकृते अस्मात्प्रदेशान्न गन्तव्यमिति **स्थानासेधः**। आसन्ध्यं न गन्तव्यमिति **कालासेधः**। देशान्तरं प्रति न गन्तव्यमिति **प्रवासासेधः**। असौ व्यापारो न कर्त्तव्य इति **कर्मासेधः**। **आसिद्धः** निरुद्धः। **तम्** आसेधम्। **विनेयः** शिक्षणीयः। **अन्यथा कुर्वन्निति** अनासेधकाले आसेधं कुर्वन्नासेधकर्ता दण्ड्यो भवेदित्यर्थः। यद्वा आसेद्धा आसिद्धं तं लोभादिना मुञ्चन्नित्याद्यर्थः।

१५। नासिद्धस्तं विलङ्घयेदित्यस्य प्रतिप्रसवमाह। **नदीति**। नदीसन्तारादिनिमित्तचतुष्टयम्। तदतिक्रमणे दोषाभावमन्यत्राप्याह। **निर्वेष्टुकाम इति**। आश्रमान्तरं गन्तुकामः विवाहादावुद्यत इति यावत्। **यियक्षुर्यष्टुमिच्छुः**। **तत्कालं** शिल्पकाले। **आयुधीयाः** आयुधजीविनो योद्धारः। **विग्रहे** संग्रामे। निर्वेष्टुकामादयोऽपि तदुल्लङ्घनेनापराधिनो नेत्यर्थः। सामान्यनिरोधस्यातत्त्वादाह। **राजेति**।

१६। ननु येषामकल्यादीनां शनैर्यानैरपि आगमनं दुर्घटं तत्र किं

---

* इत्याद्यर्थसिद्धमित्यत्रत्यादिपदग्राह्यमित्यर्थः।

कार्यमत आह। अकल्पादय इति। ते पुत्रादयः। नियोगकृत् आज्ञाकारी। एतदन्यः परार्थवादी। स व्यवहारेषु विरुद्धं विविधं विशेषेण वा ब्रुवन् दण्ड्य इत्यर्थः ॥ ५ ॥

१। अर्थशब्दस्याभिधेयपरत्वनिरासद्वारा प्रयोजनपरत्वमाह। अर्थ्यते इति। भूतनिष्ठात्वभ्रममर्थमाह। पूर्वमावेदनेति। क्रिया कार्यम्। नोपस्थाता समीपे न तिष्ठन्। प्रपलायी प्रपलायनं प्रपलायः सो ऽस्यास्तीति प्रपलायी। स्मृत इतीति। वचनादिति शेषः। इतिशब्दो हेत्वर्थो वा। अतो हेतोरित्यर्थः।

२। पूर्वावतारितैतद्वचनोत्तरार्द्धमेव शङ्कान्तरनिरासपरमित्याशयेन शङ्कते। आवेदनेति। समासशब्दार्थः संवत्सरेति। तदर्धशब्दार्थः पक्षेति। अहर्ग्रहणमुपलक्षणमित्याह। तिथीति। प्रतिपदादिरित्यर्थः। अहःपदार्थो दिनेति। न तु रात्रिरित्यर्थः। नाम्नः साकाङ्क्षत्वेन प्रकृतत्वादाह। अर्थीति। वेलेति। दिनमध्येऽपि प्रातरादिर्मुहूर्त्तरूपो वा कालविशेष इत्यर्थः।

३। क्षमेति। प्रत्यर्थिविषये आसेधाद्यकरणं क्षमा सहिष्णुता तत्र यानि लिङ्गानि कारणानि बाल्यजडत्वादीनीत्यर्थः।

४। तत्र मानमाह। यथोक्तमिति। तथोक्तमिति पाठान्तरम्। नारदेनेत्यर्थः। अर्थवत् प्रयोजनवत्। धर्मसंयुक्तं धर्मो गुणः अल्पाक्षरत्वप्रभूतार्थवत्त्वादिकस्तेन संयुक्तम्। परिपूर्णमध्याहारानपेक्षम्। अनाकुलमसन्दिग्धाक्षरम्। साध्यवत् सिषाधयिषितार्थसहितम्। वाचकपदं बहुव्रीहिः गौणलाक्षणिकादिपदरहितम्। प्रकृतार्थानुबन्धि पूर्वावेदितार्थानुरोधि। प्रसिद्धं

लोकप्रसिद्धवस्तुविषयम् । **अविरुद्धं** पुरराष्ट्राद्यविरुद्धं पूर्वापरा-विरुद्धं प्रत्यक्षादिप्रमाणाविरुद्धं व्यावहारिकधर्माविरुद्धं च । **निश्चितं** अर्थान्तरसंशयरहितम् । **साधनक्षमं** साधनार्हम् । **संक्षिप्तं** अनतिविस्तृतम् । **निखिलार्थम्** अनवशेषितवक्तव्यम् । **देशकालाविरोधि** मध्यदेशीयकमुकक्षेत्रं शरत्कालीनाम्रफलसहस्रं मदीयमपहृतमित्येवमादिशून्यम् । वर्षेत्याद्येकपदम् । प्रदेशपदान्त-द्वन्द्वान्मतुप् । **अहः** प्रतिपदादिर्वारो दिनं च । **वेला** प्रातरादि-मुहूर्त्तरूपा च । **देशो** मध्यदेशादिः । **प्रदेशः** क्षेत्रादेः स्थल-विशेषः । स्थानेत्याद्यपि एकं पदम् । वयःशब्दान्तद्वन्द्वस्य तृतीया-तत्पुरुषः । **स्थानं** वाराणस्यादि । **आवसथो** ग्रामादिः । हट्टादिरूपस्थलविशेषो वा । **साध्याख्या** विवादास्पदीभूतवस्तुनाम । **जातिः** ब्राह्मणत्वादिः । **आकारो** गवाश्वादिगतो वर्णादिविशेषः गृहक्षेत्रादेः संस्थानविशेषश्च । **वयः** गवादेर्वयःपरिमाणं बाल्याद्य-वस्थाविशेषः । **साध्यप्रमाणसंख्यावत्** . प्राग्वत् । साध्यस्य प्रमाणं क्षेत्रादेर्निवर्त्तनादिकम् **संख्या** रूपकादीनाम् । **आत्मप्रत्यर्थि-नामवत्** स्पष्टम् । **परेति** प्राग्वत् । **परः** प्रतिवादी **आत्मा** वादी तयोर्ये पूर्वजाः पित्रादयस्ते चानेकराजास्थानेके राजानो भुक्तिकालिकास्तेषां नामभिश्चिह्नितम् । **क्षमालिङ्गात्मपीडावत्** क्षमालिङ्गानि व्याख्यातानि **आत्मपीडा** स्वदुःखं तद्वत् । **कथि-तेति,** प्रतिग्रहादिना ऽधिगन्ता **आहर्त्ता** दाता **दायकः,** कथितौ आहर्तृदायकौ यस्मिन्वचने तत् कथितप्रत्यर्थिसम्बन्धकमिति वा । एतादृशं यद्राज्ञे कथ्यते तदित्याद्यर्थः ।

५ । भाषापदार्थमाह । **भाषाप्रतीति** । उत्तरार्द्धतात्पर्यमाह । **आवेदनेति** । मात्रपदेन वर्षादिव्यवच्छेदः । अत एवाह । **समेति** । एतद्व्यवस्थामाह । **संवत्सरेत्यादिना** । संवत्सररूप-विशेषणमित्यर्थः । **आधाविति** । तत्र पूर्वत्वादिज्ञानाय तदावश्य-कत्वमिति भावः । इदमग्रे स्फुटीभविष्यत्यसाधारणव्यवहारमातृका-प्रकरणे । अन्यत्रापि तस्य फलमाह । **अर्थव्यवहारेऽपीति** । उपयुज्यते इत्यत्रान्वयः । द्रव्यस्वामी आह । **वत्सरान्तरे इति** । **इति** एवमर्थम् । **एवं** संवत्सरविशेषणवत् ।

६ । **पुनस्त्वर्थे** । **तत्रैव** वाराणस्यादावेव **निविष्टः** निष्पादितः । **संज्ञा चेति** । अर्थिप्रत्यर्थिनोरेवेति भावः । अधिवसतीत्यधि-**वासः** बाहुलकात्कर्तरि घञ् अर्शआद्यजन्तं वा । अधिः समीपे इत्याह । **समीपेति** । तन्नामान्तरमाह । **कृष्णभूम इति** । कृष्णोदक्पाण्डुत्यच्प्रत्ययो बहुव्रीहेः । **पित्रिति** लुप्तषष्ठ्यन्त-मित्याह । **पितुरिति** । एवमेव तत्र पाठो वा । **नामे**त्यस्य सम्बन्धः । पित्रादेः साकाङ्क्षत्वादाह । **अर्थेति** । गुणानुकीर्त्त-नानुपयोगात्प्रकृतत्वाच्चाह । **नामेति** । इतिरर्थसमाप्तौ । अनु-गतफलितमाह । **समेति** । निर्धारणे षष्ठी । **एवम्** अर्थवदित्या-दिना उक्तप्रकारेण ।

७ । **उक्तमिति** । पक्षाभासलक्षणमित्यर्थः । **निराबाधमिति** । स्वपीडारहितमित्यर्थः । तदाह । **अस्मदिति** । निष्फलत्वस्य पृथगुक्तत्वादाह । **अभिधेयेति** तत्र मानुषप्रमाणासम्भवमादा-वाह । **अल्पेति** । अयमुभयत्र हेतुः । भुक्तेस्तु सम्भव एव नेति

भावः । अत एव द्विधाभावमाह । **अल्पेति** । विनिगमनाभावादाह । **पुरेति** ।

८ । तत्राद्ये स्पष्टत्वात् द्वितीये मानमाह । **राज्ञेति** । यत्पदार्थो व्यवहारः । **प्रकृतीनां** जनानां नगरस्थानाम् । उपसंहरति । **अन्ये इति** । **इतीति,** प्राग्वत् व्याख्येयम् ।

९ । अप्रसिद्धादीनां पक्षाभासत्वमिवानेकपदसङ्कीर्णपूर्वपक्षस्यापि तत्त्वमेव । अनेकैः पदैः सङ्कीर्णो यः पूर्वपक्षः प्रतिज्ञा सा न सिध्यति आभासरूपा भवतीति तदर्थप्रतीतेस्तन्निराकरोति । **यत्त्वित्यादिना** । तत्र पदशब्दः पद्यते ज्ञायते इति व्युत्पत्त्या किं वस्तुपरः उत ऋणादानादिरूपव्यवहारविषयपरः । तत्र न तावदाद्ये पक्षाभासत्वमित्याह । **तत्रेति** । उक्तवचने इत्यर्थः । द्वितीयेऽपि तदभावमाह । **ऋणादानादीति** । निक्षिप्तं मयेति शेषः । यत इति शेषोऽन्ते बोध्यः । वचनानर्थक्यपरिहाराय तस्याभिमतार्थमाह । **किं त्विति** । **क्रियेति** । साध्येत्यर्थः । एतावत् तत्रोच्यते इति शेषः ।

१० । अत्र मानमाह । **यथाहेति** । **बहुप्रतिज्ञं** बहुपूर्वपक्षकम् । अन्यथैतस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तस्मादुक्तैव वचनयोर्व्यवस्था । तदेव द्रढयन्नुपसंहारव्याजेनाह । **तस्मादिति** । **तस्यार्थ इति** । उक्तवचनस्यार्थ इत्यर्थः ।

११ । यथावेदितमर्थिनेत्यत्रार्थिपदस्वारस्येन लब्धमर्थमाह । **अर्थीति** । अर्थिनः पुत्रोऽप्यर्थी तत्पिताऽप्यर्थी आदिशब्दादर्थिनियुक्तादयोऽप्यर्थिन इत्यर्थः । अत एव तेषामन्यथावादित्वं निरस्तं

प्राक् "यो न भ्राते"त्यनेन वचनेन। ननु तत्पुत्रादेस्तदेकार्थत्वात्तत्त्वं युक्तं तन्नियुक्तस्य तु तदभावात्कथं तत्त्वमत आह। **नियुक्तस्यापीति**। तत्र मानमाह। **अर्थिनेति**। तस्येति वाच्ये तयोरित्यस्य तात्पर्यार्थमाह। **नियुक्तेति**।

१२। मूलानुक्तं विशेषमाह। **एतच्चेति**। अर्थिवेदितमित्यर्थः। **पाण्डुलेखेति**। खडीति भाषाप्रसिद्धः। **आवापेति**। न्यूनाधिक्यपरिहाराय। प्रक्षेपनिष्कासनाभ्यामित्यर्थः। युक्तं चैतत्। अन्यथा पत्राप्रामाण्यप्रसङ्गापत्तेः। तत्र मानमाह। **पूर्वेति**। स्वभावेनोक्तं न तु छलादिना। **ततः** तदनन्तरम्। **तथा** विशोधितं पत्रे ऽभिलेखयेदित्यर्थः। शोधने विशेषमाह। **शोधनमिति**। **अवेति**। उत्तरेणावष्टब्धस्य प्रतिबद्धस्य पूर्ववादस्य शोधनं निवृत्तं भवेदित्यर्थः। **शोधयेदिति** विधिसूचितमर्थमाह। **पूर्वपक्षमिति**। **रागादिति** प्रागुक्तमिदम्। इतीत्यस्य बोध्यमिति शेषः॥ ६॥

१। प्रत्यर्थिनो वचनस्य उत्तरत्वे बीजमाह। **पूर्वेति**। **उत्तरञ्च** अग्रे। तदीययथाकथञ्चिद्वचनस्यानुत्तरत्वाय विशेषमाह। **उत्तरं चेति**। **तद्विदः** व्यवहारविदः। **सारमित्यस्यार्थो** न्याय्यम्। तदर्था **न्यायादिति**। हृतीयान्तानां चयाणां यद्याख्येयार्थमित्यचान्वयः। **दुःश्लिष्टेति**। अश्लिष्टेति पाठान्तरम्। **श्लिष्टं** सम्बन्धयुक्तम् अदुष्टमिति यावत्। न श्लिष्टमश्लिष्टं असम्बद्धं दुष्टमिति यावत्। विभक्तिश्च समासश्च विभक्तिसमासौ अश्लिष्टौ दुष्टौ च तौ विभक्तिसमासौ च तौ, अध्याहारेण सह वर्त्तत इति साध्याहारं,

तौ च तच्च तानि । तैरभिधानं तेनेत्यर्थः । दुःश्लिष्टेति पाठेऽप्येवम् । दुःश्लिष्टौ दुःखेन सम्बद्धौ यौ तौ ताभ्यामित्यर्थाद् दुष्टत्वे पर्यवसानात् । **अदेशेति** । अन्यदेशेति पाठान्तरम् । उत्तरपदार्थमाह । **तत्सदुत्तरमिति** ।

२ । **प्रत्यवेति** । कारणोत्तरमित्यर्थः । **मह्यमिति** । धारेरुत्तमर्ण इति सम्प्रदानत्वम् । **सत्येति** । सत्यलोक्तिरित्यर्थः । **प्रतिपत्तिरिति** । प्रतिपत्तिः सम्प्रतिपत्तिः सत्योत्तरमित्यनर्थान्तरम् । **नाहमिति** वाद्युक्तिः पूर्ववत् । एवमग्रेऽपि ।

३ । द्वितीयभेदानाह । **तच्चेति** । **मिथ्यैतत्** नाहं धारयामीत्येकं, **नाभिजानामि** नैव जानामीति द्वितीयम् । **तदेति** । तस्मिन्काले तस्मिन्देशे मम सान्निध्यमेव न स्थितमिति तृतीयम् । **अजात इति** । तत्काले ममोत्पत्तिरेव न स्थितेति चतुर्थम् । एवं प्रकारेण मिथ्योत्तरं चतुर्विधमित्यर्थः । अत्र स्पष्टत्वात्स्मृतिरेवोक्ता पृथक् सङ्कीर्त्तनं न कृतमिति बोध्यम् ।

४ । **नाम** त्वर्थे । विनिगमनाविरहादाह । **प्रतिग्रहेणेति** । **लेखितः** व्यक्तस्य रूपम् । प्रत्यर्थी यदि तं पश्चाद्रूढीकृतमर्थं तथा प्रपद्य तथैवाङ्गीकृत्येत्याद्यर्थः । **आचारेणेति** । व्यवहारेण पराजितोऽपीत्यर्थः । जितः पूर्वमित्येवं स वाच्य इत्यर्थः । **सः** तथोक्तिरूपः ।

५ । स्मृत्यन्तरमाह । **यद्व्यस्तमिति** । **तत्र** एकादशानां मध्ये । **पञ्चाशतमिति** । अर्द्धन्यूनतया ऽत्यल्पत्वम् । अत एव द्वैगुण्येनातिभूरित्वमाह । **द्विशतमिति** । समाहारे द्विगुः । पात्रादि-

लात्स्फीताभावः। **पक्षैकेति।** श्लोके तथाशब्दश्चार्थे। **अन्यत्** पक्षैकदेशव्यापि चेत्यर्थः। पक्षैकदेशनिराकरणसमर्थेत्यर्थः। **व्यस्तेति।** असम्बद्धपदकमित्यर्थः। पक्षैकदेशव्यापिनो ऽनुत्तरत्वे सकलपक्षाव्यापिनो ऽनुत्तरत्वमर्थसिद्धमेवेत्यव्यापीत्यन्यथा व्याचष्टे। **देशेति। मध्येति।** विन्ध्यहिमाचलयोर्मध्येत्यर्थः। **लिखिते इति।** अन्तर्भावितण्यर्थमिदम्। गुह्यार्थमाह। **अत्रेति। ध्वनिना** किमादिबोध्येन। तथाकुलमिति पाठो न तु निराकुलमित्यभिप्रेत्याह। **आकुलमिति। दुःश्लिष्टेति** प्राग्वत्। उभयोरुदाहरणमाह। **पित्रेति।** पितुर्य ऋणाभियोगस्तत्रेत्यर्थः। उत्तरमाह। **गृहीतेत्यादि इतीत्यन्तेन।** अस्य तात्पर्यार्थमाह। **अत्रेति। गृहीतेति।** बहुव्रीहिः। तथा च गृहीतशतवचनादित्यत्र दुःश्लिष्टः समासः। सुवर्णानामित्यत्र शतं गृहीतमित्यस्याध्याहार इत्युभयोरेकमेवोदाहरणम्। इतीत्यस्य विवक्षितमिति शेषः। **गृहीतमिति।** तत्रेति शेषः। ईदृशं यदुत्तरं तत् स्वार्थसिद्धये नेति द्वितीयश्लोकार्थः। तथा च तस्य सदुत्तरत्वमेव नेति पूर्वश्लोकैकवाक्यतेति बोध्यम्।

६। अभिमतार्थसूचकतया न न्यूनतेत्याह। **उत्तरमिति।** श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यमित्यत्र तथा निर्देशात्सङ्कीर्णोत्तरस्यानुत्तरत्वमित्यर्थः। ननु त्रिभिर्मिलित्वा पक्षस्य निराकरणेन तत्समर्थत्वात्कुतो ऽनुत्तरत्वमत आह। **अनुत्तरत्वेचेति। तेनैव कात्यायनेनैव। न चेति।** न हीत्यर्थः। **स्यादिति** सम्भावनायां लिङ्। **वादिनोः** अर्थिप्रत्यर्थिनोः। **एकत्र** अन्यतरस्मिन् सम्भवतीति शेषः। सङ्करस्यानेकविधत्वादादौ द्वयोः सङ्करे आद्योदा-

हरणमाह। **मिथ्येति**। वादिनोरित्यस्यार्थमाह। **अर्थीति**। न वादिद्वयपरत्वमिति सूचयितुं **मिथ्येति**। अव्ययमिदं, मिथ्योत्तरे इत्यर्थः। **पूर्ववादे** कर्मण्यण्, वादिनीत्यर्थः। **कारणे** कारणोत्तरे। **विरुद्धमिति**। तथा च कर्त्तुमशक्यत्वादुभयोर्नार्थसिद्धिरिति भावः। न चार्थेति चोक्त एवेत्यर्थं। न चैकचेत्यस्य तत्रैवोदाहरणमाह। **कारणेति**। तयोर्मिथः सङ्करे त्वित्यर्थः। एवेनार्थिव्यवच्छेदः। **प्राङ्न्यायेति**। तयोरुक्ताविति्यर्थः। नेदं प्रत्येकपरम्। कारणांशे "कारणे प्रतिवादिनो"ति सिद्धत्वात्। तस्मात्तत्सांकर्य्यपरमेवेदम्। अत एव समासनिर्देशसङ्गतिरपि। **इतिः** प्राग्वत्। नन्वत्रैकस्यैव क्रिया न द्वयोरिति न प्राग्वद्विरोधो ऽत आह। **अत्र चेति**। द्वितीयसङ्करे त्वित्यर्थः। **भावेति**। साधयितव्यमेतैः कृत्वेत्यर्थः। आदिना दिव्यपरिग्रहः। **उत्तरत्रयेति**। मिथ्याकारणप्राङ्न्यायरूपेत्यर्थः। **एवं चतुरिति**। यथा अनेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि धान्यं च गृहीतमित्यभियोगे सुवर्णं धारयामि रूपकशतं न गृहीतं वस्त्राणि प्रतिग्रहेण लब्धानि धान्यविषये पूर्वन्यायेन पराजित इति। एवं मिथ्याप्राङ्न्यायमात्रसङ्करे ऽपि द्रष्टव्यम्।

७। नन्वत्र सर्वत्र क्रमेण क्रियाद्वयस्य सुकरत्वात्कात्यायनोक्तमसम्भवद्रूपं तत्कारणकथनमयुक्तमतस्तदाशयमाह। **एतेषां चेति**। असिद्धिरिति च्छेदः। अत एवैतत्फलितमाह। **क्रमेणेति**। क्रमेण त्वित्यर्थः। तत्र नियामकाभावादाह। **क्रमश्चेति**। चेन प्राड्विवाकादेः समुच्चयः। एवं प्राप्ते क्वचिन्नियामकमाह। **यत्रेति**। यत्र

त्रित्यर्थः। **उभयोरिति**। मिथ्याकारणोत्तरयोरित्यर्थः। इदमुपलक्षणं स्यादेरपि। **यस्य** उत्तरस्य। **तत्क्रियोपेति**। तत्साधकक्रियाग्रहणेनेत्यर्थः। **पश्चादिति**। अल्पविषयकोत्तरसाधकक्रियाग्रहणेनेत्यर्थः। सत्योत्तरसङ्करस्य पूर्वमनुपन्यासे बीजं ध्वनयन् तत्र नियामकान्तरमाह। **यच्च चेति**। फलाभावेन पश्चादपि तदभावादच पूर्वमिति नोक्तम्। तदाह। **सम्प्रेति**। उक्तनियामकद्वये मानमाह। **यथेति**। उक्तमित्यत्रान्वयः। द्वितीयमाह। **सत्यं वापीति**। **यद्** उत्तरम्। द्वितीये आह। **यच्च वेति**। उत्तरे इत्यर्थः। तत्र तदुत्तरमसङ्कीर्णं ज्ञेयमित्यर्थः। **अतोऽन्यथेति**। यत्प्रभूतार्थविषयकमुत्तरं न भवति अपि तु समार्थविषयकं, यच्चोत्तरे क्रियाफलमुभयत्र भवति तत्। **अतः** पूर्वोक्तात्। **अन्यथा** प्रकारान्तरमित्यर्थः। तत्त्वमेव कथयन् तदर्थमाह। **सङ्कीर्णमिति**। वाक्यपूर्त्तये आह। **भवतीति शेष इति**। अत्रापि सङ्कीर्णत्वादनुत्तरत्वमेव सर्वथा नाभिमतं किं तु यौगपद्येन तत्त्वम्। अर्थादैच्छाक्रमेण तु तत्त्वमेवेति प्रागुक्तमेवाह। **ऐच्छिकक्रममिति**। तदर्थमाह। **अपेक्षाक्रममिति**। अर्थाद्यपेक्षाक्रमकं भवतीत्यर्थः। पुल्लिङ्गपाठे तत्पुरुषः। तच्चेति शेषः। **तच्च** तयोर्मध्ये। द्वितीयोदाहरणमाह। **तथेति**। **तस्मिन्नेवेति**। अनेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानीति पूर्वोक्ते एवाभियोगे इत्यर्थः। तानीति शेषः। **दास्यामीत्यस्य** इत्युत्तरस्येति शेषः। **इति चोत्तरे** इत्यन्यतमोत्तरेण साङ्कर्ये। तथा चात्र दास्यामीत्यन्तस्य सत्योत्तरस्य यथाक्रमं मिथ्योत्तरेण कारणोत्तरेण प्राङ्न्यायोत्तरेण

च सङ्करो बोध्यः । सङ्कीर्णोत्तरे विषयसाम्ये ऐच्छिकः क्रमस्तद्वैषम्ये-ऽप्यधिकविषयोपादानेन प्राग्व्यवहार इत्युक्तम् । तत्र द्वितीयस्यापवादमपि प्रसङ्गात्सूचयन् प्रकृतमाह । **सम्प्रेति** । एतदर्थमेव तस्मिन्नेवाभियोगे इत्युक्तम् । अन्यथाऽभियोगान्तरमेव वदेत् । **मिथ्याद्युत्तरेति** । मिथ्याद्यन्यतमोत्तरेत्यर्थः ।

८। एवं तादृशसङ्कीर्णोत्तरस्य यौगपद्येन सर्वथा ऽनुत्तरत्वे प्राप्ते क्वचित्प्रतिप्रसवमाह । **यत्र त्विति** । **शृङ्गिग्राहिकयेति** । तन्न्यायेनेत्यर्थः । **कश्चित्** वादी । **अन्यः** प्रतिवादी । उत्तरमिदम् । आदावुत्तरत्वं साधयति । **इदमिति** । **तावत्** आदौ । तत्त्वस्यैवोत्तरत्वस्य प्रागुक्तत्वादाह । **पक्षेति** । साङ्कर्यं प्रतिपादयति । **नापीति** । एवेनान्यव्यवच्छेदः । तथा चासाङ्कर्यम् । **कारणं** कारणमेव । एकदेशस्य ग्रहणस्य साङ्कर्यमुपसंहरति । **तस्मादिति** । **सकारणमिति** । अत्र कारणस्याप्राधान्यं मिथ्योत्तरस्य प्राधान्यं तस्य तदुपपादकत्वस्यापि सम्भवात् । अत एव तत्र सहयोगे तृतीया कृता । प्रागुक्तबाधकस्याचाभावमाह । **अत्र चेति** ।

९। प्रतिवादिना तस्यैव उक्तमभिप्रेत्य प्रधानन्यायादरेण शङ्कते। **नन्विति**। परिहरति। **नेति**। तत्र हेतुमाह। **तस्येति**। वचनस्येत्यर्थः । तुल्ययुक्त्या शङ्कते । **कारणे इति** । एवं चानुत्तरत्वमेवैतस्येति भावः । ननु शुद्धकारणोत्तरं प्रागुदाहृतं प्रसिद्धमेवेति तदभावोक्तिरयुक्ता ऽत आह । **प्रसिद्धेति** । सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं चेत्येवं रूपे प्रागुक्तेऽपीत्यर्थः। **प्रतिज्ञातार्थैकेति** । ग्रहण-

स्येत्यर्थः। **नैकेति**। साधारणस्येत्यर्थः। उदाहरणेनेदं विशदयति। **यथेति**। **प्रकृतोदेति**। अन्यस्तु मिथ्येतत् मत्प्रदर्शितकालादित्यादिपूर्वोक्ते इत्यर्थः। **देशस्येति**। तस्यापीत्यर्थः। क्वचित्तथा पाठ एव। **विशेष इति**। मिथ्यासहचरितरूपत्वं तूभयत्र समानमिति भावः। एवमिद्धेऽर्थे मानमप्याह। **एतच्चेति**। **वापीति**। अनेन चिरांकर्येऽपि कारणमेव ग्राह्यमिति दर्शितम्। प्रतिप्रसवान्तरमाह। **यत्रेति**। यत्र चेत्यर्थः। एवमुत्तरत्वे साधिते तन्निर्वाहोपायमाह। **अत्रापीति**। **मिथ्याक्रियेत्यस्य** शुद्धमिथ्याविषयत्वादाह। **प्रतीति**। एतेन वादिव्यवच्छेदः। अत एवाह। **प्राङ्न्यायेति**। नन्विदं कारणप्राङ्न्यायसंकरविषयतया पूर्वमुक्तमिति कथमत्र प्रवृत्तिरत आह। **शुद्धेति**। अन्यथेतिशेषः। तथा च संकीर्णत्वात्तत्त्वप्रसंगो, न च तद्युक्तं पत्रव्यापित्वादिति भावः। यद्वा शुद्धस्य प्राङ्न्यायस्याभावादवचने क्रियाबोधके ऽपाठात्तत्र कस्यापि क्रियाया अलाभेन सर्वस्यापि प्राङ्न्यायस्यानुत्तरत्वप्रसङ्गो, न च तद्युक्तं तत्र तस्य गणनात्। तथा च यथा तयोस्तत्र तस्य प्रवृत्तिस्तथा कारणस्य मिथ्यासहचरितरूपत्वात् सांकर्ये प्रवृत्तिरिति भावः। शुद्धप्राङ्न्याये तु वक्ष्यति व्याख्यातत् **प्राङ्न्यायविधिसिद्धौत्विति**।

१०। ननु पत्रनिराकरणसमर्थस्यैवोत्तरत्वे संप्रतिपत्तेरनुत्तरत्वप्रसङ्गस्तदभावादत आह। **संप्रतिपत्तेरपीति**। उत्तरत्वमित्यत्रान्वयः। **नोपेति**। प्रत्यर्थिनेति भावः। एवं यत्र प्रतिवादिन एकक्रियास्थले उक्त्वा तस्यैव क्रियाद्वयप्रसंगो यत्र प्राग्रूपत्र

विशेषं प्रतिपादयन्प्रतिप्रसवान्तरमाह। यदा त्विति। यदाऽपीत्यर्थः। तत्र तत्रापि। यथारुचीति। तस्यैव तयोर्मध्ये ऽन्यतरक्रियेत्यर्थः। संकीर्णोत्तरस्य युगपदनुत्तरत्वमुक्तमुपसंहरति। इति न क्वचिदिति।

११। निवेशिते लेखिते। प्रागुक्तव्युत्पत्तेराह। साध्यवानिति। स्पष्टार्थमाह। प्रतीति। भावेऽर्थासङ्गतेरिष्टासिद्धेश्चाह। साध्यतइति। प्रमाणं लिखितादि वक्ष्यमाणम्। पूर्वंच न्यूनतां निराचष्टे। अत्रेति। *अपिना सद्यः। मिथ्याक्रियेत्यादिप्रागुक्तार्थस्य मूलारूढत्वं सूचयन्नर्थिशब्दस्यात्र यौगिकत्वं न योगरूढत्वमिति सूचनद्वारा न्यूनत्वाभावं प्रतिपादयति। अर्थीति। वर्त्तमानसत्तोपाधिकान्मतुबाद्युत्पत्तेराह। अस्तीति। अपिः पूर्वसमुच्चये तेन साम्यम्। तुर्वैलक्षण्ये। निर्दिशेत् लेखयेत्। पूर्वार्थान्तर्भावः प्राग्वत्। अन्यदप्याह। तथेति। अर्थीवेति। आक्षेपादेव कर्तृलाभे तदुक्तिर्नियमार्थेति भावः। अतश्चेति। गम्यते इत्यत्रान्वयः। तावतैव तादृशोत्तरदानेनैव। अत्र सर्वत्र मानमाह। एतद्देवेति। अर्थीत्यादिनोक्तमेवेत्यर्थः। प्राड्न्यायेति। अस्याशय उक्तः। वादी तु क्रियां निर्दिशेत्। सा क्रिया॥ ७॥

---

* कालविलम्बनमपि इति मिताक्षरास्थेन अपिशब्देन सद्य इत्यर्थो बोध्यः। उत्तराभिधाने कालविलम्बनमङ्गीकृतं न तु शीघ्रमुत्तरदानस्याङ्गीकार इति भावः।

१। ततः साधनलेखनोत्तरम्। प्रकारान्तरे इत्यस्य व्याख्या साधनासिद्धाविति। एवं व्यवहारतद्विषयादिकथनप्रकारेण। रूपं स्वरूपम्। व्यवहारपदार्थं स्पष्टार्थमाह। व्यवेति। सोऽयं व्यवहारोऽयम्। इत्थम् उक्तप्रकारेण। मुख्यपादत्वासम्भवादाह। चतुरंशेति। ऋणादानादिषु वक्ष्यमाणेषु विषये।

२। तानेवांशान् विभज्य दर्शयति। तत्रेति। तेषां मध्ये इत्यर्थः। विप्रतिपत्तिषु सतीषु। अस्य न सार्वत्रिकत्वमित्याह। संप्रतीति। अनिर्देशे हेतुमाह। भाषार्थेति। चः लक्षण इत्यग्रे योज्यः। तेन क्रियापादसमुच्चयः। यद्वा चो हेतुसमुच्चये एव। लक्ष्मणः। लक्षणोऽपि। क्वचित्तथा पाठ एव। अत एवाह। द्विपात्त्वमेवेति।

३। न्यूनतां निराचष्टे। उत्तरेति। अर्थिप्रत्यर्थिनोः, मध्ये इति शेषः। प्रत्येति। पौनःपुन्येन विचारणस्येत्यर्थः। अस्य व्यभिचरितत्वादाह। व्यवेति। अर्थ्यादिसम्बन्धिन एव तत्त्वमिति भावः॥ ८॥

इति साधारणव्यवहारमातृका।

१। प्रकृते योगरूढत्वमर्थान्तरनिरासायाह। अभियुज्यते इति। दोषविषयीक्रियते इत्यर्थः। येनेति शेषः। करणे घञः सौलभ्यात्। यथाश्रुतं वा। सम्बध्यते इति तदर्थात्। एनमित्यत्र कथितानुकथनसत्त्वेनान्वादेशविषयत्वादेनादेशः। अपराधेनेत्यस्य विशेषपरत्वाय शङ्कते। यद्यपीति। सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं चेति कारणोत्तरस्य अनेन दत्तं स्थितं मया पुनर्दत्तमित्येवं प्रत्यभियोगरूपत्व-

मित्यर्थः। **विषयमिति**। तथा चाभियोगनिवारकमेव प्रत्यभि-योगं कुर्यादेव न तदनिवारकम्। अन्यथा सत्यं मिथ्योत्तर-मित्यादिना चातुर्विध्यकथनस्यैवासङ्गतत्वापत्तेरेतन्निषेधवैयर्थ्यापत्तेश्च। तदाह। **अत इति**। **अनुपमर्दनेति**। करणे ल्युट्। **निषेध इति**। नैवं प्रत्यभीति निषेध इत्यर्थः। तथैव सम्भवादाह। **इदमिति**।

२। भूते कर्मणि निष्ठायां तन्निस्तारे जाते तस्येष्टत्वेनासङ्गतिं परिहरति। **अनिस्तीर्णेति**। भावनिष्ठान्तात्मत्वर्थीयोऽजिति भावः। अन्येनेत्यस्य पूर्वाभियोगे सम्बन्धात् योग्यतया शेष-माह। **अन्योऽर्थीति**। प्रतीत्यस्य सम्बन्धायोग्यत्वात्तमपहायाह। **नाभीति**।

३। नोक्तमित्याद्युक्तिरप्यानन्तर्यादर्थिनं प्रत्येवेत्याह। **किं चेति**। प्रकृतिशब्दः स्वभावार्थको दुस्त्यजा प्रकृतिरित्यादौ दृष्टः। शङ्कितु-मेतत्तात्पर्यार्थमाह। **एतदिति**। **तथैवेति**। अन्यथा ऽन्यथा-वादित्वेन भङ्गप्रसङ्गादिति भावः। इदं प्रतिपादितमधस्तात्। अपिः तस्यैव समुच्चये। एवमग्रेऽपि। अत एवाह। **नन्विति**। **तदेवेति**। तथा च वस्त्वन्तरकथननिवृत्तिस्तेन क्रियते। **एकस्मि-न्नपि पदे** ऋणादानादिव्यवहारविषये इत्यर्थः। एवव्यवच्छेद्यमेवाह। **न वस्त्वन्तरमिति**। तदेवोदाहरणकथनेन विशदयति। **यथेति**। यद्यपि ऋणादाने रूपकमेव व्यवहारविषयो भवति तथापि रूपकशतस्थाने वस्त्रशतोक्त्या वस्त्वन्तरोपादानमिति तन्निषेधस्तेन क्रियते इति भावः। एतेन शतरूपस्य विषयस्यैकत्वादयुक्तमिद-

मित्यपास्तम्। प्रागुक्तं दार्ढ्याय स्मारयति। **तथा सतीति।** **पदान्तरागमेति।** विषयान्तरं प्रत्यगमनेऽपीत्यर्थः। अत्र प्रकरणे पदशब्दो विषयवाची। **इत्यनेन** इत्यनेन तु। **यथेति।** अत्र रूपकशतरूपवस्तुन एकत्वेऽपि ऋणादानापहरणरूपयोर्व्यवहारविषययोर्भिन्नत्वेन तद्गमनमनेन नोक्तमित्यनेन निषिध्यते इत्यर्थः। उक्तमेव स्पष्टार्थमुपसंहरति। **तत्रेति।** प्रत्यर्थिन इत्यत्रेत्यर्थः। वैपरीत्याशङ्का तु न। 'यथावेदितं, 'नोक्तं विप्रकृति'मित्येतत्स्वारस्यात्।

४। तत्राद्ये मानस्योक्तत्वात् द्वितीये तदाह। **एतद्वेति।** द्वितीयमुक्तमेवेत्यर्थः। **पदसंक्रेति।** पदान्तरं प्रति गमनाद् वस्त्वन्तरगमनाच्चेत्यर्थः। **वादेति** पाठान्तरम्। तत्र साधारण्यमस्य बोध्यम्। आद्ये तु प्रकृतपरत्वमेवेति तत्त्वम्। हीनवादी दण्ड्यः स्यादित्युक्तं सविशेषं विशदयति। **हीनेति।** दण्ड्य एवेत्यर्थः। अत एवाह। **न प्रेति।** वचनस्यक्रमेणाह। **प्रत्येति।** **सिद्ध्यसिद्धीति।** हीनवादित्वे प्रकृतार्थासिद्धिरतथात्वे तत्सिद्धिरित्यर्थः। अत्र मानमाह। **अत एवेति।** मूलकृदिति शेषः। अस्यार्थोऽग्रे एव स्फुटः। इदमपि न सार्वत्रिकमित्याह। **एतच्चेति।** हीनवादी दण्ड्य एव, न प्रकृतार्थाद्धीयते इत्येतदित्यर्थः। **अर्थेति।** उक्तविषयव्यवहारे एवेत्यर्थः। **मन्युकृते त्विति।** वाक्पारुष्यदण्डपारुष्यादिव्यवहारे इत्यर्थः। अपिना दण्डसमुच्चयः। तथा चैवं विधे वाक्छले व्यवहारहानिर्दण्डश्चेति भावः। उक्तार्थस्य स्पष्टतया ऽभासादाह। **अस्यार्थ इति।** अर्थपदव्यावर्त्यमाह। **न मन्युकृतेष्विति।** अन्यच्च तस्य स्पष्टत्वादेवाह। **अपीति।** **नावसीदतीत्यस्य** व्याख्या

न पराजीयते इति । तद्व्याख्या **न प्रक्ततादिति** । उत्तराङ्ग-व्याख्याबहुत्वं पुनरुक्तत्वं च परिहरति । **अचोदेति** । सामान्योक्तौ विशेषोक्तिर्दृष्टान्त इति भावः । तत्त्वं योजयति । **प्रमेति** । शास्त्र-पदार्थो **दण्ड्योऽपीति** । उदाहरणत्वादेवाह । **यथेति** । शेष-पूरणमनयोरिति भावः । अत एव वाक्छले इति सप्तम्यन्तच्छेदो न तृतीयान्त इति बोध्यम् । अत एव च वैपरीत्यशङ्का नेति गूढा-कूतम् । एवं शब्दमात्रार्थमुक्त्वा द्वितीयमर्थपदध्वनितमाह । **अर्थेति** । **धानेनेति** । तृतीयान्तं, न प्राबल्यसप्तम्यन्तम् । सूचित-स्योदाहरणमाह । **यथाऽहमिति** ॥ ६ ॥

१ । सङ्गतिमाह । **अभीति** । **इत्यस्य** इत्यंशस्य । तथा च प्रत्यर्थिविषये एवायमपीति भावः । **निमित्तेति** । बहुव्रीहिः । ननु साहसादावपि प्रत्यभियोगासम्भवे ऽभियुक्तस्य कथं तत्करणविधिरत आह । **प्रत्यभीति** । तथा च तदसम्भवे नैव कुर्यादिति सम्भवा-भिप्रायकमेवैतद्वचनमिति भावः । **स्वाभीति** । स्वयमभियुक्त इत्यादिः । तथा चेदं साहसादावेवेति, तदन्यविषयकं तदिति भावः ।

२ । नन्वेवंविधस्थले प्रत्यभियोगः किमुत्तरं सत्यार्थकः उत प्रतिज्ञान्तरं सत् । नाद्यः । पूर्वपक्षनिराकरणासमर्थत्वेनानुत्तरत्वात् । नान्त्यः । अभियोग एका प्रतिज्ञा प्रत्यभियोगस्त्वन्या । ततश्च सङ्कीर्णोत्तरे यथा युगपद्व्यवहारासम्भवादनुत्तरत्वमेवं प्रतिज्ञान्तरेऽपि तदसम्भवस्य तुल्यत्वात् । अप्रतिज्ञात्वेन प्रत्यभियोगविधेरेव वैयर्थ्यात् । एवं च वचनार्थो दुर्वच इत्याशयेन शङ्कते । **नन्वचापीति** । द्वितीयपक्षमाश्रित्य समाधत्ते । **नाचेति** । तत्राद्योदाहरणमाह ।

अनेनेति । **दण्डेति** । प्रत्यभियोक्तुरिति भावः । एवमुक्ततात्पर्ये मानमाह । **यथाहेति** । **आक्षारयेत्** कायेन वाचा वा क्षीणं कुर्यात् । **नियतं** निश्चयेन । **नयो** दण्डः । द्वितीयोदाहरणमाह । **यदा पुनरिति** । यदा त्वित्यर्थः । **पारुष्ये इति** । वाग्दण्डे-त्यादिः । अत एव सामान्योक्तिः । इदमेव तत्र कलहपदेनोक्तम् । एवं चैतदेकवाक्यतया तस्यैक एवाशयस्तदेतदभिप्रेत्य प्रागुक्तमुपसंह-रति । **एवमिति** । उक्तप्रकारद्वयेनेत्यर्थः । **एवं सतीति** । पाठा-न्तरम् । उक्तवचनस्यैवंतात्पर्यकत्वे सतीति तदर्थः ।

३ । अव्यवहितसङ्गत्यभावादाह । **अर्थीति** । शेषं विशेषाभावा-दाह । **सर्वेष्विति** । कार्यस्य निर्णय इत्यर्थेऽर्थासङ्गतेराह । **निर्णय-स्येति** । **तस्मिन् समर्थ इति** । द्विविधदाने समर्थ इत्यर्थः । मालजामिन् इति भाषाप्रसिद्धोऽयम् । अनेनातादृशस्यातत्त्वमुक्तम् । प्रतिभूशब्दो योगरूढ इत्याह । **प्रतीति** । प्रतिः प्रतिनिध्यर्थक इत्याह । **तद्वदिति** । प्रकृतत्वादाह । **ससभ्येनेति** । शेषोऽयं शास्त्रपदान्यथानुपपत्तेः । अनुक्तं विशेषद्वयमाह । **तस्येति** । प्रति-भुव इत्यर्थः । उभयत्र मानमाह । **यथाहेति** । **अथेति** । पश्चा-त्तरे तत्र समर्थ इत्यर्थमाह । **कार्येति** । वादिन इति द्वयो-रेकशेषः । जातावार्षं वा एकवचनम् । तेन वादित्वेनार्थिप्रत्यर्थिनोः समासेन ग्रहणम् । एवमग्रेऽपि । **रक्षितः** भृत्येन । इदमुपलक्षणं तस्यापि इति केचित् । वादित्वमुभयोरपीति प्रत्येकाभिप्रायमेक-वचनमित्यपरे । **तुशार्थे व्युत्क्रमे च** । वादिनश्चेत्यर्थः । चेन तत्संग्रह इति परे ॥ १० ॥

१। निर्णयकार्यमुक्तरूपं स्वयमुक्तं समूलयति। अर्थीति। किमिति। तत्रेत्यादिः। योग्यतयोपस्थितत्वादाह। प्रकृतमर्थिन इति। तत्सममिति। प्रकृतधनसममपलापनिमित्तकदण्डमित्यर्थः। जात इतीति। स इति शेषः। अभियोगादित्यत्र कर्मणि घञित्याह। अभियुक्तेति। वहेदित्यस्यार्थः दद्यादिति। योग्यतया तदनुषङ्गेणाह। राज्ञे इति। मिथ्योत्तरविषये उक्तन्यायमन्ययोरप्यतिदिशति। प्राङ्न्याये इति। तत्प्रकारमाह। तत्रार्थ्येवेति। अस्मिन्नर्थेऽयं पूर्वं पराजित इति प्राङ्न्यायोत्तरे गृहीतं प्रतिदत्तमिति कारणोत्तरे च दत्ते पूर्वन्यायं प्रतिदानं च प्रतिज्ञावाद्येवापलपतीति स एवापलापवादीत्यर्थः। भावित इति। पराजयरूपप्राङ्न्यायस्य प्रतिदानस्य च साधनादङ्गीकारितो वादीत्यर्थः। दण्डं दण्डमेव। अन्यस्य देयस्याभावात्। मिथ्याभियोगीति। मिथ्यावादीत्यर्थः। इतिहेतौ, मिथ्यावादित्वेनेत्यर्थः। द्विगुणमिति। प्रकृतधनेत्यादिः। धनं दण्डरूपमवशिष्टम्। तुर्योत्तरे तु नैवमतिदेश इत्याह। संप्रेति। दण्डाभावेति। निह्नवाभावात्। तदीयं तु देयत्वेनाभ्युपगतमेवेति भावः।

२। विशेषमाह। एतच्चेति। निह्नवे भावितो दद्यादित्येतदित्यर्थः। पदान्तराणि द्विविधानि सधनानि अधनानि च। तत्र सधनेष्वाह। पदान्तेति। सधनेष्वित्यर्थः। तच्च तत्रेति। एवं च विशिष्य विधानादेतस्य सामान्यस्य तत्र बाधादप्रवृत्तिरिति भावः। अधनेष्वाह। अधनेति। वाग्दण्डपारुष्यादिव्यवहारेषु प्रकृतधनसम-

दण्डदानस्य तद्द्विगुणदानस्य चासम्भवाच्चेत्यर्थः । उपसंहरति । **न सर्वेति** । अत इत्यादिः । यद्वा एवव्यवच्छेद्यमाह । **न सर्वेति** । ननूक्तदण्डस्य ऋणादानमात्रविषयत्वमपि न । तत्रापि "राज्ञा ऽधमर्णिक" इत्यनेन विशिष्य दण्डस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अन्यथा तस्य वैयर्थ्यापत्तेः । वचनद्वयप्रामाण्यादधिकत्वाङ्गीकारे तु तद्वत्सर्वविषयता ऽपि अस्य स्यादितीदं व्यवस्थापनमयुक्तमत आह । **राज्ञेति** । तत् प्रकरणात्प्रतिपन्नार्थसाधनविषयम्, इदं तु तदभावादप्रतिपन्नार्थसाधनविषयमिति न कोऽपि दोष इत्यर्थः ।

३ । ननु अन्यत्र दण्डस्याभिधानेऽपि द्वैगुण्यस्यानभिहितत्वादुत्तरार्धोक्तस्य विधानं सम्भवतीत्येतत्प्रवृत्तेरावश्यकतया पूर्वार्धस्यानुवादपरतया एकवाक्यतया योजनसम्भवादृणादानमात्रविषयतया व्यवस्थापनमयुक्तमत आह । **यद्वेति** । शब्दमर्यादया तथा प्रतीत्यभावादाह । **कथमिति** । अत एव सामान्यशब्देन व्याचष्टे । **अभियोगस्येति** । **तत्सममिति** । व्यवहारतुल्यमित्यर्थः । यत्र यत्र व्यवहारे यो य उक्तः स तत्तुल्यो भवति अन्यस्तु विरुद्धत्वाद्विसदृश इति भावस्तदाह । **तत्र तत्र प्रतीति** । धनमित्यग्रिमेणास्यान्वयः । एवः कुतो लब्ध इत्यत आह । **चशब्द इति** । मूलवचनस्य इत्यर्थः । अत्र पक्षे पूर्वार्धे एकस्यैव वाक्यार्थस्य सत्त्वेन वाक्यार्थद्वयाभावेन समुच्चयाभावात्तदर्थकत्वासम्भवेन निपातानामनेकार्थत्वात् तदर्थकत्वमिति भावः ।

४ । योग्यतया धनशब्दार्थमाह । **दण्डमिति** । **इत्यनुवाद इति** । शृङ्ग्राहिकया तद्व्यवहारे दण्डस्य विशिष्य विहितत्वेन

प्राप्तत्वाद्विध्यसंभवेन पूर्वार्धेन तस्य सर्वस्य सामान्येनानुवाद इत्यर्थः। वैयर्थ्यं तु अस्य न, तत्रैवोत्तरार्धेन विशेषस्य विधीयमानत्वादिति भावः। तदेव तथैवाह। **अथेति**। तत्समभित्यस्यानुषङ्गेणानुवादमाह। **प्रतीति**। प्राग्वदाह। **दण्डमिति**। विधेयमाह। **द्विगुणमिति**। द्विगुणदण्डस्याप्राप्तत्वादिति भावः। पूर्ववदाह। **अथापीति** ॥ ११ ॥

प्रागुक्तं प्रतिज्ञासाधनं च *तत्रेत्यादिना वक्तुमव्यवहितसङ्गत्यभावाद् व्यवहितसङ्गतिमाह। **ततो ऽर्थीति**। स्तेयपारुष्ययोर्गवादेश्च द्वन्द्वं कृत्वा पुनः साहसेन समाहारद्वन्द्वः। अत एवार्थमात्रमाह। **साहसमित्यादि**। **विषेति**। बहुव्रीहिः। प्राग्वदाह। **वाग्दण्डेति**। प्रागनुक्तत्वादाह। **वक्ष्येति**। तदभावेऽन्यत्र बाधाभावादाह। **दोग्ध्रीति**। विनिगमनाविरहादाह। **प्राणेति**। प्रागुक्तनिमित्तान्यनिमित्तकोऽत्र प्राणनाशो ग्राह्यः। अत एव सामान्येनाह। **द्वन्द्वेकेति**। विनिगमकाभावादाह। **कुलेति**। उभयत्र निमित्त आह। **चारित्रेति**। विरुद्धभाषणं नार्य इत्याह। **उत्तरमिति**। प्राग्वदाह। **अर्थीति**। पूर्वान्वयीदम्। स्मृत इत्यस्यार्थः **उक्त इति**। अतोऽन्यथेत्यनेन **नारदीयेनोक्त** इत्यर्थः ॥ १२ ॥

१। अथाधिमोपयुक्तमाह। **दुष्टेति**। हीनवादिप्रसङ्गात्पूर्वचारम्भेऽन्तरणे उक्तस्य तन्मात्रस्येत्यर्थः। स परिकीर्तित इत्यन्तेनेति भावः। विशेषजिज्ञासायाः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वात्पाठक्रमादार्थक्रमो

---

* तत्र द्विविधं मानुषं दैविकं चेत्यादिना अस्मिन्नेव प्रकरणे द्वाविंशे श्लोके इत्यर्थः।

बलीयानिति न्यायेन व्युत्क्रमेण व्याचष्टे। **मनो वागिति**। यद्धि मनसेति श्रौतक्रमेण मनसः पूर्वनिपातः। सर्वं वाक्यमिति न्यायेनोक्तिसामर्थ्येन चाह। **स्वभावादेवेति**। दोषस्वभावादेवेत्यर्थः। तेनागन्तुस्वभावनिरासः। तद्भाववत्वमाह। **न भयादीति**। आदिना क्रोधादिपरिग्रहः। भावे क्तमित्याह। **विकारमिति**। लिङर्थो न विवक्षित इत्याह। **याति गच्छतीति**। *गच्छति यातीत्यर्थः। अत एव स इत्युक्तम्। तस्यार्थमाह। **असाविति**। **वा** चार्थे। तथा च श्लोके ऽथवेत्यन्वयेनाथचेत्यर्थो बोध्यः। एकदेशसंग्रहाय तत्तात्पर्यार्थमाह। **न क्वचिदिति**। ननु मनोवाक्कायकर्मभिरित्युपदेशाद्देशान्तरमित्यादिना व्युत्क्रमेण कर्मादिविकारप्रदर्शनमयुक्तम्। न च सान्निध्यात् व्युत्क्रमेणैवान्वयो ऽभिमतः एतदर्थमेव तथोक्तमिति वाच्यम्। तथौष्ठावित्यनेन कायविकारेण व्यवहितत्वात्तस्यैवान्ते उक्तेः। अत एव व्याख्यात्रा यथावस्थितमेव व्याख्यातमिति चेन्न। तदुद्देशक्रमेणोत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्ववाच्यत्वेनान्यस्यात्यन्तस्थूलत्वेन स्थूलतमप्रक्रमेण विकारदर्शने तात्पर्यात्। एवं सति तथौष्ठावित्यस्यापि वैवर्ण्यमेति चेत्यत्रैव वक्तव्यत्वेन, अन्ते भेदेन तदुक्तिस्तु तद्विकारस्य सार्वत्रिकत्वेन प्राधान्यसूचनार्थेति बोध्यम्। **पर्यन्तौ** प्रान्तौ। योग्यतया आह। **जिह्वेति। इतीति**। उभयमित्यर्थः। अत एव समुच्चायकस्तो मूले। एवमग्रेऽपि बोध्यम्। तृतीयस्तुः परीति वाक्ये योज्यः। अविनिगमकत्वादाह। **क्रुष्णेति**।

---

* श्लोके विक्रतिं गच्छेदिति सत्त्वेन लिङर्थाविवक्षायां तस्य गच्छतीति पूर्वं विवरणं प्रदर्श्य ततः यातीति प्रदर्शनीयमिति भावः।

एतीत्यस्य व्याख्या गच्छतीति । वाक्यस्य वास्तवप्रोषणासम्भवादाह । **सगद्गदेति** । अत एव स्खलदित्यन्यथा व्याचष्टे । **व्यत्यस्तमिति** । **पूर्वपरेति** । इदमुपलक्षणं देशादिविरुद्धस्यापि । असकृदुक्तौ तथात्वनिराशायाह । **बह्विति** । **भाषते** भाषते च । वाक्चक्षुरिति समाहारद्वन्द्वः । तदर्थमाह । **परोक्तामिति** । पूजाप्रकारभेदमाह । **प्रतिवचनेत्यादि** । अस्य स्वतो विकृतिलाभावादाह । **विकृतेर्लिङ्गमिति** । तथा चारोपितं तत्त्वमिति न प्रागुक्तासङ्गतिः । उक्तहेतोरेवान्ते व्याचष्टे । **तथेति** । वैवर्ण्यादिवदित्यर्थः । अस्य वचनस्य तात्पर्यार्थं प्रतिपादयन् विशेषमाह । **एतच्चेति** । **स्वाभाविकेति** । जन्मस्वभावकृतेत्यर्थः । **विवेकस्य** भेदस्य । **निमित्तमिति** । बहुव्रीहिः । एवमग्रेऽपि । अत्र हेतुं सूचयन् सदृष्टान्तमिदं विग्रदयति । **न हीति** । **लिङ्गात्** यत्किञ्चिद्विकारात् । **न परेति** । तथा च तत्संभावनामात्रप्रतिपादने तात्पर्यमस्य वचनस्य, न प्रागुक्तवक्ष्यमाणदण्डादिप्रतिपादने । तद्रीत्या ईदृशस्थलेऽपि तथा प्रसङ्गोऽन्यथा स्यादिति तन्निवारणतात्पर्यकमिदं वचनम् । एवं च दुष्टः संभावितदोष एवेत्येवं व्याख्येयमिति बोध्यम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

१ । अत एवाग्रे पुनः प्राग्वदेव सविशेषमुक्तमित्याह । **किं चेति** । साधकस्य सन्देहाभावाद्यथाश्रुतार्थानुपपत्तेः प्रपन्नस्थले दोषाभावस्य "प्रपन्नं साधयन्नर्थ"मित्यनेन वक्ष्यमाणत्वात्तात्पर्यार्थमाह । **अधमर्णेति** । **स्वतन्त्र** इत्यस्य व्याख्या **साधनेति** । लेख्यादीत्यर्थः । अत एव तत्र उपायमाह । **आसेधादीति** । आद्यपादोक्तं प्रासङ्गिकं न तु प्रकृतसङ्गतमिति सूचयितुं भवतीति शेषेण भेदेन

व्याख्यायापीमं द्वयं प्रकृतसङ्गतं सह व्याचष्टे। यश्चेत्यादि। अप्रतिपन्नादौ दोषाभावादाह। संप्रतीति। अर्थमिति शेषः। उभयत्र लिङ्गविवक्षया आह। पलायते इति। एवमग्रेऽपि। अभियोगं विना आह्वानासंभवादाह। अभियुक्त इति। अन्यत्र दोषाभावादाह। सदसीति। तुर्यपादस्य सर्वत्र सम्बन्ध इत्याह। सोऽपीति। द्विविधोऽपीत्यर्थः। अत एवाह। स्मृत इति। उभयत्रेति भावः। सम्बध्यते इति। एते त्रयो केवलं दुष्टा अपि तु प्रकृतार्थादपि हीना दण्ड्याश्चेति समुदायार्थः।

२। इदमेव आद्यानुरोधेनाग्रेऽपि उभयोक्तिसारस्येन विशदयति। अभीति। यदि हीनत्वमुक्तदुष्टत्वरूपं भवेत्तर्हि तदनुवृत्त्यैव सिद्धे हीनपदोक्तिरनर्थिका ऽतस्तदर्थाद्धीनत्वपरिमाणेत्यर्थः। मात्रेत्यनेन दण्डव्यवच्छेदः। एवेन दुष्टत्वव्यवच्छेदः। तथा च संभवत्यैकरूप्ये वैरूप्यस्यान्याय्यत्वात् तदुत्तरमस्य कथनेन दुष्टस्यापि अनुषङ्गात्तस्यापि समुच्चयो बोध्यः ॥ १६ ॥

उत्तरसङ्गतिं व्यवहितेन कथयन् तदवतरणमाह। अथेति। द्वितीयः प्रत्यर्थीति भ्रमनिरासायाह। भाषेति। तयोर्युगपत्संभवमुपपादयति। तद्यथेत्यादि प्राप्तावित्यन्तेन। देशान्तरमिति। कार्यवशात् सकुटुम्ब इत्यादिः। युगपदिति। दैववशात्। धर्मेति। धर्मस्थानमित्यर्थः। तत्र तयोर्मध्ये। क्रिया साधनम्।

१। षष्ठ्यन्तात्सार्वविभक्तिकस्तसिरित्याह। उभयोरिति। सत्स्वित्यस्य व्याख्या संभवत्स्विति। सामानाधिकरण्यभ्रमनिरासाय

प्रतीकपूर्वकं पूर्ववादिन इत्यस्यार्थान्तरं निराकुर्वन् व्याचष्टे। **साक्षिण इति। न पुनरिति।** तावताऽपि निर्णयासंभवादिति भावः। योग्यं शेषमाह। **प्रष्टव्या इति।**

२। उत्तरार्धार्थमाह। **यदा त्विति। अन्यः** उक्तपूर्ववादिभिन्नः। **अनेन** ब्राह्मणेन। **असाध्येति।** अनेनोत्तरेणाङ्गीकृत्यनिराकृतत्वादिति भावः। अनुषङ्गादिना ऽऽह। **साक्षीति।**

३। जीर्णोक्तव्याख्यानान्तरं खण्डयितुमुत्कर्षयति। **इदमेवेति।** यत्र द्वावपि भाषावादिनौ तद्विषयतया स्वयं कृतमित्यर्थः। यत्तु उत्तरवशादेवार्थिप्रत्यर्थिभेदेनावेदनक्रमेण पूर्ववादिन उत्तरवादिनश्च साक्षिणः प्रष्टव्या इत्यस्यार्थ इति कश्चित्। तत् खण्डयति। **मिथ्योत्तरे इति।** मिथ्या क्रिया पूर्ववादे इति प्रागुक्तत्वात्। **कारणोक्तौ त्विति।** तत्रार्थादेव पूर्वपक्षनिरासः सम्पन्न इत्याह। **पूर्वेति। प्रतिज्ञातार्थेति।** अर्थ्यतइत्यर्थः साध्यं स यस्यास्तीत्यर्थी साध्यवान्। एवं च मिथ्योत्तरे पूर्ववादी साध्यवान् कारणप्राङ्न्याययोस्तु उत्तरवाद्येव साध्यवानिति यस्य साध्यवत्ता तस्यैव साधनोपन्यास इत्यभिप्रायकार्यस्य प्राक् तत्रैवोक्तत्वादिति भावः।

४। अत्र विरोधमपि सूचयन् स्मृत्यन्तरसंवादोऽपि पूर्वव्याख्याने इत्याह। **पूर्वेति।** एतेन द्वितीयव्यवच्छेदः। **स्पष्टीकृतं** स्पष्टीकृतं च। **मिथ्या** मिथ्योत्तरे। **प्राङ्न्यायेति।** पूर्वन्यायकरणनिश्चये त्वित्यर्थः। **जयपत्रं** तत्प्रदर्शनम्। तथा च प्रतिवादिन्येव क्रियेति भावः। शुद्धप्राङ्न्यायविषयमिदमिति स्पष्टमेव। **अर्थे**

एकार्थविषये। **पूर्वपक्ष इति**। पूर्वत्र काले प्रतिगृहीतमुपभुक्तं चेतीत्यर्थः। उक्तपूर्वपक्षो निरस्तो येन भवेदिति तदर्थः। अत एव न न्यूनता प्रकृतैकवाक्यता च। अत्रार्थे विवदतोरित्यनेन स्पष्टमेवेदमुक्तम्। साधकान्तरमप्युक्तार्थे ध्वनयन्नत एवाह। **एतस्य चेति। पूर्वेति**। प्रागुक्तार्थिप्रत्यर्थिविषयकेत्यर्थः। सर्वेत्यपपाठ इति केचित्। सर्वेति पाठे प्रागुक्तसर्वेत्यर्थः॥ १७॥

१। व्यवहारे ऽपरमपि विशेषं मूलकृदाह। **अपि चेति**। चेदर्थमाह। **यदीति**। विवादो न प्रसिद्ध इत्याह। **व्यवेति**। पारिभाषिकपणग्रहणे न्यूनतापत्तेराह। **पणनमिति**। व्यवहरणमित्यर्थः। स्वोक्तिसत्यतासूचनाय यथासम्भवद्रव्यदानाङ्गीकरणमिति यावत्। **तच्चेत्यस्य** व्याख्या **तस्मिन्स्येति**। वक्ष्यमाणस्य विशेषविषयत्वादाह। **पूर्वोक्तमिति**। प्रकृतार्थसममिति निह्नवे भावित इत्यत्रोक्तमित्यर्थः। सपणमित्यपपाठसूचनाय स्वपणमित्यस्यार्थः **स्वकृतं पणमिति**। अत एव योग्यतया शेषमाह। **राज्ञ इति**। प्राड्विवाकादिरिति शेषः। न्यूनाधिकत्वनिरासायाह। **विवादेति**। राज्ञेत्युपलक्षणमन्यस्यापि। इदमुभयकृतसमपणविषयकमेवेति भ्रमो न कार्यः। तत्रैव गमकाभावात्। किं त्वन्यतरकृतो विषमश्चोभयकृतस्तद्विषयकमपीति।

२। अनेन स्वपदघटितेन सूचितमेव विशेषमाह। **यत्र पुनरित्यादि दाप्य इत्यन्तेन। पुनस्त्वर्थे। तत्रापीति**। निमित्तसत्त्वादप्रवृत्तौ मानाभावाच्चेति भावः। **दण्डं** दण्डमेव। अत एवाह। **न पणमिति**। तत्र सपणस्यैवाभावादिति भावस्तदाह। **सपणं**

चेतीति। परेति। अन्यतरस्येति भावः। एतेनान्यकृतव्यवच्छेदः दण्डस्तु वर्त्ततएवेति भावः। चेत्यादिति सूचितं विशेषान्तरमाह। सपण इति॥ १८॥

१। व्यवहारे विशेषान्तरमाह मूलकृत्। किं चेति। न प्रसिद्ध-मत्र तदित्याह। प्रमादेति। भूतार्था वस्त्विति। नयेदिति। कार्यः। अन्तमिति शेषः। क्वचित्तथा पाठ एव। तस्यावश्यकत्वमु-त्तरार्धेन हेतुपरेण सशेषपूरणेन प्रतिपादयति। यस्मादिति। अनभिहितमिति। अर्थिप्रत्यर्थ्यन्यतरेणेति शेषः। हीयमान-पापयोगाच्चेति करणतृतीयान्तात्तसिरित्याह। व्यवहारेणेति। अस्यार्थं पूरयति। साक्ष्यादिभिरिति। तथा च साक्ष्यादिभिः क्रियमाणेन व्यवहारेण तद्धीयते इत्यर्थः। एतेन भूतमपि वस्तु-तत्त्वमपि साक्ष्यादिभिरनुपन्यस्तं सद् व्यवहारतो हीयते इत्यन्वय इति व्याख्यानमपास्तम्। भ्रममूलकत्वात्। साकाङ्क्षत्वादाह। तस्मादिति। अस्य तात्पर्यार्थमाह। यथेति। तत्फलमाह। तथेति। निर्णय इति। यथार्थनिर्णय इत्यर्थः।

२। अनेन सूचितं पक्षान्तरमाह। अथेति। पूर्वोक्तस्य मुख्यत्वादाह। इत्यनुकल्प इति। स्पष्टमस्येतो ऽप्रतीतेरत्र मानं नारदमाह। यथोक्तमिति। भूतेति। भूतच्छले अनुसरति तच्छीलस्तत्त्वात् द्विप्रकार इत्यर्थः। संयुक्तं प्रेति। युक्तं यदिति पाठान्तरम्। अत्रानुक्तं प्रागुक्त्यनुरोधेनाह। तत्रेति। नन्वस्यापि मुख्यत्वं कुतो मात आह। साक्षीति। व्यभिचारेति। अयथार्थवादित्वस्यापीत्यर्थः॥ १९॥

१ । तावन्मात्रस्योदाहरणत्वात् पादत्रयस्यैकं सशेषमर्थमाह । **नैकमिति** । नञ्शब्देन समासः । अत एवाह । **अनेकमिति** । लिखितमित्यस्य व्याख्या **अभियुक्तमिति** । प्रतिज्ञाकाले ऽर्थिना ऽभियोगत्वेनाभिहितमित्यर्थः । निह्नुते इत्यत्र कर्मत्वेनान्वयोऽस्य । अग्रे सर्वपदोक्तेः सामान्येनोक्तेश्च स्वारस्यादाह । **सर्वमेवेति** । एकदेशेति सुप्सुपेति सप्तमीसमास इत्याह । **एकदेश इति** । पूर्वोक्तार्थैकदेशहिरण्यविषये इत्यर्थः । सुवर्णस्याङ्गीकृतत्वादाह । **रजताद्यर्थमिति** । अनतिप्रसङ्गायाह । **पूर्वेति** । तुर्यपादार्थं सप्रतीकमाह । **न ग्राह्य इति** । निष्ठात्वं पूर्वमित्यस्यार्थो **भाषेति** । तच्छ्रवणस्य दुष्परिहरत्वादाह । **न दापयितव्य इति** । एवमंशद्वयेन प्रतिज्ञाकालेऽभिहित एवार्थो व्यवहारतः प्राप्य इत्यन्वयो, ऽनभिहितो न प्राप्य इति व्यतिरेकश्च दर्शितो यतोऽतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते इत्येतत् दृढीकृतमिति तदुदाहरणत्वमस्येत्यर्थः ।

२ । विशेषमाह । **एतच्चेति** । किं तु युक्तिसिद्धमपीति भावः । पर्यवसितमाह । **एवमिति** । उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । **तर्कापरेति** । प्रत्ययो ज्ञानम् । तर्कज्ञानस्य नामान्तरं संभावनेति । एवं च तर्कापरनामिका या संभावना सैव यः प्रत्ययो ज्ञानं तत्सहकृतान्निह्नुते इति **योगीश्वर**वचनादित्यर्थः । एतदुक्तिफलमाह । **एवं चेति** । अस्य तदनुगृहीतत्वे चेत्यर्थः । **तर्केति** । तयोरग्निवित्यर्थः ।

२ । अत्र मानमाह । **तथा चेति** । उपसंहरतीत्यत्रान्वयः ।

न्यायाधीति। न्यायज्ञाने तर्क उपायस्तेन तर्केण न्यायमभ्युह्य निश्चित्य। ऊहते रूपम्। यस्मिन्विषये न्यायो योजनीयस्तत्स्थानं गमयेदित्यर्थः। यद्वा यथास्थानं न्यूनातिरेकरहितं यथा तथा गमयेदित्यर्थः। एवं सति तर्केणैव सिद्धे मूलवचनवैयर्थ्यं परिहर्त्तुं शङ्कते। **न चैकेति।** यथा भाषासमये ऽनिवेद्य पश्चादधीयमानोऽर्थो नादर्त्तव्यस्तथा एकदेशविभावितः सन्नपि प्रत्यर्थी नादर्त्तव्य इति तावताऽपि न दाप्य इत्येव पादत्रयार्थो ऽस्तु किमिति सर्वं दाप्य इत्यर्थ इति भावः। **एकदेशेति।** यत्र वचनं नास्ति तत्र तद्दृष्टान्तमूलस्तथैव तर्कः स्यादत्र तु वचनसत्त्वात्तथा तर्कासंभवे-नैवमेव तर्कसंभवेन तदर्थतया वचनं सफलम् इति भावः।

४। एवं निश्चितेऽर्थे प्रसक्तविरोधं परिहरति। **यत्त्विति। योगेऽपीति।** तेषां मध्ये इति शेषः। साक्षिभिरित्यस्य मध्यमणि-न्यायेनान्वयः संभवात्। उपलक्षणं चैतदन्यस्यापि। एवेनाधिकांश-व्यवच्छेदः। **असौ** धनी। **पित्रेति।** तत्कृतेत्यर्थः। अत्र हेतु-माह। **तत्र हीति। न भवतीति।** ऋणस्यान्यकृतत्वेनाज्ञान-स्यापि तत्र संभवेनापलापाभावादिति भावः। **इतिः** हेतौ। **क्वचित्** क्वापि। अज्ञानसंभवात्। तदेवाह। **निह्नवेति।** अत एव संशयाभावादाह। **अपेक्षितेति।** वचनं तु इदं कर्तृसामान्य-विषयमुक्तकात्यायनवचनं तु विशेषशास्त्रत्वस्य निह्नुते इत्यस्य विषयम्। निह्नवोत्तरं ज्ञात्वा ऽपलापो निह्नवस्तद्रूपमुत्तरं परिहृत्य परित्यज्याज्ञानोत्तरे ज्ञानाभावेनोत्तरे प्रवर्त्तते इत्यर्थः। तथाच सामान्यविशेषशास्त्रयोरनयोरुत्सर्गापवादव्यवस्थेति भावः।

५। विरोधान्तरं परिहरति। **नन्विति**। **ऋणादिषु**। ऋणादानादिषु। **स्थिरेति**। लिङ्गदर्शनमात्रेणादृढहेतुनाऽपि स्त्रीसंग्रहणादिरूपसाध्यस्य सिद्धिर्भवतीति तादृशानामस्थिरत्वम्, ऋणादानादिरूपस्य साध्यस्य तु दृढसाधनेनैव सिद्धेस्तेषां स्थिरत्वं, तदपि नाकाशादिवदिति स्थिरप्रायत्वमित्यर्थः। निश्चितमिति क्रियाविशेषणम्। योगे सतीति शेषः। **साक्षीति**। तेषां मध्ये इत्यादिः। **एकेति**। ऊने इत्यर्थः। प्रोक्ते इत्यस्यार्थो **भाविते इति**। **अधिके इति**। उक्तसर्वापेक्षयेत्यादिः। सामान्योक्तं साध्यमित्यस्य साध्यत्वावच्छिन्नमित्यर्थस्तत्फलितमाह। **सर्वमेवेति**। **तथा सति** सर्वसाध्यासिद्धत्वे सति। **सिद्धिः** मूलतात्पर्यविषयभूता। **अभावितैकदेशेति**। एकदेशान्तरेत्यर्थः। **लिखितेति**। सुवर्णादित्रयं गृहीतमित्यभियोगे कृते न मया गृहीतं मिथ्यैतदिति निह्नवे कृते सर्ववस्तुग्रहणसाधनतया कथितैः साक्षिभिः सुवर्णाद्यन्यतमग्रहणे सुवर्णादि धान्यं च गृहीतमित्यधिकवस्तुग्रहणे वा निर्दिष्टे सर्वमपि साध्यं न सिध्यतीत्येतत्परं **कात्यायन**वचनम्। निह्नुते इति वचनं तु उक्तरीत्या ऽभियोगे निह्नवे च कृते सुवर्णग्रहणसाक्षिणः सन्तीत्युक्ते तैस्तावन्मात्रेऽपि साक्षिभिः साधिते प्रत्यर्थी सर्वं दाप्यः पूर्वोक्तमित्येतत्परमिति न विरोधो मिथ इति भावः। **तस्य कात्यायन**वचनस्य। नन्वेवं तादृशे किं व्यवहारो नैवात आह। **तत्रापीति**। तदुक्तस्थलेऽपीत्यर्थः। **नियमादिति**। आरब्धस्यान्तगमनमिति न्यायेन प्राप्तस्य तस्य विधानेन नियामकत्वं तस्येति भावः। स्थिरप्रायेष्वित्यस्य प्रत्युदाहरणमाह। **साहसादौत्विति**।

उद्दिष्टैः कथितैः। उपदिष्टैरिति पाठान्तरम्। एवं साधिते स्मृत्यन्तरसंवादमप्याह। **कात्यायनेति**। तदेव वचनमाह। **साध्यार्थांशेऽपीति**। स्त्रीसंग्रहादिके विवादपदत्रये भाषावादिना यदेकार्थरूपं साध्यत्वेन कथितं तत्तत्रानेकसाध्यसाधनतयाऽभिहितैस्साक्षिभिः साध्यार्थजातस्यैकदेशेऽपि साधिते सकलं भवेत्सिध्येदित्यर्थः। तथा चोक्तव्यवस्था निर्व्यूढेति सिद्धम्॥ २०॥

१। वक्ष्यमाणश्लोकस्य तदाक्षेपनिवारकत्वमिति तमाक्षिपति। **नन्विति**। **तत्र** तथा सति। **अप्रामाण्यं** तदेव। एतद्व्यवच्छेद्यमेवाह। **विषयेति**। **परस्परतः** परस्परम्। **परीति**। अविरोधे संभवति विरोधो न न्याय्य इति भावः। आदिना विकल्पपरिग्रहः। अत एवाग्निमादिना तुल्यार्थोऽस्त्विति न्यायस्य सविषयनिर्विषययोर्निर्विषयं बलवदित्यस्य च परिग्रहः। **उत्सर्गेति**। सामान्यस्य विशेषो बाधक इत्येवं सामान्यापवादलक्षणो न्यायस्तन्त्रान्तरे प्रसिद्ध इत्यर्थः। पञ्चम्यन्तात्सार्वविभक्तिकस्तसिरित्याह। **व्यवहारादिति**। प्रकृतव्यवहारभ्रमनिरासाय तदर्थमाह। **दृष्टेति**। तत्स्वरूपमाह। **अन्वयेति**। एतौ च साफल्यासाफल्याभ्यामुपपाद्यौ। समाधितात्पर्यार्थमाह। **अतश्चेति**। एतेनाप्रामाण्यव्यवच्छेदः। नेदं प्रकृतमात्रविषयमपि तु सार्वत्रिकमित्याह। **एवमिति**। आदिना प्रबलप्रमाणविरोधेऽर्थवादत्वमाश्रित्य यथोचितन्यायानुसारेण योज्यमिति परिगृह्यते।

२। **एवम्** उक्तप्रकारस्य। **धर्मशास्त्रेति**। एकविषययोर्विरुद्धार्थयोर्हि स्मृत्योर्मिथो विरोधो न तु भिन्नविषययोरविरुद्धार्थ-

योर्वा । सति च विरोधे प्रबलदुर्बलभावचिन्ता । एवं च पूर्वमेव धर्मशास्त्रानुसारेणैव व्यवहारदर्शनस्य विहितत्वादौशनसादिनीतिशास्त्रस्य न व्यवहारविषये प्रवृत्तिरत एकविषयत्वाभावादर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोः सुतरां विरोधाभावादनयोः प्रबलदुर्बलभावचिन्तनमेव तावदयुक्तमिति शङ्काशयः । नाचौशनसाद्यर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोस्तच्चिन्ता, ऽपि तु धर्मशास्त्रान्तर्गतयोरेव तयोस्तच्चिन्तेति एकविषयतया विरोधसम्भवात्तच्चिन्तनं युक्तमित्युत्तराशयः । अर्थार्थमाह । अर्थेति । अत एवाह । स्मृत्योरिति । स्थितिरित्यस्य व्याख्या मर्यादेति । यद्यपीति । ईदृशार्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोर्मन्वादिरूपैककर्तृनिष्पन्नत्वेन वचनस्वरूपगतविशेषाभावादनयोरपि न तच्चिन्तनं युक्तमिति भावः । प्रमेयस्येति । न तद्विशेषात्तच्चिन्ता, ऽपि तु धर्मशास्त्रप्रमेयस्य षड्विधस्यापि धर्मस्य मुख्यतया प्रधानत्वादर्थशास्त्रप्रमेयस्यार्थस्य नीतिलक्षणस्यामुख्यतयोपसर्जनत्वात्प्रमेयगतविशेषसंभवात्तच्चिन्ता युक्तैवेति भावः । हेत्वसिद्धिं परिहरति । धर्मस्य चेति । शास्त्रादौ आचाराध्यायस्यादौ । वचनार्थमुपसंहरति । तस्मादिति ।

३ । उदाहरणाभावप्रयुक्तं तच्चिन्तनवैफल्यं परिहर्तुं शङ्कते । किमत्रोदाहरणमिति । अन्योक्तमुदाहरणमनूद्य खण्डयति । न तावदित्यादि युक्तमित्यन्तेन । अत्र, इति न तावदादौ उदाहरणं युक्तमिति व्यवहितेनान्वयः । अदोषत्वे हेतुमाह । प्रच्छन्नमिति । यतो मन्युरेव प्रकाशमप्रकाशं वा तं मन्युं हिनस्तीत्यर्थः । तथा च मन्योरेव कर्तृत्वादिना हन्तृत्वादिति न दोष इति भावः । अत एव मन्युरकार्षीदिति श्रुतिः सङ्गच्छते । मनुमुक्त्वा स्मृत्यन्तर-

माह । **तथेति** । वेदान्तगमपीत्यर्थः । अपि वेदान्तपारगमिति पाठान्तरम् । **तेन** तादृशब्राह्मणवधेन । **मनु**मेवाह । **इयमिति** । अकामतो द्विजं हिंसित्वा स्थितस्येयं पूर्वतना विशुद्धिः कथितेत्यर्थः । तत्र अनुदाहरणत्वे हेतुमाह । **अनयोरिति** । यत इत्यादिः । गुरुं वेत्यादेरर्थवादत्वेन स्वार्थे प्रामाण्याभावादेकविषयत्वाभावेन विरोधाभावात्तच्चिन्ताया असंभवेन नोदाहरणत्वमित्यर्थः ।

४ । तदेवाह । **तथाहीत्यादि** । **शास्त्रमिति** । **मनू**क्तिरेवेयम् । इत्युक्तमिति पाठे इतः पूर्वमिति शेषः । इत्युक्तेति पाठे तु न शेषोपयोगः । **उपक्रम्येति** ।

द्विजातीनां च वर्णानां विप्लवे कालकारिते ।

इति मध्ये उक्तम् । **इति** इत्यनेन । अस्य व्याख्यानमाह । **आत्मरक्षणे इति** । बहुवचनादाद्यर्थलाभ इत्याह । **दक्षिणादीनामिति** । अत एव सामान्येनार्थमाह । **यज्ञोपेति** । परित्राणे इत्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वय इत्याह । **रक्षणे इति** । सङ्गरे इत्यस्यार्थमाह । **युद्धेचेति** । तस्याद्ये ऽन्वयो ऽनेन सूचितः । एवं प्रागपि स्त्रीविप्रेत्याद्यर्थमाह । **स्त्रीति** । **धर्मेणे**त्यस्यार्थः । **अकूटेति** । न दुष्यतीत्यस्य न पापाभावपरत्वमित्याह । **न दण्डेति** । **इतीति** । इत्यर्थकमुक्तेत्यर्थः । इममर्थमेवाह । **गुरुमिति** । तस्यार्थवादत्वप्रकारमेवाह । **गुर्वादीनिति** । तथा च कैमुतिकन्यायेन गुर्वादिभिन्नानामीदृशस्थले हननं प्रशस्तमिति स्तूयते । अतः स्तावकत्वेनार्थवादत्वमिति भावः । नन्वेतत् गुर्वादिहननविधायकमेवास्तु तदसंभवे एव तस्याङ्गीकारात् अत एवाह । **वाशब्देति** । स्मृत्यन्तरे ऽप्येव-

मित्याह। **अपि वेदान्तगमिति**। अयं भावः। यथा लोके ऽत्र पिशाचो ऽस्तीत्युक्ते पिशाचो वा भवतु राक्षसो वा भवतु भूतमपि भवतु प्रेतोऽपि भवत्विति उत्तरे प्रौढिप्रतिपादने तात्पर्यं तथा ऽत्रापि वाशब्दापिशब्दयोः प्रौढिप्रकर्षे तात्पर्यमिति तद्विशिष्ट-वाक्यजातस्य गुर्वादिहनने न तात्पर्यम्, तथा वेदेऽपि "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवते"ति "प्रतितिष्ठन्ति ह वा यएताः" "तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न" इत्यादौ वैशब्दवाशब्दापिशब्दादीनां विधिशक्तिप्रति-बन्धकत्वस्य दर्शनात्प्रकृतेऽपि वाऽपिशब्दाभ्यां तद्विधिशक्तेः प्रतिबद्ध-त्वान्न गुर्वादिहननविधिः। वस्तुतस्तु अपि वेदान्तगमित्यादौ संभा-वनाविषयतया क्रियागतमौचित्यमपिद्योत्यम्। संभावितौचित्यस्य चानुष्ठानमयुक्तमिति स्वार्थे तात्पर्याभावः। स्पष्टं चेदं **मञ्जूषाया**-मिति बोध्यम्। अतश्च गुर्वादिविषये एकत्र गुरुं वेत्यादिवचन-जातेन हननविधेस्तन्निमित्तप्रायश्चित्तविधेरियं विशुद्धिरित्यने-नाप्राप्तत्वादनयोरेकविषयत्वाभावान्मिथो विरोधाभावात्कथं तदुदा-हरणत्वमिति।

५। वचनसिद्धोऽप्ययमर्थ इत्याह। **नाततायीति आचार्यं चेति च**। आभ्यां हि ब्राह्मणाचार्यादिभिन्नानामेवाततायिनां वधे दोषाभावप्रतिपादनादाततायिनामपि गुर्वादीनां न वध्यत्वमिति भावः। ननु आचार्यं चेति मनुवाक्ये आचार्याद्युपादानं प्रदर्शन-मात्रतात्पर्यकम्। तथा च हिंसामात्रनिषेधे तात्पर्यादस्य वचनस्य नाततायिनामाचार्यादीनां विधिनिषेधपरत्वं येन गुरुमित्येतद्वचन-विरोधः स्यादत आह। **आचार्यादीनामिति। हिंसेति।**

विशेषेण हिंसानिषेधेनेत्यर्थः। अन्यथा तेषामुपादानमफलमेव स्यादिति भावः। **इदम्** आचार्यं चेत्येतत्। **हिंसेति**। हिंसा-मात्रनिषेधस्येत्यर्थः। तत्सामान्यनिषेधस्येति यावत्। **सामान्येति**। न हिंस्यादित्यादिवचनेनैवेत्यर्थः। तथा च तत्सामान्यनिषेधस्य सामान्यवचनेनैव सिद्धत्वादस्मिन्वचने आचार्याद्युक्तेः स्वार्थविवक्षा-कारणाभावाद्धिंसाविशेषनिषेधनैवैतद्वचनं सफलम्। सामान्यनिषेध-परत्वे तु वचनान्तरेणैव तन्निषेधस्य प्राप्तत्वात्पुनरुक्तेर्निष्फलत्वं स्यात् इति भावः।

६। नन्वेवमाचार्यं चेत्यनेनाततायिनामप्याचार्यादीनां हिंसा-निषेधप्रतिपादनान्नाततायिवधे दोष इत्यनेन तु आततायि-हिंसाया दोषाभावप्रतिपादनेन तेषां वध्यत्वप्रतीतेरनयोर्वचनयो-र्मिथो विरोधापत्तिरेवात आह। **नाततायीति**। तथा च भिन्नविषयत्वेनाविरोध इति भावः। तदन्यविषयत्वमेव द्रढयन् तत्र हेतुमाह। **यत इति**। सामान्येनाततायिनो दर्शिता इत्य-न्वयः।

७। **मात्स्ये** तु अधिका अपि आततायिन उक्ताः,—

गुरुं वा तापसं वाऽपि ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम्।
आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्॥
नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन।
प्रकाशं वा ऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति॥
उद्यताभिहन्तारस्तथा पत्न्यभिगामिनः।
अग्निदो गरदश्चैव तथैवाभ्युद्यतायुधः॥

अभिचाराणि कुर्वाणो राजगामि च पैशुनम् ।
एते हि कथिता लोके धर्मज्ञैराततायिनः ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरमाह । **तथेति** । अग्निविषाग्नीनां द्वन्द्वं कृत्वोद्यतशब्देन बहुव्रीहिः । शापोद्यतेत्यत्र बहुव्रीहिद्वयम् । आद्ये आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः । **आथर्वणेन** तद्वेदप्रतिपादिताभिचारिककर्मणा । **पिशुनः** सूचकः । **दर्शिता इति** । अत्र सामान्येनैवाततायिनां प्रदर्शनात्तत्रापि नाततायीति सामान्यपदेनैवोल्लेखान्नाततायीत्यादिसामान्यशास्त्रम् आचार्यं चेत्यादिविशेषशास्त्रस्य विषयं ब्राह्मणादिकं परिहृत्यान्यत्र प्रवर्तते इति भावः ।

८ । ननु एवं सिद्धे आततायिनां ब्राह्मणादीनामवध्यत्वे सति प्रमादाद्यदि तेषां हननं स्यात्तदा तस्य प्रामादिकत्वात् किं हन्तुर्दोषाभाव एवेति चेन्नेत्याह । **अतश्चेति** । **यदि विपद्येरन्** मृत्युं प्राप्नुयुः । **तस्मात्** तदुदाहरणासंभवात् ।

९ । स्वाभिमतमुदाहरणमाह । **तदुच्यते इति** । **हिरण्येति** । अभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः । प्रागुक्तमौल्यमाह । **धर्मशास्त्रेति** । **चतुष्पादिति** । तस्य तत्त्वं च प्रागेव प्रतिपादितम् । **विषयेति** । न भवतीत्यर्थः । अत्र मानमाह । **अत एवेति** । यतो धर्मशास्त्रं प्रबलमस्मादेव हेतोरित्यर्थः । दर्शितमित्यत्रान्वयः । **धर्मेति** । धर्मार्थयोः सन्निपाते एकत्र तच्छास्त्रयोः प्रसक्तेऽर्थशास्त्रत्यागेनेत्यर्थः । अन्यथा तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः । गुरुत्वमेव दर्शयति । **एतदिति** । **इति** इत्यनेन । पूर्वं तस्यैव प्रक्रान्तत्वादिति भावः ॥ २१ ॥

१। अव्यवहितेन सङ्गत्यभावाद् व्यवहितेन सङ्गतिमाह। **ततोऽर्थौति।** **अपेक्षितः** आकाङ्क्षितः। प्रमितिव्यवच्छेदाय साधनपरत्वाय चाह। **प्रमीयते इति।** साक्षात्प्रमाजनकत्वाभावात्। दाध्यः सर्वमिति विषये वस्तुनोऽन्यथात्वे परम्परयाऽपि तदभावादाह। **परीति।** भ्रमप्रमासाधारणनिश्चयः परिच्छेदः। कीर्त्तितमित्यत्र शेषमाह। **महर्षिभिरिति।** पूर्वोत्तरतदुक्त्यनुरोधेनाचानुक्रमप्याह। **तत्रेति।** तेषां त्रयाणां मध्ये इत्यर्थः। **उक्तेति।** पूर्वाध्यायान्ते

दत्वा भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यं तु कारयेत्।

इत्यादिना इति भावः। **वक्ष्यमाणेति।** अत्रैवाध्याये लेख्यप्रकरणेत्यादिना यः कश्चिदित्यादिना इति भावः। भोजनस्य साधनस्य च व्यवच्छेदायाह। **उपभोग इति।** **वक्ष्यमाणस्वरूपेति।** स्वरूपं च प्रकारश्च तौ वक्ष्यमाणौ स्वरूपप्रकारौ येषामित्यर्थः। तत्र प्रकारो भेदः दृष्टसाक्षिणः श्रुतसाक्षिणः इत्येवमादिः।

२। ननु प्रत्यक्षाद्यष्टप्रमाणान्तर्गतमेव प्रमाणं नान्यदिति द्वयोः कथं चित्तत्वसंभवेऽपि भुक्तेर्न तदन्तर्भाव इति कथं तत्त्वमित्याशयेनाह। **नन्विति।** लिप्यादिर्न शब्दः स च नित्य इत्याशयेनाह। **शब्दाभिव्यक्तीति।** लिपेः स्फोटव्यञ्जकत्ववत्साक्षिणां ध्वनिद्वारा तदभिव्यञ्जकत्वात्स्वरूपतस्तेषामतत्त्वेऽपि तत्त्वात्तत्त्वमिति भावः। तस्या अपि तदन्तर्भावमाह। **भुक्तिरिति।** प्रमाणमेवेत्यन्वयः। **कैश्चिदिति।** आसेधरहितत्वादिविशेषणैरित्यर्थः। **अव्यभिचारादिति।**

अनेनानुमितिसामग्री उक्ता। यथासंख्यमत्रान्वयः। **कल्पयन्तीति**। ण्यन्तप्रकृतिकम्। क्षेत्रादिकम् अस्य क्रयादिप्राप्तम् आक्षेपरहितत्वे सति चिरकालोपभुक्तत्वात् तदीयगृहादिवत् इत्यनुमानप्रयोगः। तादृशी भुक्तिः स्वतोऽनुपपद्यमाना तादृशं तत् कल्पयतीत्यर्थापत्तिर्बोध्या। एवं क्रयादौ सिद्धे स्वामी रिक्थेत्यादिवचनोपात्तैर्नियतकारकहेतुभिः स्वस्वत्वं सिद्धं भवति।

३। उत्तरार्द्धार्थमाह। **एषामिति**। मध्ये इति शेषः। अप्यर्थान्तर्भावेण समास इत्याह। **अन्यतमस्याप्यभावे इति**। अपिना भयादिसमुच्चयः। **वक्ष्येति**। प्राग्वत्। तेषां तत्त्वं न ऐच्छिकं किं तु व्यवस्थितमित्याह। **जातीति**। प्रमाणमित्यस्यानेनापि सम्बन्ध इत्याह। **प्रमाणमिति**। उक्तरीत्या महर्षिभिरिति शेषः। मानुषप्रमाणाभावमात्रे दिव्यावसर इति यथाश्रुतप्रतीयमानो न तदर्थः किं तु तदभावनिर्णये सत्येव तदवसर इतीत्याह। **मानुषेति**। अत्र गमकमिदमेवोपस्थितमाह। **अस्मादिति**। अन्यथा एषामन्यतमाभावे इत्यस्यानर्थक्यं स्पष्टमेव। ग्राह्यमिति शेषः। केन प्रामाण्यमित्यनेनावगम्यते इत्यनेन चास्यैवार्थस्याभिमतत्वात्।

४। ननु यथाश्रुतार्थबोधकमेवेदं वचनमिति न व्यर्थमतस्तत्र हेतुमाह। **दिव्यस्येति**। दृष्टे सत्यदृष्टाश्रयणस्यान्याय्यत्वात्। दिव्यस्य तयोः शास्त्रैकगम्यत्वेनालौकिकत्वेनादृष्टत्वात्तथा सत्यानर्थक्यादिति भावः। एतत्फलमाह। **अतश्चेति**। स्पष्टोऽर्थः। क्रियामित्यस्याग्रे ऽवलम्बते इत्यस्य पूर्वत्रानुषङ्गः।

५। ननु यत्र सर्वसाध्यसाधकं क्रियाद्वयं तत्र भवतु मानुष्येव

ग्राह्येति यत्र लेकदेशसाधनभूता मानुषी सर्वसाधनभूता दैवी तत्र का ग्राह्येत्यत आह । **यत्रापीति । न दैवमिति ।** उक्त-हेतोरेवेति भावः । उदाहरति । **यथेति । इत्यभियोगेति ।** इति योऽभियोगस्तस्यापह्नवे परेण कृते सतीत्यर्थः । **ग्रहणे इति ।** *मूलभूतं द्रव्यं प्रधानं तस्यैकदेशो ग्रहणं संख्या वृद्धिश्च । अभिमत-वृद्धिकरूपकशतग्रहणं प्रधानं वा । **इत्युक्ते** स्थलविशेषे । †पूर्वान्वयी-दम् । नन्वेवं कथं सर्वसाध्यसिद्धिरत आह । **तत्रैकेति ।** तदविषय-त्वादाह । **न्यायेनेति ।** तद्रीत्येत्यर्थः अपिर्दिव्यसमुच्चये । **संख्येति ।** संख्यावृद्धिविशेषयोः सिद्धेरित्यर्थः । **व्याप्ता** तन्मात्र-साधिका । सर्वसाधिका ग्राह्येति किमु वक्तव्यमित्यपेरर्थः । **सा** सैव । अत एवाह । **न त्विति ।** वदतां वादिनां मध्ये कस्य चित् इत्यर्थः । दैवी विवदतामिति पाठान्तरम् ।

६ । एवं स्थिते **कात्यायन**विरोधं परिहरति । **यत्त्विति । गूढेति ।** कर्मधारयान्मत्वर्थीयः । चस्त्वर्थे । तु इत्येव पाठान्तरम् । **प्राप्तं** योग्यम् । **मानुषासम्भवे एवेति ।** मानुषासम्भवकृत-नियमार्थमिति पाठान्तरम् । नियमश्च परीक्षणस्यादृष्टार्थः ।

---

* प्रधानैकदेशसाधनं मानुषं संभवतीति मिताक्षरास्थप्रधानकदेश-पदस्य समस्तस्य प्रधानस्यैकदेश इति विग्रहः । तदनुसारेण व्याचष्टे । मूलभूतमिति । प्रधानमेकदेश इत्यभिप्रायेणाह । अभिमतवृद्धिकेति । संख्याया वृद्धेश्च आनुषङ्गिकत्वादप्राधान्यम् ।

† न दैवमाश्रयणीयमित्यत्र च तस्यान्वयः ।

प्रागवदाह। **यदपीति।** **साहसे** तदाख्ये विवादे। मानुषासम्भवाय तस्य चत्वार्यधिकरणान्युक्तानि, **अरण्ये इति।** निमित्तान्तरमाह। **न्यासेति।** उपसंहरति। **तस्मादिति।**

७। **अस्य** उक्तस्यौत्सर्गिकस्यार्थस्य। **प्रक्रान्ते इति।** अस्य सर्वत्रान्वयः। अत्र साक्षिदिव्ययोर्विकल्पविधानात्तुल्यार्थानामेव विकल्पात्तदपवादत्वम्। **कात्यायनोक्तिरियमपि।** एवमग्रेऽपि त्रिषु।

८। प्रसङ्गात् मूलानुक्तमन्यदपि किञ्चित्सिद्धान्तभूतमाह। **तथेति।** आदिना भुक्तिसाक्षिणोः परिग्रहः। एवं च तत्रापैच्छिकत्वं नेति भावः। तत्रादौ लेख्यस्याह। **यथेति।** पूगादेरर्थः स्फुटीभविष्यति। **स्थितिर्मर्यादा।** **तस्याः** स्थितेः।

९। भुक्तेराह। **तथेति।** क्रियाशब्दस्य द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्य प्रत्येकं सम्बन्धः। **क्रिया** करणम्। **आभोगः** परीणाहः। तेन च परिणाहवदङ्गणादिकं लक्ष्यते। अर्थश्चायञ्चा। **जलवाहो** जलनिर्गममार्गः। आदिना गेहादिपरिमार्जितरजःपुञ्जप्रक्षेपस्थानावकरादिग्रहणम्। अत्र द्वन्द्वोत्तरपदकद्वन्द्वघटितबहुव्रीहिः।

१०। साक्षिणामाह। **तथा दत्तेति।** बहुवचनान्तयोर्द्वन्द्वः दत्तादत्तं विद्यते येषु दत्ताप्रदानिकाख्यविवादपदेषु। दत्ते चेति दत्ते ऽथेति वा पाठान्तरम्। स्वामिभृत्यनिर्णयाख्ये तत्र। **विक्रयेत्यङ्घ्नेकं** विक्रीयासम्प्रदानाख्ये तत्र। **धनं** मूल्यं दातुमिति शेषः। तत्र यस्तत्सम्बन्धस्तत्रेत्यर्थः। द्यूते समाह्वयाख्ये च तत्र। **समुपस्थिते** प्राप्ते। एतानि च विवादपदान्यग्रे स्फुटीभविष्यन्ति ॥ २२ ॥

१। **उभेति**। वादिप्रतिवाद्युक्तयोः। **बलाबलेति**। प्रागुक्ते इत्यर्थः। **कार्य्ययोः** साध्ययोः। करणरूपार्थनिरासायाह। **क्रियते इति**। तात्पर्य्यार्थमाह। **उत्तरेति**। प्रमाणेनेति भावः। **सिद्धेऽपीति**। पूर्वप्रमाणेनेति भावः। अस्य लब्ध्यान्तरमाह। **तथेति**। द्वे वृद्धिर्यस्य तत् द्विकं, तदस्मिन्निति कन्। निष्कशतस्य प्रतिमासं निष्कद्वयं वृद्धिरित्येवं प्रथमं गृहीत्वा कालान्तरे तद्दातुमसमर्थस्य स्वकार्यवशात्तस्यैव निष्कशतस्य निष्कत्रयं वृद्धिरित्यङ्गीकारे तदेव परं बलवत्। विरोधेनोत्तरसंख्यायाः पूर्वसंख्याबाधकत्वेन पूर्वसंख्याया अप्रसरादित्यर्थः। ननु व्याकरणे सति विरोधे परस्य पूर्वबाधकत्वं विप्रतिषेधशास्त्रमूलकं दृष्टम्, अणुदित्सूत्रे च भाष्ये उक्तं गौणी मुख्या चोत्तरा संख्या पूर्वां संख्यां बाधते इति, तदत्र किं मूलमतस्तन्न्यायेनैवोभयत्र बीजमाह। **पश्चादिति**। किं तु तद्बाधेनैव परस्योत्पत्तेरित्यर्थः।

२। **एकस्य** निकटे। एवमग्रेऽपि। प्रागुक्तहेतोरत्रासत्त्वमत्र हेतोः सत्त्वं च सूचयन्नाह। **नन्वित्यादिना**। पूर्वस्वत्वादेराह। **तदानीमिति**। **न्यायेति** बहुव्रीहिः षष्ठीतत्पुरुषो वा। एकत्राहितादेरन्यत्राधानकरणादौ स्वत्वमेव नास्तीत्ययमेव न्यायः। तत्सिद्ध्यर्थ एव स्फुटत्वायानूद्यते ऽनेन। यद्वा ऽनेन तथा ऽर्थे बोधिते तद्बलात्तस्य पुनस्तत्र स्वत्वाभावादिति स न्यायो निष्पन्न इति उभयथा ऽपि प्रकृतोक्तिर्निर्बाधैवेति भावः॥ २३॥

१। **भुक्तेः** प्रागुक्तप्रमाणान्तर्गतायाः। **कैश्चिदिति**। आसेधरहितत्वचिरकालत्वादिविशेषणैर्युक्ताया इत्यर्थः। **कार्यान्तरमिति**। पूर्वत्र क्रियाशब्दस्य कार्यपरत्वस्योक्तत्वेन तदुभयान्यतरसाध्यसिद्धि-

रूपकार्यातिरिक्तकार्यमित्यर्थः। अनेन व्यवहिताव्यवहितसङ्गतिरुक्ता। एकदेशिमतेन व्याचष्टे। **परेणेति**। सम्बन्धे सति दानक्रयादिरूपे परत्वस्यैवाभावादाह। **असम्बन्धेनेति**। बहुव्रीहिः। असम्बद्धेनेति पाठान्तरम्। कर्माकाङ्क्षायां प्रत्यासत्तेराह। **भुज्यमानां भुवमिति**। **पश्यत इति**। वादिन इत्यर्थः। अब्रुवत इति छेदेनाह। **अब्रुवत इति**। तत्र कर्माकाङ्क्षाशान्तये तदर्थमाह। **मदीयेयमिति**। **षष्ठीयं तस्या इति**। तत्सम्बन्धिन्याः। परेण भुज्यमानाया इत्यर्थः। स्पष्टत्वाय पुनराह। **अप्रतीति**। स्पष्टत्वायोक्तसहितं विंशतीत्यस्यार्थमाह। **अप्रतिरवमिति**। अशब्दं यथा तथेत्यर्थः। समस्तपाठो युक्त एव। विंशतिवर्षशब्दस्तदुपभोगे लाक्षणिकः। कृतलब्धेत्यर्थे कालाट्ठञ्। वर्षस्याभविष्यतीत्युत्तरपदवृद्धिरेवमग्रेऽपि। तत्फलितमाह। **भोगनिमित्तेति**।

२। अनुपपत्तौ हेतुमाह। **न हीत्यादिना**। अप्रतिषेधात्स्वामिनः स्वत्वानवगममुक्त्वा तावत्पर्यन्तं तादृशोपभोगेन स्वत्वानुत्पत्तिमाह। **नापीति**। **स्वत्वमिति**। उत्पद्यते इति शेषः। अत्र हेतुमाह। **उपभोगस्य स्वत्वे प्रमाणत्वादिति**। तस्य स्वत्वविषयकप्रमितिजनकत्वादित्यर्थः। क्वचित्समस्तपाठः। यथा धूमस्य पर्वतादावग्निज्ञापकत्वं न तदुत्पादकत्वं तथोपभोगस्यापि स्वप्रमेयभूतस्वत्वज्ञापकत्वं नोत्पादकत्वमतो न ततस्तदुत्पत्तिरिति भावस्तदाह। **प्रमाणेति**। ननूपभोगस्य न तत्प्रमाणत्वं मानाभावात् किं तूत्पादकत्वमेवात आह। **रिक्थेति**। तत्र तस्यापाठाच्च तस्य तत्त्वमित्यर्थः।

३। तत्रापाठमेव दर्शयति। **तथाहीति**। **गौतम**वाक्यमाह। **स्वामीति**। रिक्थादिषु पंचसु सत्सु स्वामी भवतीति। सर्वसाधारणस्वत्वकारकहेतुपरिगणनम्। अप्रतिबन्धो दायो **रिक्थम्**। सप्रतिबन्धो दायः **संविभागः**। **क्रयः** प्रसिद्धः। अरण्यादिष्वनन्यपरिगृहीततृणकाष्ठादिस्वीकरणं **परिग्रहः**। निध्यादिप्राप्तिः **अधिगमः**। असाधारणकारकहेतूनाह। **ब्राह्मेत्यादिना**। ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना यल्लब्धं तदधिकमसाधारणमित्यर्थः। वैश्यस्य भोगरूपेण भृतिरूपेण वा यल्लब्धम्, शूद्रस्य द्विजशुश्रूषादिना भृतिरूपेण यल्लब्धं, तदधिकमसाधारणं स्वत्वजनकम्। निर्वेशो भृतिभोगयोरित्यमरः।

४। ननु एवमपि पश्यत इति वचनमेव तादृशोपभोगस्य स्वत्वहेतुत्वविधायकमस्तु इत्याशयेन शङ्कते। **न चेदमिति**। **आपत्तिः** प्राप्तिः। तत्र हेतुमाह। **स्वत्वस्येति**। एकशब्दो मात्रार्थः। विधेरत्यन्ताप्राप्तप्रापणस्वभावत्वेन लोकप्रसिद्धार्थे प्रवृत्त्यभावादिति भावः। **एतच्चेति**। तस्य तेषां च लोकसिद्धत्वमित्येतदित्यर्थः।

५। नन्वेवमुक्त**गौतम**वाक्यस्य का गतिरत आह। **गौतमेति**। शास्त्रपरिगणितैरेव हेतुभिः स्वत्वमुत्पाद्यं नापरिगणितैरपि चौर्यादिभिरिति नियमो ऽदृष्टायेति नियमार्थं न तु स्वत्वादि शास्त्रमात्रसमधिगम्यमित्येवमर्थमित्यर्थः। यद्वा तैः स्वत्वमेव नास्वत्वमिति तथा नियमः।

६। स्मृतिविरोधरूपं दोषमप्याह। **अपि चेति**। द्वौ ब्राह्मणा-

विजितवत् बध्नीति प्रयोगः। **विरुध्यते इति।** अनागमोपभोगेन स्वत्वोत्पत्तावुपभोक्तुर्दण्डविधानमनुपपन्नम्। विहितस्तु दण्डः। अत एतद्वचनविरोधादपि न स्वत्वं तादृशोपभोगादुत्पद्यते इत्यर्थः।

७। ननु सति विरोधे तादृशोपभोगात्स्वत्वानुत्पत्तिः स एव नेत्याशयेनाह। **न चेति।** स्वाम्यसमक्षं बहुकालोपभोगेऽपि स्वत्वानुत्पादादुपभोक्ता चोरवद्दण्ड्य इति तदर्थः। **पश्यत इति।** स्वामिनः समक्षमनासेधोपभोगे विंशतिवर्षादूर्ध्वं तद्धानिर्भवतीति उपभोगादुपभोक्तुः स्वत्वमुत्पद्यते इति तदर्थः। एवं च परोक्षत्वापरोक्षत्वरूपविशेषपरत्वेन न मिथो विरोधो येन तदभावः स्यादिति भावः। प्रतिज्ञामात्रेणार्थासिद्धेरत्र हेतुमाह। **अनागममिति।** उक्तविशेषं विना सामान्येन तादृशोपभोक्तुर्दण्डनिर्देशान्न तथा व्यवस्था युक्तेति भावः।

८। ननु तत्र सामान्योक्तावप्यत्र विशेषोक्त्या एतदन्यपरत्वं तस्येति युक्तैव व्यवस्था ऽत आह। **नोपेति।** उपभोगमात्रबलादेव न स्वत्वसिद्धिरित्यर्थः। तथा च कथं समक्षभोगेऽपि तन्मात्रात् स्वत्वहानिस्तदुत्पत्तिश्च। यदि तथा स्वीक्रियते तर्हि सामान्येनैतद्वचनविरोध इति भावः। नन्विदमपि परोक्षभोगविषयकमेवास्तामुक्तवचनैकवाक्यतया अत आह। **समक्षेति।** चो ऽन्ते योज्यः। अनासेधेन स्वत्वानपगम उपभोगेन स्वत्वानिष्पत्तिश्चेति प्रागुक्तरीत्या हानिकारणाभाव इति भावः। तस्मादेतदनुपपत्तिस्तदवस्थेति सिद्धम्।

९ । नन्वेवं मा ऽस्त्वस्य प्रागुक्तोऽर्थः किं त्वन्य एवेत्याह । **न चैतन्मन्तव्यमिति** । इतीत्यन्तेन वक्ष्यमाणमित्यर्थः । **प्राबल्येति** । आध्यादिषु तदपवादत्वेन यत्पूर्वक्रियायाः प्राबल्यमुक्तं तदपवादतया भूमौ विंशतिवर्षोपभोगसहितोत्तरक्रिया प्रबला, धने तु दशवर्षोपभोगसहितेति, ईदृशस्थले आध्यादिष्वप्युत्तरैव क्रिया ग्राह्येत्येवार्थ इत्यर्थः । अत्र क्रिया करणम् । भूमौ विंशतिवर्षोपभोगाभावे धने च तादृशतदभावे पूर्वकृताध्यादिकमेव प्रबलं, ततो ऽन्यत्र तदपेक्षयोत्तरकालकृतमेव तत्प्रबलमिति व्यवस्थेति भावः । हेतुमाह । **यत इति** । **तेषु** आध्यादिषु । उत्तरक्रियाया एव वस्तुतोऽभावात्पूर्वक्रियाऽपेक्षया प्राबल्यं न संभवति । सति हि धर्मिणि धर्मचिन्तनमिति भावः । तच्चाह । **स्वमेव हीति** । स्वत्वविशिष्टमेव हीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । **न चेति** । न हीत्यर्थः । **वा** चार्थे । प्रतिग्रहांशे युक्त्यन्तरमप्याह । **अस्वस्येति** ।

१० । अभ्युपेत्य एवं सति **याज्ञवल्क्यस्य** पूर्वापरविरोधादानर्थक्यापत्तिरपि दोषान्तरमित्याह । **तथेति** । अस्य श्लोकस्थेत्यस्य मध्यमणिन्यायेनोभयत्रान्वयः । **अपवादः** अपवादत्वम् । आधौ पूर्वत उत्तरप्राबल्ये ऽनेन बोधिते ऽग्रिमवचनेनाधौ एतदपवादतयोत्तरकार्याप्राबल्यबोधने तत्रैव विपरीताभिधानेन मिथो विरोधात्तदानर्थक्यमिति भावः । उपसंहरति । **तस्मादिति** । **हानिरिति** । स्वत्वहान्या स्वरूपहानिरित्यर्थः ।

११ । ननु मा भूत्स्वरूपहानिः किं तु तदनन्तरं तद्विषयव्यवहारहानिरनेन प्रतिपाद्यते इत्यत आह । **नापीति** ।

तावत्पर्यन्तं परोपभोगे भोग्यभोजकभावसंबन्धाभावेन वस्तुनो नष्टत्वात्तदभावनिमित्तकनृपादिकृतवास्तवव्यवहाराहानिरित्यर्थः। तत्र हेतुमाह। **यत इति**। उक्तत्यत्रान्वयः। **तस्य** वादिनः। उपेक्षामित्यनेन शारीरव्यापारशून्यत्वं तूष्णीमित्यनेन वाग्व्यापारशून्यत्वं, तेनाब्रुवत इत्यर्थलाभः। **तिष्ठतः** विद्यमानस्य। अनेन द्विविधाविद्यमानत्वव्यवच्छेदः। तेन पश्यत इत्यस्यार्थस्य लाभः **विपन्ने** पूर्णे समाप्ते इति यावत्। **पूर्वोक्ते** संकेतिते। व्यवहारहानौ मुख्यहेतुमाह। **उपेक्षालिङ्गेति**। अन्यथा तद्विशेषणानर्थक्यमेवेति भावः। तथा चोक्तार्थे हेतुत्वमेवास्य वचनस्यानेनोपपादितमिति बोध्यम्। उपेक्षायां यानि लिङ्गानि जडत्वबालत्वादीनि तेषां यो ऽभावस्तत्कृता तन्निमित्तैवेत्यर्थः। एवव्यवच्छेद्यमाह। **न तु वस्त्वभावेति**। पराक्रान्तत्वात्तत्संबन्धाभावकृततद्दशानेत्यर्थः। उपेक्षालिङ्गेष्वसत्सु एतावत्पर्यन्तं विपन्नवस्तुनः स्वीयत्वे किमित्यनेन व्यवहारो न कृत इति प्रत्यर्थिनोक्ते वादी निरुत्तरो भवतीत्येवं प्रकारेण व्यवहाराभावो नारदेनोच्यते। उपेक्षां कुर्वत इत्युक्तेः। अन्यथा तदानर्थक्यं स्पष्टमेव। अतो न तथा वस्तुनोऽभावकृतो व्यवहाराभावो वक्तुं शक्य इति तात्पर्यम्।

१२। बाधकान्तरमाह। **तथेति**। **विषयश्चास्य भुज्यते इति**। विषये चास्येति पाठान्तरम्। विषये चास्य भुञ्जत इति तृतीय पाठः। **विषयो** देशः। **अस्य** धनिनः। **अजडश्चेदित्यादि**।

यत्किंचिद्दशवर्षाणि संनिधौ प्रेक्षते धनी।
भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तल्लब्धुमर्हति॥

इति पूर्वग्रंथ इति **मेधातिथिः** । **तत्** धनिकरूपम् । **तद्धनं** तदुत्पन्नं फलरूपम् । **इति** इत्येवं प्रकारेण । प्रथमपक्षं निराचष्टे । **न वस्तुत इति** । न तथा वस्तुभावकृत इत्यर्थः ।

१३ । सर्वथा व्यवहारभङ्गे नानयोस्तात्पर्यम्, किन्तु वादिनिरुत्तरत्वे इति प्रतिपादयन्नाह । **व्यवहारेति** । भवतीतीत्यन्तेनान्वयः । वदतीत्यस्य उदास्ते इतीत्यत्रान्वयः । अजड इत्यादि उपलक्षणमन्येषामपीत्याह । **अबाल इति** । **अस्येति** । अनन्तरयोगे षष्ठी । तत्सूचितमाह । **संनिधाविति** । भुज्यते इति वर्तमानसामीप्ये लडित्याह । **भुक्तमिति** । चकारसमुच्चेयमाह । **तत्रेति** । **भुज्यते** भुक्तम् । **उदास्ते** उदासीनः । अस्य फलमाह । **एवमिति** ।

१४ । अथास्यान्यथा व्याख्यानमाह । **अथ मतमिति** । तादृशोपभोगान्न भूम्यादेस्तद्विषयव्यवहारस्य च हानिः । किं तु तस्य तादृशस्य व्यवहारहानिशङ्का स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमासेधो विधेय इत्यासेधस्यावश्यकर्तव्यतां विधत्ते इदं वचनमित्यर्थः । तदपि व्याख्यानं दूषयति । **तच्च नेति** । ननु तूष्णीं न स्थातव्यमित्युपदेशः किमदृष्टार्थः उत दृष्टार्थः । न तावदन्त्यः, असंभवात्, व्यवहारहानिशङ्कायां सत्यां तन्निवृत्त्यर्थमुपदेशो वाच्यः । सा च कारणे सत्येव भवति नासति । तच्च कारणं विंशतिवर्षपरिमिता भुक्तिस्तान्यत् । तत्र नान्त्यः । वचने ऽनुक्तेः । नाद्य इत्याह । **स्मार्त्तेति** । स्मरणविषयतायोग्यकालिकभुक्त्या व्यवहारहानिशङ्कैव नोत्पद्यते साक्ष्यादिसंभवादिति भावः । नाप्यदृष्टार्थ इत्याह । **तूष्णीमिति** । दोषद्वयप्रतिपादकोऽयं ग्रन्थः । अविवक्षितं स्यादित्यस्योभयत्रान्वयः । तथा चैताव-

म्नाचाभिधित्सायामविवक्षितमनुपपन्नं स्यादित्याद्यर्थः। तूष्णीं नेति उपदेशस्यादृष्टं फलं विधिबलात्कल्प्यं यद्यपि तथापि कल्पनैव तावद्गरीयसी। किं चादृष्टमत्त्वमेव न।

बालाग्रशतभागोऽपि न कल्प्यो निष्प्रमाणकः।

इति न्यायात्। किं च वक्ष्यमाणप्रकारेण गत्यन्तरसंभवे तद्भावमूलकतत्कल्पना ऽसंगता। एवं चादृष्टकल्पनयैवास्य सार्थक्यकल्पनायां बीजाभावान्नास्यादृष्टार्थत्वमिति भावः।

१५। अस्योपदेशस्यादृष्टार्थत्वमभ्युपेत्याप्याह। **विंशतीति**। अत्र तदविवक्षितमनर्थकं स्यादित्यर्थः। अस्योपदेशस्यादृष्टफलकत्वे तत्फलस्य विंशतिवर्षरूपमर्यादाऽनुक्तावपि तूष्णीं न स्थातव्यमिति निषेधमात्रेणापि सिद्धिरिति तदुपादानमनर्थकं स्यादिति भावः। यद्वा तदपि व्याख्यानं दूषयति। **तच्च नेत्यादिना**। असौ मदीयं क्षेत्रादिकं प्रतिग्रहादिकं विनोपभुङ्क्ते इति स्मरणयोग्यकालिकी या भुक्तिस्तस्या व्यवहारहानिशङ्कां प्रति कारणत्वाभावात्तन्निवृत्त्यर्थत्वस्यैतदुपदेशस्यासम्भवात्तूष्णीं नेत्येतावन्मात्रोपदेशे वाच्ये विंशतीत्यनर्थकं स्यात्, दृष्टफलभावेनादृष्टफलकल्पनायां विंशतिवर्षरूपमर्यादाऽनुक्तावपि सम्भवात् इति भावः।

१६। विंशतीत्यस्योक्तमानर्थक्यं निराचष्टे। **अथोच्यतेत्यादिना**। ऊर्ध्वं विंशतेरिति शेषः। पश्यत इत्यनेन तूष्णीं नेत्येवोपदिश्यते नाधिकं यद्यपि तथापि विंशतीति सार्थकम्। तथा हि। यदि विंशतिवर्षपर्यन्तं स्वामिकृतासेधाभावेन तद्रक्षितं तावत्कालं वस्तुतः कपटकृतलेख्यकमपि प्रत्यर्थिनोपभुक्तं तदा विंशतिवर्षोत्तरं तत्पक्षं

निर्दोषमिति पत्रदोषोद्भावननिराकरणार्थत्वेन तत्सार्थकमिति भावः । अत्र प्रमाणमाह । **यथाहेति । शक्तस्य** निराकरणे समर्थस्य । **संनिधा**वित्यनेनासांनिध्यव्यवच्छेदः **लेख्येन** कपटकृतेन । विंशद्वर्षाणीत्यार्षम् । कालाध्वनोरिति द्वितीया । भुज्यते इति प्राग्वत् ।

१७ । इदमपि निराकरोति । **तदपि नेति।** तथा तस्य सार्थक्ये आध्यादिष्वपि उक्तन्यायस्य तुल्यत्वेनाग्रे आधिसीमोपेत्यादिमूलवचनेनापवादत्वोक्त्यसङ्गत्यापत्त्या मूलयोर्मिथो विरोधापत्तेरिति भावः । ननूक्तरीत्या पश्यत इत्यनेन सामान्यतो विंशतिवर्षोपभोगोत्तरं सर्वत्र पत्रेषु दोषोद्भावननिराकरणे प्राप्ते आधिसीमोपेत्यनेन विशेषवचनेन तद्विषये तथा न किं तु तदुत्तरमपि तदुद्भावनं कर्त्तव्यमेवेति बोध्यते इति प्रागुक्तापवादत्वसम्भवेन तस्य कुतो विरोधो मिथ इति चेन्न । वचनान्तरविरोधेनैवं व्यवस्थाया दुर्वचत्वात् । तदेतदभिप्रेत्य तद्वचनमाह । **यथाहेति ।** तथा च तथाऽङ्गीकारे **कात्यायना**दिविरोधो ऽन्यथा मिथो विरोधः। सेयमुभयतःस्पाशा रज्जुरिति भावः। **अथेति ।** आधिसीमापत्रयोरपि तदुत्तरं दोषोद्भावनं न अपि तु अदृष्टमेवेत्यस्यैतदुभयप्रतिपाद्यत्वेनैतद्विपरीततया मूलवचनयोर्व्यवस्थायामेतद्विरोधः। न चैतद्युक्तं, वक्ष्यमाणप्रकारेणाविरोधेनैवोपपत्तेरिति भावः । **सत्योऽर्थ इति** । निर्दुष्टोऽर्थ इत्यर्थः। अन्योऽर्थ इति पाठान्तरम् ।

१८ । तमेव स्वाभिमतमाह। **उच्यते इति । इह** पश्यत इत्यत्र वचने। **विवक्षितेति** । तात्पर्यत इति भावः । अत एवोप-

पादयति। **तथाहीति**। **निराक्रोशमिति**। उपभोगक्रियाविशेषणम्। **फलेति**। तावत्पर्यन्तं ततस्तेन लब्धेत्यादिः। ननु स्वल्पापराधे महदनिष्टमनुचितमत आह। **अस्मादिति**। पश्यत इति वाक्याच्चेत्यर्थः। अन्यथैतस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। पदकृत्यान्याह। **परोक्षेति**। **साक्रोशे इति**। फलानुसरणं लभते एवेत्यस्यानुषङ्गः। अत्र हेतुमाह। **अब्रुवत इति**। यतोऽब्रुवत एव फलहानिरतो ब्रुवत आक्रोशं कुर्वतः फलमस्तीति भावः। **निराक्रोशे चेति**। फलानुसरणमित्यस्यानुषङ्गः।

१९। इदमप्ययुक्तमिति शङ्कते। **नन्विति**। **फलस्येति**। फलस्यापीत्यर्थः। **तद्धानिरिति**। फलहानिरपीत्यर्थः। अस्तु स्वत्वं तथापि विषयविशेषे फलहानिरुपपन्नैवेत्यर्द्धाङ्गीकारेण परिहरति। **बाढमिति**। क्व फलहानिर्नास्ति क्वास्तीत्याकाङ्क्षायां यत्र फलं विद्यते तत्र हानिर्न, विपरीते विपरीतमित्याह। **नस्येति**। फलस्येत्यर्थः। स्वरूपपदं स्पष्टार्थम्। यद्वा स्वरूपतः सर्वांशेनेत्यर्थः। **तदिति**। चेत्रेत्यर्थः। **पूगः** क्रमुकः। एवं चायं पूर्वपक्षविषय इति भावः।

२०। प्रकृतवचनविषयमाह। **यत्पुनरिति**। यत्त्वित्यर्थः। यत्र पुनरिति पाठान्तरम्। **स्वत्वनाश इति**। सम्बन्धिनः स्वरूपस्याभावात्सम्बन्धघटकस्वत्वस्य निवृत्तावपीत्यर्थः। **वचनेनेति**। चौरेणापहृतं द्रव्यं स्वामिने दापयित्वा ततो यथा राज्ञा दण्डो गृह्यते तद्वत्तादृशोपभोक्तारं पापिष्ठं तं स्वामिने तद्दापयित्वा स्वयं राजा दण्डयेदिति तत्पूर्वकदण्डविधायकेन **कात्यायन**वचनेनेत्यर्थः।

अपोद्यते बाध्यते। उक्तवचनबलात्फलमूल्यादिदाने प्राप्ते केवलं फलहानिस्तत्रानेन विधीयते इति तदपवादत्वमस्येति भावः। अत एवाह। **राजदण्ड इति**। तद्वचनबोधित इत्यर्थः। स्वत्वहेतुः प्रतिग्रहक्रयादिरागमः। वचने तत् क्रियाविशेषणम्। **अपेति**। तद्वदेतद्विषये ऽपवादाभावाच्चेत्यर्थः। श्लोकमुपसंहरति। **तस्मादिति**। अन्योपेक्षा नापराध इति सूचयन्नाह। **स्वाम्युपेति**। **नष्टमिति**। स्वरूपत इति भावः। **व्याख्यातमिति**। उक्तवक्तस्यापि फलहानिपरतया सुयोजत्वात्॥ २४॥

१। यथाश्रुतप्रकारद्वयेऽप्यनुपपत्तेराह। **आधिश्चेत्यादिना**। लघ्वक्षरत्वाज्जडस्य पूर्वनिपातः। अत्र द्वन्द्वस्वरूपप्रतिपादने तात्पर्यं न तु क्रमे। तथा च जडेत्यादि संसाध्य तेन सहोपनिक्षेपादिभिस्त्रिभिर्युतक्रमेण त्रिवारं द्वन्द्वः कार्यः। यथाश्रुते तु आधिशब्दस्य घ्यन्तत्वात्पूर्वनिपातसम्भवेऽपि द्वितीयद्वन्द्वे जडेत्यादेः पूर्वनिपातः स्यात्। अनित्यत्वं त्वगतिकगतिः। अत उक्तैव गतिर्न्याय्या। उपनिधिना उपनिक्षेपस्य भेदं दर्शयन्नेतदर्थमाह। **उपनिक्षेपो नामेति**। तथा च रूपसंख्ये अदर्शयित्वा रक्षणार्थं यद्दीयते स उपनिधिः। स्वमुद्राङ्कितग्रन्थिकरणमुभयत्र समानम्। अत एव तत्र भोगाभाव इति बोध्यम्। अत्रोपेत्यविवक्षितमिति सूचयन्नाह। **यथाहेति**। स्वमित्यस्य यदित्यादिः। **यत्र परहस्ते**। **विसम्भात्** विश्वासात्। अनेन रूपसंख्याऽप्रदर्शनं सूच्यते। अविशङ्कित इत्यनेन रक्षणार्थत्वं सूच्यते। तयोपनिधीति भिन्नं वाक्यम्। सामान्ये नपुंसकम्। विनायोगे द्वितीयैकवचनम्। तद्विना चेत्यर्थः। तद्रक्ष्यार्थस्तु उक्तः।

योगार्थमाह । उपनिधानमिति । अभ्यर्हितत्वविवक्षया राजशब्दस्य पूर्वनिपातः । धनैरपीत्यत्र विनेत्यस्यानुषङ्गो बोध्यः । इदं च पूर्ववाक्येन पश्यत इत्यनेनान्वेति । तथा च तदेकवाक्यता शाब्दी ।

२ । अथ तात्पर्यार्थमाह । आध्यादिष्विति । अब्रुवत इति छेदः । अपिना ऽन्यसमुच्चयः । अग्रिमापिना प्राकृतसमुच्चयः । उपचयेति । फलहानिर्न भवतीत्यर्थः । अत्र हेतुमाह । पुरुषेति । स्वामीत्यर्थः । स्वल्पसत्त्वेऽपि न दोष इत्याह । तथाविधेति । येनेदृशं फलं तादृशेत्यर्थः । अत्र हेतुमाह । उपेक्षेति । तत्र तत्र आध्यादिषु । आधित्वोपाधिक एवेति । आधित्वनिमित्तक एवेत्यर्थः । आधिक्योपाधिक इति पाठान्तरम् । तत्र आधिक्यं वृद्धिः । चिरकृतेति । पूर्वतरं कृतेत्यर्थः । चिरधृतेति पाठान्तरम् । सुसाधत्वादिति पाठः । सुसाधनत्वादिति पाठान्तरम् । मौलक्रमबोधने तात्पर्यादाह । उपनिक्षेपेति । अन्यथा ऽल्पाच्तरत्वात्पूर्वनिपाते वैपरीत्यं स्यात् । प्रतिषिद्धत्वादित्यस्योपेक्षोपपत्तिरित्यत्रान्वयः । निधानकाले तत्कृतं प्रतिषेधमुल्लङ्घ्य भोगे क्रियमाणे आह । प्रतीति । षष्ठीतत्पुरुषपूर्वपदकतृतीयातत्पुरुषः । चो व्युत्क्रमे । लाभाच्चेत्यर्थः । व्याकुलत्वादिति । उपेक्षा युक्तैवेत्यस्यानुषङ्गः । एवमग्रेऽपि । तदर्थेति । विचारानुष्ठानयोर्द्वन्द्वं कृत्वा तदर्थशब्देन षष्ठीतत्पुरुषं कृत्वा पुनस्त्रयाणां द्वन्द्वं कृत्वा तृतीयातत्पुरुष इति भावः । उपसंहरति । तस्मादिति । कदाचिदिति । विंशतेः पूर्वं तत्रानन्तरं चेत्यर्थः ॥ २५ ॥

१। आध्यादिषु अपह्रियमाणेषु अव्यवहितग्रहणसम्भवे व्यवहित-ग्रहणाभावात् सङ्कोचे मानाभावाच्चाह। **आधियेति**। अपहारे निमित्तमाह। **चिरेति**। धनमित्यस्यार्थमाह। **विवादेति**। **अनुवाद इति**। निह्नवे भावितो दद्यादित्यनेनैवास्यार्थस्य विहितत्वात्तत्र दानस्य विहितत्वेन दानेनैव दापनस्याप्याक्षिप्तत्वादिति भावः।

२। तृतीयपादार्थमाह। **दण्डं चेति**। तत्सममित्यस्य व्याख्या **विवादेति**। अनुषङ्गेणाह। **दापयेदिति**। **विधि-रिति**। प्राड्विवाकादेरिति शेषः।

३। नन्वयमपि विधिर्न, निह्नवे इत्यत्र राज्ञे च तत्सम-मित्यनेनैव प्रकृतधनसमदण्डस्यापि विहितत्वादिति चेन्न। तस्य ऋणादानमात्रविषयत्वेनासर्वविषयत्वेन प्रकृते ऽप्राप्तेः। सर्वविषयत्वेऽपि तत्र तत्र विहितदण्डस्य राज्ञे च तत्सममित्यनेनानुवादात्। अतो न दोषः। प्रतिपादितमिदं तत्रैव। तदेतत् ध्वनयन्नेवाह। **यद्यपीति**। गृहान्तरादिरूपदण्डदानस्यासम्भवेनाशक्यत्वात्। यद्यपि शक्तस्यास्ति सम्भवस्तथापि साम्यं दुर्घटम्। तथाचाध्यादिसर्व-विषयत्वमेतस्यानुपपन्नमिति भावः। आदिना

क्षेत्रस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमाः। (या. व. व्य. श्लो. १५५)

इत्युत्तरार्धपरिग्रहः। **दण्ड इति**। तत्रेति शेषः। तथा च तत्सममित्यनेन तादृशे स्थले वक्ष्यमाण एव मूल्यसाम्यद्वारा दापनीयत्वेनास्य दण्डो विधीयते इति भावः। नन्वेवमत्राप्येकस्यैवार्थस्य विधानादन्यतरस्यातिविधित्वं स्यादिति चेन्न। वक्ष्य-

माणस्थले दण्डस्वरूपविधिरत्र तु प्राप्तदण्डानुवादेन दापनविधिरित्येवमुभयत्र विधिसम्भवात् ।

४ । तुर्यपादार्थमाह । **अर्थेति** । बक्किति पूर्वान्वयि । शक्यपेचत्वस्य मर्यादामाह । **यावतेति** । एतल्लाभोपायमाह । **दण्ड इति । तेन** दण्डेन । **दण्डेति** । इत्यत्र **गौतमीये** दण्डग्रहणस्य दमनार्थत्वस्योक्तत्वात् इत्यर्थः । तथा च तस्य योगरूढत्वेन योगवशेन तल्लभ्यमिति भावः । अनेनैवाधिकस्येव न्यूनस्यापि विनिगमकाभावात्तयोस्तथा संग्रह इत्याह । **यस्य त्विति** । एवमेवानेनैव लभ्यं विशेषान्तरमाह । **यस्य पुनरिति** । यस्य त्वित्यर्थः । ननु धिग्दण्डादेर्दण्डत्वमेवादावसिद्धं, सिद्धेऽपि वा दण्डत्वे तद्विधिः कुतोऽवगम्यते इत्यत आह । **तथा चेति । धिग्दण्डो** धिक् धिगिति कुत्सनम् । **वाग्दण्डः** परुषवाक्यवचनात्मकः । **धनदण्डो** धनापहारः । **वधदण्डः** शारीरो बन्धरोधादिजीवितवियोगान्तः ।

५ । एते च चतुर्विधा दण्डा व्यस्ता एकैकशः, समस्ता द्वित्रास्त्रिचतुरा वा ऽपराधानुसारेण प्रयोक्तव्याः । तदुक्तं **मनुना,** (अ. ८ । श्लो. १३० ।)

> वधेनापि यदा त्वेतान्निग्रहीतुं न शक्नुयात् ।
> तदैषु सर्वमप्येतत्प्रयुञ्जीत चतुष्टयम् ॥ इति ।

वधेनापि ताडनेनापि । अपिरन्यसमुच्चये । उक्तक्रमेण पूर्वपूर्वासाध्ये उत्तरः उत्तरः प्रयोक्तव्यः । तथा चात्र प्रथमतदनन्तरद्वतीयातःपरशब्दा धिग्दण्डवाग्दण्डधनदण्डवधदण्डानां मध्ये पूर्वपूर्वापेचयोत्तरोत्तरस्याधिक्यप्रतिपादका न तु सर्वेष्वप्यपराधेषु प्रथमादि-

क्रमेण कर्त्तव्यताप्रतिपादका इति बोध्यम्। अयं पाठः प्रागुक्तस्य धिग्दण्डस्त्वथेति मूलस्य संवादी ।

६ । **मेधातिथिना** तु आद्ययोर्व्यत्ययेन पाठं धृत्वा यो गुणवानीषत्प्रथममेवापराधं कृतवान् स वाचा निर्भर्त्स्यः, साधु गुणवानसि मा पुनरेवं कार्षीरिति। तथोच्यमानो यदि ततो न निवर्त्तते तदा धिग्दण्डेन कुत्साविशिष्टैः परुषवचनैर्निर्भर्त्स्यः । एवमग्रेऽपीति व्याख्यातम् ।

७ । ***नारदेन** तु दण्डद्वैविध्यमुक्तम् । तथाहि,

शारीरश्चार्थदण्डश्च दण्डस्तु द्विविधः स्मृतः ।
शारीरस्ताडनादिस्तु मरणान्तः प्रकीर्त्तितः ॥
काकिण्यादिस्त्वर्थदण्डः सर्वस्वान्तस्तथैव च। इति ।
द्विविधोऽप्यपराधानुसारेणानेकधा भवति । आह स्म

स एव,

शारीरो दशधा प्रोक्तो ह्यर्थदण्डस्त्वनेकधा । इति ।

इदं च दण्डकथनम् ब्राह्मणादिसर्वविषयम्। न च राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्जमिति **गौतमात्** ब्राह्मणा दण्ड्या इति वाच्यम् । तस्य प्रशंसार्थत्वात्। न चैवं षड्भिः परिहार्यो राज्ञेति प्रागुक्तस्योक्तिविरोध इति वाच्यम्। अस्यैतदव्यवहितपूर्वतनेन स्वेनैव, स एष बहुश्रुतो

* इमौ श्लोकौ नारदस्मृतौ परिशिष्टभागे उपलभ्येते। शारीरश्चार्थदण्डश्चेत्यस्योत्तरार्धः शारीरो दशधा प्रोक्त इति अग्रे वर्तते। ५३। ५४ श्लोकौ। शारीरस्ताडनादिरिति श्लोकेऽपि पूर्वार्धोत्तरार्धयोः विपर्यासो दृश्यते ।

भवति लोकवेदवेदाङ्गविद्वाकोवाक्येतिहासपुराणकुशलस्तदपेक्षस्त-द्वृत्तिश्चाष्टाचत्वारिंशता संस्कारैः संस्कृतस्त्रिषु कर्मस्वभिरतः षट्सु वा सामयिकाचारिकेष्वभिविनीत इत्यनेन, प्रतिपादितबहुश्रुतविषयत्वेन ब्राह्मणमात्रविषयत्वाभावात्। प्रतिपादितमिदमधस्तात् व्याख्यातं च।

८। तदेतत् ध्वनयन्विशेषमाह। **वधदण्डोऽपीति। ब्राह्मण-व्यतिरिक्तानां** ब्राह्मणव्यतिरिक्तानां तु। क्वचित्तथैव पाठः। *[अत्र क्वचिद्वधदण्डोऽपि शारीरो ब्राह्मणव्यतिरिक्तानां नवधा दर्शित इति पाठः। स च वक्ष्यमाणाद्यव्याख्यानानुकूलः। आद्यपाठस्तु द्वितीयव्याख्यानानुकूलो दश स्थानानीत्युक्तिस्वरससिद्धः। शारीरो दशधा प्रोक्त इति नारदसंवादी चेति बोध्यम्]। तत्र मानमाह। **यथाहेति। त्रिषु** क्षत्रियवैश्यशूद्रेषु वर्णेषु यानि दण्डस्य स्थानानि तानि दश सोऽब्रवीदित्यर्थः। इदमुपलक्षणमनुलोमादेरपि। तदेतत् ध्वनयन्नाह। **अक्षत इति।** शारीरसकलवधदण्डरहित इत्यर्थः। **व्रजेत्** राजगृहात् पुराद्वा। **पञ्चमं** स्थानम् अव्यवहिते-नान्वेति। स्थानशब्दोऽत्र विषयपरः। तत्तत्प्रदेशे पीड़नीय इति तात्पर्यम्। स च धनदण्डस्य पृथग्विहितत्वाच्छारीरभेदमध्ये तदुक्तिः पुनरयुक्ता ऽसम्बद्धा चेति वाच्यम्। धनकृतापराधे तद्दण्ड एव नान्य इत्येतदर्थं पुनस्तदुक्तिः। तन्मध्ये लेखस्तु तत्तुल्यत्वप्रतिपाद-नाय। यद्वा तत्पीडया शरीरपीडापरो ऽयमन्य एव ततो धन-दण्डादिति प्रकारान्तरमत्र **मेधातिथिनोक्तं** तत एव बोध्यम्।

---

* [ ] एतच्चिह्नमध्यस्थः पाठः पुस्तकान्तरेऽस्ति।

९ । अव्यवस्थानिरासायोक्तेस्तात्पर्यमाह । **तेषां चेति ।** उपस्थादीनां मध्ये इत्यर्थः । उपस्थमत्र स्त्रीपुंसयोः प्रजननोत्पादकम् । यत्र च दण्डविशेषो नाम्नातस्तत्र यस्य यत्कृतापराधस्स तत्रैव पीडनीयः । तत्रागम्यागमने उपस्थनिग्रहः । अभक्ष्यभक्षणे उदरनिग्रह आहार-निवृत्त्यादिना । वाग्दण्डपारुष्ये जिह्वायाः, स च छेदः । चौर्ये हस्तयोः । पादजे बलवद्व्यतिक्रमात् पादयोः । राजदारदिदृक्षायां चक्षुषोः । तदनुलेपनाद्याजिघ्रतो नासिकायाः । राजादिरहस्यं भित्त्याद्यन्तरे शृण्वतः कर्णयोः । महापातकिनो मारणे देहस्येति बोध्यम् ।

१० । ननु आध्याद्यपहारे महादोषे अकिञ्चनस्य धिग्दण्डा-द्युक्तमयुक्तं तस्य स्वल्पापराधविषयत्वादतः तत्रैव पद्यान्तरमप्याह । **कर्मेति ।** अत्र क्रमोऽप्येवमेव बोध्यः । **मेधातिथ्युक्तेः**, अग्रे ऽशक्ता-वित्युक्तेश्च । अत्र मानमाह । **यथोक्तमिति । धनेति ।** सर्वथा धनदानाक्षमं ज्ञात्वा स्वाधीनं कर्म कारयेदित्यर्थः । **अशक्तौ** कर्मकरणाशक्तौ । ब्राह्मणादृते इत्युभयोः शेष इति ध्वनयन्नाह । **ब्राह्मेति । पुनः** तु । अधिकरणस्य शेषत्वविवक्षया षष्ठी, प्रयोज्या-नीत्यस्य कर्त्तव्यानीत्यर्थो वा । **अवृत्ताविति । अवृत्तौ** दुराचारे ऽन्यायिनि ब्राह्मणे स्वव्यापारनिरोधान्यायप्रख्यापनादीनि कर्त्तव्या-नीत्यर्थः । ब्राह्मणे इति प्रकृतत्वाल्लभ्यम् । **नारदेनापीति ।** उक्तो-क्तमित्यत्रान्वयः । **वधः** प्राणवियोगानुकूलव्यापारः । निर्वासनेत्यस्य नित्यसापेक्षत्वेन पुरादिति विशेषणान्वितत्वेऽपि समासः । **तदङ्गेति ।** यदङ्गकृतो ऽपराधस्तदङ्गेत्यर्थः । **वधादृते इति ।** एष दण्डविधिः स्मृत इत्यस्यानुषङ्गः । तदेव विशदयति । **न वधोमिति ।**

११। वधानुकल्पमाह। **शिरस इति**। अत एव

मनुः, (अ. ८।)

अब्राह्मणः सङ्ग्रहणे प्राणान्तं दण्डमर्हति। (श्लो. ३५९।)

मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते।

इतरेषां तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत्॥ (श्लो. ३७९)

न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्ववस्थितम्।

राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात्समग्रधनमक्षतम्॥ (श्लो. ३८०।)

न ब्राह्मणवधाद्भूयानधर्मो विद्यते भुवि।

तस्मादस्य वधं राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत्॥ इति।

श्लो. ३८१।

यमोऽपि,

सर्वेषामेव वर्णानामन्योन्यस्यापराधिनाम्।

शारीरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेत्॥

जगत्सर्वमिदं हन्यात् ब्राह्मणस्य न तत्समम्।

तस्मात्तस्य वधं राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत्॥

अवध्यान् ब्राह्मणान् प्राहुः सर्वपापेष्ववस्थितान्।

यद्यद्विप्रेषु कुशलं तत्तद्राजा समाचरेत्॥ इति।

सुमन्तुरपि,

नाततायिवधे दोषो ऽन्यत्र गोब्राह्मणवधादिति।

बृहस्पतिरपि,

महापातकयुक्तोऽपि न विप्रो वधमर्हति।

निर्वासनाङ्कने मौण्ड्यं तस्य कुर्यान्नराधिपः॥ इति।

वधादृते ब्राह्मणस्य दण्डो भवति कर्हिचित् ।

अवध्या ब्राह्मणा गावो लोकेऽस्मिन्वैदिकी स्मृतिः ॥

इति **स्मृत्यन्तरमपि**।

१२। **पुरादिति**। अत एव

मनुः, (अ. ९। श्लो. २३८। २३९)

असम्भोज्या असंयाज्या असम्पाठ्याविवाहिनः ।

चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्वधर्मबहिष्कृताः ॥

ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतलक्षणाः ।

निर्दया निर्नमस्कारास्तन्मनोरनुशासनम् ॥ इति ।

१३। **ललाटे चेति**। अत एव

बृहस्पतिः,

हस्ताङ्घ्रिलिङ्गनयनं जिव्हा कर्णौ च नासिका ।

ग्रीवा पादार्द्धसन्दंशं ललाटौष्ठं गुदं कटिः ॥

स्थानान्येतानि दण्डस्य निर्दिष्टानि चतुर्दश ।

ललाटेऽङ्को ब्राह्मणस्य नान्यो दण्डो विधीयते ॥ इति ।

१४। **प्रयाणमिति**। अत एव

यमः,

ब्राह्मणस्यापराधेषु चतुर्द्धैव विधीयते ।

शिरसो मुण्डनं दण्डः पुरान्निर्वासनं तथा ॥

प्रख्यापनार्थं पापस्य प्रयाणं गर्दभेन च ।

ललाटे चाङ्ककरणं कुर्याद्राजा यथाविधि ॥ इति ।

दर्शितेति। **मनुने**ति शेषः। **गुर्विति**।

ब्रह्महा च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः ।
एते सर्वे पृथक् ज्ञेया महापातकिनो नराः ॥
(अ. ९ । २३५ ।)

चतुर्णामपि चैतेषां प्रायश्चित्तमकुर्वताम् ।
शारीरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेत् ॥ २३६ इत्यादिः ।

सुरेति । सुरासम्बन्धी यो ध्वजः स कार्य इत्यर्थः । **श्वपदं** शुनः पदम् । **अशिराः** कबन्धः ।

ब्राह्मणस्य च ब्रह्महत्यागुरुतल्पसुवर्णस्तेयसुरापानेषु कबन्धभगश्वपादध्वजांस्तप्तेनायसेन ललाटेऽङ्कयित्वा विषयान्ते निर्वासनमिति **बौधायनः** ।

ब्राह्मणस्यापराधेषु चतुर्ष्वङ्को विधीयते ।
गुरुतल्पे सुरापाणे स्तेये ब्राह्मणहिंसने ॥
गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाणे सुराध्वजः ।
स्तेये तु श्वपदं कृत्वा शिखिपित्तेन पूरयेत् ॥
विशिराः पुरुषः कार्यो ललाटे द्विजघातिनः ।
असम्भाष्यस्तु कर्त्तव्यस्तन्मनोरनुशासनम् ॥ इति **नारदः** ।
(प. ४३ । ४४ । ४५ ।)

शिलाञ्जनं शिखिग्रीव**मित्यमरः** । अस्यापवादोऽपि **मनुनोक्तः**, (अ. ९ । श्लो. २४० । २४१)

प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः सर्वे वर्णा यथोदितम् ।
नाङ्क्या राज्ञा ललाटे स्युर्दाप्यास्तूत्तमसाहसम् ॥
आगःसु ब्राह्मणस्यैव कार्यो मध्यमसाहसः ।

निर्वास्यो वा भवेत् राष्ट्रात्सद्रव्यः सपरिच्छदः ॥ इति ।

परिच्छदशब्देन पुत्रदारभृत्यहस्त्यश्वादिसम्पदुच्यते । **सपरिग्रह इति** पाठान्तरेऽप्येवम् । तदङ्गच्छेदोऽपि ब्राह्मणस्य नास्तीति प्रतिपादयन् विरोधं परिहरति । **यत्त्विति । आपस्तम्बेनोक्तमिति । आपस्तम्बवचनमिति** पाठान्तरम् । **न चक्षुरुद्धरणमिति** । न चक्षुषोरुद्धरणं तस्यार्थ इत्यर्थः । क्वचित्तथैव पाठः । **मनुं** प्रागुक्तमाह । **अक्षत इति । गौतमम**ाह । **न शारीरो ब्राह्मणे दण्ड इति** । प्रथमादिना प्रागुक्तमनुगौतमवचनान्तरपरिग्रहः । द्वितीयादिना

न लङ्गभेदं विप्रस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ।
तपसा चेज्यया चैव ब्राह्मणः पूयते सदा ॥

इति **हारीतस्य,**

सर्वत्र त्रयाणां वर्णानां धनहारको वधबन्धक्रियारूपयोगो महत्स्वपि पातकेषु विवासकरणं ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तानि वा शोधनमपीष्टो हि ब्राह्मण इति **शङ्खलिखितयोः,** प्रागुक्तस्मृतीनां च परिग्रहः । सर्वस्वहरणमपि ब्राह्मणस्य नास्ति । सद्रव्यः सपरिच्छद इत्यग्रे

इतरे कृतवन्तस्तु पापान्येतान्यकामतः ।
सर्वस्वहारमर्हन्ति कामतस्तु प्रवासनम् ॥

इति **मनूक्तेः** । (अ. ९ । २४१ ।)

त्रयाणां वर्णानां धनापहारवधबन्धनक्रियाविवासनाङ्ककरणं न ब्राह्मणस्येति **शङ्खोक्तेश्च** । तत्र धनापहारः सर्वस्वापहारो विवक्षितो

वधसाहचर्यात्। शारीरस्त्ववरोधादिरिति प्रागुक्तनारदीये वध-सर्वस्वहरणयोः पाठाच्चेति। तस्मात् ब्राह्मणस्य शारीरः सर्वोऽपि-दण्डो नास्ति कदाचिदपि प्रागुक्तस्मृतिकदम्बात्।

आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुम्।
न हिंस्यात् ब्राह्मणान्गाश्च सर्वांश्चैव तपस्विनः॥
(म. अ. ४। श्लो. १६२।)

इति मनूक्तेश्च। धनदण्डमध्ये सर्वस्वहरणं नास्ति। तदन्यधन-दण्डस्त्वस्त्येव। समग्रधनमिति तु प्रकृतसाहसविषयम्। ब्राह्मणे साहसः पूर्व इति मनूक्तमप्येवम्। तथा च धिग्दण्डवाग्दण्डौ मौण्ड्यं यत्किञ्चिदर्थदण्डो विवासनाङ्करणगर्दभप्रयाणानि च पर्यवसितानि। इदमपि प्रायश्चित्तानिच्छोः। तदिच्छोस्तु तदेव नैतत्। एवं बहुश्रुतस्यापि न किञ्चित्। किं तु स्वयमेव निष्कृतिं कुर्यात्। सा ऽपि स्वल्पा प्रायश्चित्तप्रकरणे स्फुटीभविष्यति। अत एवात्रापि साक्षिप्रकरणे मूले उक्तम्; (या. अ. २। श्लो. ८१। ८२।)

पृथक् पृथक् दण्डनीयाः कूटकृत्साक्षिणस्तथा।
विवादात् द्विगुणं दण्डं विवास्यो ब्राह्मणः स्मृतः॥
यः साक्ष्यं श्रावितो ऽन्येभ्यो निन्हुते तत्तमोवृतः।
स दाप्यो ऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणं तु विवासयेत्॥ इति।

स्तेयप्रकरणेऽपि, (या. अ. २। श्लो. २७०।)

सचिन्हं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राद्विप्रवासयेत्।

इत्युक्तम्। मनुनाऽप्युक्तं, (अ. ८। श्लो. १२३।)

कौटसाक्ष्यं तु कुर्वाणांस्त्रीन्वर्णान्धार्मिको नृपः।

प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥ इति।

अस्यार्थोऽग्रे स्फुटीभविष्यति। अत्र प्रवास ओष्ठच्छेदनं जिह्वाछेदनं प्राणवियोजनं चेति यथायथं बोध्यम्। विवासो निष्कासनं नग्नीकरणं वा गृहभङ्गो वेति यथायथं बोध्यम्। तत्रेयं व्यवस्था। लोभादिकारणविशेषपरिज्ञाने ऽनभ्यासे च ब्राह्मणस्यापि तत्र तत्रोक्तो ऽर्थदण्ड एवाभ्यासे त्वर्थदण्डो विवासनं च। तत्रापि जातिद्रव्यानुबन्धाद्यपेक्षया विवासनं नग्नीकरणं गृहभङ्गो देशान्निर्वासनं चेति व्यवस्था द्रष्टव्या। लोभादिकारणविशेषापरिज्ञाने ऽभ्यासे चाल्पविषये कौटसाक्ष्ये ब्राह्मणस्यापि क्षत्रियादिवदर्थदण्ड एव। महाविषये तु देशान्निर्वासनमेव। अत्राप्यभ्यासे सर्वेषामेव मनूक्तं बोध्यम्। अकिञ्चनस्य तु तस्य निमित्ततारतम्येन मौण्ड्याङ्ककरणगर्दभप्रयाणधिग्दण्डवाग्दण्डाः क्रमेण बोध्या इति। न च समग्रधनमित्याद्युक्त्या ब्राह्मणस्यार्थदण्डो नास्तीति वाच्यम्। अर्थदण्डाभावे शारीरदण्डे च निषिद्धे स्वल्पेऽप्यपराधे सधनस्य नग्नीकरणगृहभङ्गाङ्ककरणविप्रवासनं दण्डाभावो वा प्रसज्येत यतः, चतुर्णामपीति प्रागुक्तस्मृतेः,

सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्व्रजन्।

इति स्मृतेश्चेति दिक्। एवं कर्मकारणबन्धनागारप्रवेशावपि ब्राह्मणस्य नेति सिद्धम्। तदेतदभिप्रेत्याह। **इत्यलं प्रसङ्गेनेति** ॥२६॥

१। अव्यवहितेन सङ्गत्यभावाद् व्यवहितेन सङ्गतिमाह। **स्वत्वेति**। पश्यतो ब्रुवत इत्यत्रेति भावः। **भोगमात्रस्य** केवलभोगस्य। एवमग्रेऽपि। आद्यपादार्थं शाब्दं स्वत्वोपपादकहेतोरागमस्य भोगात्प्राबल्यरूपं विशिष्टभोगस्य स्वत्वे प्रामाण्यमभिप्रायतो ऽभि-

धाय्यन्नाह। **स्वत्वेति**। तत्र हेतुमाह। **स्वत्वेति**। भोगस्य स्वत्वे प्रामाण्यस्य प्रतिग्रहादिसापेक्षतया प्रतिग्रहादेस्तु स्वत्वोत्पत्तौ भोगानपेक्षतया सापेक्षनिरपेक्षयोर्निरपेक्षं बलीय इति न्यायेनागमस्य प्रतिग्रहाद्यात्मकस्य ततो बलीयस्त्वमिति भावः। अत्र मानमाह। **यथाहेति**। यथाकथंचिदागमस्यापि न तद्धेतुत्वमित्याह। **विशुद्धेनेति**। कापथ्यरहितेनेत्यर्थः। इदमेव व्यतिरेकमुखेन द्रढयति। **अविशुद्धेति**। तदेव विशदयति। **न चेति**। न हीत्यर्थः। एवं चेदमयुक्तमेवेति शङ्काशयः। समाधत्ते। **परेति**। तथा च तस्य तद्व्यभिचारित्वेन तत्त्वमिति तद्युक्तमेवेति भावः। अत्रापि नारदमेवाह। **अत एवेति**। स्मर्यते इत्यत्रान्वयः। **केवलतः** केवलं, सार्वविभक्तिकस्तसिः। अस्यैव व्यवच्छेद्यमाह। **नागममिति**। **क्वचित्** क्वचिदपि। यद्वा क्वापि व्यवहारविषये। **भोगेति**। भोगच्छलस्योपदेशेन कथनेनेत्यर्थः। छलापदेशेनेत्यपपाठः, पौनरुक्त्यापत्तेः। फलितमाह। **अतश्चेति**। तस्य ततो बलवत्त्वाचेत्यर्थः। तत्र तावत्सामान्यत आह। **सागम इति**। सागमः विशुद्धागमसहितः। **दीर्घेति**। बहुव्रीहिः। एवमग्रेऽपि। **अविच्छेदः** निरन्तरः। **अपरिवर्जितः** निराक्रोशः। **विच्छेदापरवोज्झित** इति पाठे विच्छेदस्यापरवस्य ताभ्यामुज्झितः रहितः। स्याविच्छेदो ऽपरवोज्झित इति पाठस्तु युक्त एव। अपरव आक्रोशः। विच्छेदरहितो निरन्तरः। अपरवरहितो निराक्रोशः। **प्रत्यर्थीति**। व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः। **अपिः** प्रकृतान्यसमुच्चायकः।

१। उक्तपञ्चविशेषणानां व्यवस्थार्थं पूर्वावतारितवचनस्यैव द्वितीयपादमभिप्रायतो व्याख्यातुमवतरणमाह। **क्वचिच्चेति।** *कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन वक्ष्यमाणवाक्यकदम्बानुरोधेन चाह। **त्रयाणामिति।** नित्यसापेक्षत्वाद्वृत्तिः। सम्भवत्येकवाक्यत्वे इति न्यायेनाह। **आगम इति।** तात्पर्यार्थमाह। **स पुनरिति।** स पूर्वक्रमागतो भोगस्त्वित्यर्थः। आगमादित्यादेस्तात्पर्यार्थमाह। **आगमेति।** शाब्दस्तु प्राग्वत्। अत्र आगमनैरपेक्ष्यं तज्ज्ञाननैरपेक्ष्यकृतं, न तु तत्सत्तानैरपेक्ष्यकृतमिति विशेषमाह। **तत्रापीति।** आगमनिरपेक्ष इत्यत्रापीत्यर्थः। **बोद्धव्य**मित्यत्रान्वयः। तत्रापि कश्चिदागमोऽस्तीत्यागमसद्भावज्ञानापेक्षा न तु अयम् आगम इति स्पष्टग्राहिकया तज्ज्ञानापेक्षेति भावः।

२। नन्वेवमपेक्षितसत्तासद्भावे किं मानमत आह। **सत्तात्विति। तेनैव** विशिष्टेनोपभोगेनैव। नन्वेवमन्योन्याश्रयप्रसङ्गः। तथाहि प्रमाणभूतेन तादृशभोगेनागमसत्ताऽवगतिः आगमसत्ताऽवगतौ तत्सहकृतभोगस्य प्रामाण्यावधारणमिति। अत्राहुः। चिरकालोपभोगानुपपत्तिरूपार्थापत्त्याऽऽगमसत्ताऽवगतिः। तस्यामवगतायां तत्सहकृतभोगस्य प्रामाण्यनिश्चय इति साक्षात्प्रमाणभूतेन भोगेनागमसत्ताया अनिश्चयान्नान्योन्याश्रयः। तेनैवेत्यस्य तु तद्द्वारकार्थापत्तिरूपप्रमाणेनैवेत्यर्थ इति नासङ्गतिः। तथा च आगमोऽभ्यधिक इत्यत्र पादभेदेन द्विविधभोगस्य प्रामाण्यमभिमतं मुनेः। स्मार्त्तकालिकः अस्मार्त्तकालिकश्च सः।

---

* पू. मी. अ. ११। पा. १ अधि. ६।

४ । तदुभयं विभज्य योग्यतया व्यवस्थार्थमपवादविषयनिर्णयं विना नोत्सर्गविषयनिर्णय इति व्युत्क्रमेणाह । **विनेति** । **प्रदर्शनार्थमिति** । विषयेत्यादिः । तथा सति आद्यचकारस्तुर्य्यर्थं । अस्य तदपवादत्वे सतीति तदर्थः । अत एव सामान्यविशेषपर्यवसानेनाह । **आगम इति** । द्वितीयचकारस्त्वर्थं । **स्मार्त्तेति** । स्मरणयोग्येत्यर्थः । अस्मार्त्तकालिको भोग आगमज्ञाननिरपेक्षः स्मार्त्तकालिकस्तु आगमज्ञानसापेक्ष इति भावः ।

५ । नन्वेकस्यैव भोगरूपप्रमाणस्य क्वचित्तत्सापेक्षत्वं क्वचिन्नेति कुतो ऽवगतमित्यतो मौलक्रमेण सान्निध्याद् व्युत्क्रमेण द्वितीयमेव सहेतुमाह । **अतश्चेति** । उभयोरुक्तरीत्या विषयभेदाच्चेत्यर्थः । वस्तुतः स्मृत्यभावेऽपि तत्सत्त्वेष्टत्वादाह । **योग्ये इति** । अभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धेः कारणत्वस्य तन्त्रान्तरे प्रसिद्धत्वादाह । **योग्यानुपेति** । स्मरणयोग्ये काले प्रतिग्रहादिरूपस्यागमस्य प्रमितियोग्यत्वे सत्यपि तदभावादागमाभावनिश्चयः । सिद्धे च तस्मिन्केवलभोगस्य बलात्कारेणापि सम्भवेनाप्रामाण्यप्रसङ्गात्तत्सापेक्षत्वमावश्यकमिति भावः ।

६ । अथाद्यं तादृशमाह । **अस्मार्त्तेत्विति** । अस्मरणयोग्ये इत्यर्थः । एतद्विशेषणाभावेऽपि विशेषणान्तरसत्ता ऽपेक्षितैवेत्याह । **सन्तत इति** । निरन्तर इत्यर्थः । इदमुपलक्षणं दीर्घकालादेरपि । योग्यत्वे सत्यनुपलब्धिर्योग्यानुपलब्धिः । अस्मृतियोग्ये काले प्रतिग्रहादिरूपस्य प्रमायोग्यत्वाभावादेव योग्यानुपलब्ध्यभावः । अतस्तेनागमो नास्तीति निश्चेतुं न शक्यते । अभाव-

ग्राहकप्रमाणस्य योग्यानुपलब्धेरभावात्। एवं च पूर्वं तत्र आगमाभावनिश्चयेन यद्यपि भोगो न प्रमाणं मूलशैथिल्यात्, तथापि प्रकृते तु आगमाभावनिश्चयाभावात् मूलशैथिल्याभावेन तन्निरपेक्षत्वमिति तादृशो भोगः प्रमाणमित्यर्थः।

७। क्रिया प्रमाणम्। अनुगमेति। तन्निश्चयज्ञानाभावादित्यर्थः। ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्था इति भावः। क्रमात् प्रपितामहादिक्रमेण। स्मार्त्तकालस्य परमावधिमाह। स्मार्तश्चेति। अनुगमस्य साकाङ्क्षत्वात्तां पूरयन् प्रागुक्तैकवाक्यतायै सप्रतीकं तत्पदं व्याचष्टे। अनुगमेति। इत्यस्यार्थ इति शेषः।

८। विशेषं वक्तुं विना पूर्वोक्तस्य विषयं सविशेषमुपसंहरति। अतश्चेति। उक्तहेतोश्चेत्यर्थः। वर्षेति। अनेन दीर्घकालत्वमुक्तम्। सन्ततो निरन्तरः। अप्रतिरवः निराक्रोशः। प्रत्येति। प्रत्यर्थिन इत्यादिः। भोगस्य विशेषणान्तरमाह। आगमेति। उक्तरीत्येत्यादिः। आश्रिमेति। बहुभोगिभिः। गम इति पाठः। ततश्च पञ्चविशेषणमध्ये सागमत्वं स्मार्तकालविषयम्। अन्यच्चतुष्टयं तदन्यविषयमिति व्यवस्था सिद्धा। तं विशेषमेवाह। स्मार्तेऽपीति।

९। अत्र मानं मनुमाह। अत एवेति। तस्यां सत्यां तस्याप्रमाणत्वादेवेत्यर्थः। अन्यथा ऽनागमोपभोगे विशेषेण दण्डविधानं मनूक्तमयुक्तं स्यादिति भावः।

१०। ननु बह्वन्यन्देत्यत्र अपिः समुच्चये, तथा चोक्तम्, अपिः सम्भावनानिवृत्त्यपेक्षासमुच्चयगर्हाशीःसमर्थभूषणप्रश्नेष्विति, तथा च

बह्वन्यब्दशतान्यभिव्याप्यापि य उपभुङ्क्ते स दण्ड्य इत्यर्थेनैककर्तृका-नेकवर्षोपभोगे एव समुच्चयस्य सम्भवो नान्यथेत्यपिशब्दबलादुप-भोक्तुरेकत्वं प्रतीयते। तथा य इत्याद्येकवचननिर्देशादपि। तथा च य एकश्चिरकालमनागममुपभुङ्क्ते स दण्ड्य इत्येकस्यैव दण्ड्यत्वं न बहूनां, पितृपरम्परायातभोगे तु भोक्तॄणामनेकत्वादीदृशैक-भोक्तुरभावेन प्रथममनागमेनोपभोक्तुरेकत्वेन तस्यैव चौरसदृश-दण्डो न द्वितीयादेरिति, तत्र भोगस्य प्रामाण्यापत्त्या ऽना-गमस्मृतिपरम्परायां भोगो न प्रमाणमिति यदुक्तं तदयुक्त-मित्याशयेन शङ्कते। **न चानागमं त्विति**। यद्वा ऽपिशब्दः समर्थवाची, उक्तहेतोः। तथा चानागमचिरकालोपभोगे यः समर्थः स एव दण्ड्यो नान्य इत्यर्थेन प्रथमस्यैव समर्थत्वेन द्वितीयादेः परम्परायातभोगत्वे तादृशसामर्थ्याभावात्प्रथम एव दण्ड्य इत्याशये नाशङ्कते। **न चेति**। **प्रयोगात्** प्रयोगाच्च। **प्रथमस्य** तस्यैव। इदमन्ये परम्परायातभोगविषयम्। अपिनैकमात्रकर्तृकाने-कवर्षोपभोगसमुच्चयः। आद्ये तस्य साधारणत्वादपिना तद्वदल्प-कालोपभोगसमुच्चयः।

११। इष्टापत्तिं निराचष्टे। **न चैतदिति**। नचैत्यर्थः। **कारणं** क्रिया। प्रमाणमिति यावत्। **नारदेति**। मध्येऽपि सागमाया एव भुक्तेः प्रामाण्यबोधकनारदवचनादित्यर्थः। य इत्यत्रोद्देश्यगतत्वेनैकत्वस्याविवक्षितत्वाच्चेत्यपि बोध्यम्। तथा च सर्वत्र सागमभुक्तेः प्रामाण्यमिति। द्वितीयादावपि निरागमोपभोगे दण्डो दुर्निवार इत्यनागमस्मृतिपरम्परायां सत्यां भोगो नैव

प्रमाणमिति सिद्धम्। तदेतदुपसंहरति। तस्मादिति। सर्वत्र आदौ मध्येऽन्ते चेत्यर्थः। एवं चापिः सम्भावने, न समुच्चये नापि समर्थे इति। बह्वब्दशतव्यापित्वेन यस्य भोगः सम्भाव्यते स चेन्निरागमस्तर्हि तादृशोपभोगवानपि पुरुषो दण्ड्यः किमुतानागमाल्पभोगवानिति तात्पर्यार्थः।

१२। नन्वस्मरणयोग्यकालिकस्य पूर्वक्रमायातस्यैव भोगस्यागमज्ञाननिरपेक्षस्य प्रामाण्यमिति यत्सिद्धान्तितं तदयुक्तम्। अन्यायेनापीति वाक्ये ऽन्यायेनापि पित्रा यद्भुक्तं तथा पूर्वतरैस्त्रिभिर्यद्भुक्तं तत्रोभयत्रापि प्रत्यपहारो न शक्य इत्युक्त्या ऽनागमोपभोगस्य स्मरणयोग्यकालिकस्यापि प्रामाण्यप्रतीतेरित्याशयेनाह। यदप्यन्यायेनापीति। अत्रान्यायेनापीति निरागमभोगस्य प्रामाण्यप्रतिपादकं, पित्रेति स्मरणयोग्यकालिकस्येति भावः। स्मार्त्तकालिकोपभोगस्य तन्निरपेक्षस्य न प्रामाण्यमिति प्रागुक्तरीत्यैव परिहरति। तदपि पित्रा सहेति। अयं भावः। पित्रा यद्भुक्तमिति न पृथगन्वयो, येन पितुरुपभोगस्य स्मार्त्तकालिकत्वेन तादृशनिरागमोपभोगस्य प्रामाण्यं स्यात्, अपि तु सहार्थयोगे इयं तृतीया। तथा च पित्रा सह पूर्वतरपुरुषत्रयोपभोगे क्रमेणाविच्छिन्ने तादृशे जाते तत्क्षेत्रादिकं तस्मादपहर्तुं न शक्यमिति प्रागुक्तैकवाक्यतया सम्भवतीति न्यायेन चैकवाक्यत्वे ऽनेकपुरुषोपभोगस्य चिरतरकालं विना ऽसम्भवेनास्मार्त्तकालिकोपभोगस्य प्रामाण्यमुक्तमिति न निरागमस्य स्मार्त्तकालिकोपभोगस्य प्रामाण्यमिति।

१३ । ननु त्रिपुरुषागतमित्यनेनानेकपुरुषोपभोगलाभेऽपि कथमस्मार्त्तकालोपभोगलाभो ऽत आह । तत्रापि क्रमादिति । लक्षणेति भावः । शक्यार्थत्यागे बीजमाह । त्रिपुरुषेति । पात्रादिलात् स्वीलाभावसत्त्वाच्च च । एवं पूर्वकालीयेऽपि । प्रसङ्गादिति पाठः । प्रसङ्ग इति पाठे यत इत्यादिः । इष्टापत्तिं निराचष्टे । तथा सतीति । नन्वस्तु अस्मार्तकालिको भोगः प्रमाणमिति, तथाऽपि तस्यागमसत्तासापेक्षत्वेनान्यायेनापीत्युक्तिः कथमत आह । अन्यायेनापीति । चस्त्वर्थे । तत्र बीजमाह । अपीति । अन्यथा तदानर्थक्यं स्पष्टमेव ।

१४ । नन्वस्मार्त्तकालिकी भुक्तिरागमज्ञानं नापेक्षते तत्सत्तां त्वपेक्षत एवेत्युक्तमयुक्तं, यद्विना ऽऽगममिति वाक्ये ऽत्यन्तमित्युक्त्या सर्वात्मना भुक्तेस्तन्नैरपेक्ष्येण प्रामाण्यप्रतीतेरित्याशयेन शङ्कते । यच्चोक्तमिति । यदप्युक्तमित्यर्थः । अत्यन्तमुक्तमागमं विनेत्यन्वयः । प्रागुक्तरीत्या परिहरति । तत्रापीति । उक्तवाक्येऽपीत्यर्थः । इति वाक्यम् । अत्यन्तम् अतिशयेन । उक्तहेतोः शेषमाह । उपेति । पुनस्त्वर्थे । आगमस्वरूपमपि विनेत्यर्थः । व्याख्येयमित्यस्यानुषङ्गः । अत्र हेतुमाह । आगमेति । यत इत्यादिः । अयं भावः सर्वात्मना ऽऽगमज्ञानस्यास्मार्तकालिकोपभोगे ऽपेक्षाया अभावादत्यन्तं सर्वात्मना आगमज्ञानं विना ऽस्मार्त्तकालिकोपभोगे सति यद्भुक्तं वस्तु तदपाहर्तुं न शक्यमिदेव वाक्यार्थो न तु वस्तुत आगमसत्तां विनाऽप्युपभोगात्स्वत्वमस्तीति, येन प्रागुक्तविरोधः स्यादिति उक्तवद्विरोधमत्रापि परिहरति ।

क्रमादिति। उक्तार्थमिति। अस्मात्तत्कालोपलक्षकत्वेनोक्तार्थक-मित्यर्थः। तत्सिद्धमस्मात्तत्कालिक उपभोग आगमज्ञाननिरपेक्षः प्रमाणं स्मार्त्तकालिकस्तु तत्सापेक्षस्तथेति।

१५। तत्राक्षेपमाक्षिपति। नन्विति। प्रामाण्येति। प्रामाण्यं यदुक्तं तदनुपपन्नमित्यर्थः। अनुपपत्तिः स्फुटतया ऽभासा-त्तामुपपादयति। तथा हीति। यमागममपेक्षते भोगः स किं प्रमाणान्तरेणावगतो ऽथ वा नेति विकल्पं हृदि निधायाद्ये दोषमाह। यद्यागम इति। प्रमाणान्तरेण भोगान्येन प्रत्यक्षा-दिना। तेनैव मानान्तरावगतागमेनैव। मानान्तरावगतत्वेनानुप-युक्तत्वादाह। आगमेनेवेति। तथा च मानान्तरप्रमिते उभयत्र ज्ञापकत्वासम्भवेनानुत्पादकत्वेन चाप्रामाण्यात्तत्सापेक्षो भोगः प्रमाण-मिति दुर्वचमिति भावः। द्वितीये दोषमाह। अथेति। अनव-गतागमेन वैशिष्ट्यासम्भवादिति भावः। प्रथमपक्षादरेऽपि काल-विशेषे तदुपयोग इत्याह। प्रमाणान्तरेणेति। मानान्तरेणैवा-गमावगमो यद्यपि तथापि तादृशागमविशिष्ट एव भोगः प्रति-ग्रहाद्युत्तरभाविनि कालान्तरेऽपि स्वत्वबोधक इति भावः।

१६। ननु तथाऽवगतागमेनैव स्वत्वावबोधे किं भोगेनेत्युक्त-मेवात आह। अवगतोऽप्येति। अलं समर्थः। उपसंहरति। इतीति। कुत इत्यत आह। मध्ये इति।

१७। अव्यवहितसङ्गतिमाह। आगमेति। प्रमाणमित्यस्य स्यादिति शेषः। स्तोकाऽपीत्यस्य व्याख्या स्वल्पापीति। बलमित्यस्य व्याख्या सम्पूर्णमिति। ननु अस्योदाहरणं किमत

आह। अयमिति। द्वितीयचस्त्वर्थे। तत्र तेषां मध्ये। सविकल्पेति। स तु स्वीकारो मदीयमेतदित्याद्यभिवदन-विषयकस्तज्जन्यो वा सविकल्पकज्ञानरूप इत्यर्थः। यद्वा स इति भिन्नं पदं, वाचिकस्तु स स्वीकारो यस्मादृशस्य विकल्पात्मकज्ञानरूप इत्यर्थः। पुनः तु। तत्र च उक्तरूपकायिक-स्वीकारे च। करे शुल्कादण्डे। दापयेत् दद्यात्। स्वार्थे णिच्। निवृत्तग्रेषणादिति प्रकारो वा।

१८। अनुमन्त्रयेतेति। प्रतिग्राह्यो यदा प्राणी बलवान् वक्तुं समर्थस्तदा तं प्रतिग्राह्यं प्रतिग्रहीता अनुमन्त्रयेत, अमुक त्वं मदीयोऽसीति, सोऽपि ब्रूयादहं भवदीयोऽस्मीति। यदा प्रति-ग्राह्यमप्राणि अभिवदनानभिज्ञं गवादि प्राणिष्वपि कन्या च, तदुभयं प्रतिग्रहीता ऽभिमृशेत् स्पृशेदुक्तस्थले इत्यर्थः। प्रकृतमाह। तत्रेति। तेषां मध्ये इत्यर्थः। पुनः तु। तत्सहितादिति। कायिकस्वीकारसहितागमापेक्षयेत्यर्थः।

१९। ननूपभोगसहितागमापेक्षयोपभोगरहितस्यागमस्य दुर्ब-लत्वे यत्रैकमेव क्षेत्रमेकस्याधीकृत्य पुनरन्यस्याप्याधीकरोति तत्र यदि दैवात् पूर्वस्य भोगाभाव उत्तरस्य तु भोगोऽस्ति तत्रापि भोगरहितागमस्य दौर्बल्यं स्यात्तथा चाधौ प्रतिग्रहे इति वचन-विरोधः स्यादत आह। एतच्चेति। सिद्धान्तितमुक्तरूपमित्यर्थः। इतीत्यस्य बोध्यमिति शेषः।

२०। यद्यप्यागमो ऽभ्यधिक इत्यस्य पूर्वमीषद्व्यवहित-संगत्या व्याख्यानं कृतं, तथाऽपि तन्न युक्तं, व्याख्यातदुक्तार्थसङ्गति-

लाभेऽपि मूलसङ्गत्यलाभात् । किं च प्रतिपादितार्थस्य तात्पर्य-विषयतया यथाकथञ्चित् योजनेऽप्यशाब्दत्वेन स्वारस्यानावहत्वात् । अतस्तत्प्रकारान्तरेण ततोऽपि व्यवहितसङ्गत्या शब्दमर्यादया व्याचष्टे । **अथवेति । समवाये इति ।** एतेषां लिखितादीनां समवाये मेलने इत्यर्थः । सर्वेषां सम्भवे इति यावत् । इदमर्थमाह । **आगम इति ।** प्राग्वत् द्वितीयपादार्थमाह । **पूर्वेति ।** पूर्वक्रमायातभोगान्यभोगापेक्षया ऽऽगमो बलवानित्यर्थः । पूर्वक्रमागतभोगस्य विजातीयागमापेक्षया क्वचित् बलवत्त्वम् । तत्तात्पर्यविषयमाह । **स पुनरिति ।** स लित्यर्थः । अत एव वचने ऽन्यथाक्रमसत्त्वेऽपि अत्रानुवादेऽन्यथा पठितम् एतद्वचनक्रमेण द्वितीयार्धं तात्पर्यतो व्याचष्टे । **मध्यमेत्विति ।** अपिर्वङ्गभोग-सहितपरिग्राहकः । प्रतियोग्यन्तराभावेन स्वापेक्षया केवलस्वस्य प्राबल्यासम्भवेन च योग्यतया ऽभुक्तितो भुक्तः प्राबल्यमनेन बोध्यत इति भावः । पूर्वार्धमेव समवायविषयमिति तात्पर्यम् । **इति** व्याख्यानसमाप्तौ ।

२१ । अत्र मानमाह । **एतद्वेति ।** एतेन प्रागुक्तव्यवच्छेदः । चतुर्थपुरुषविषयमाह । **कारणं भुक्तिरिति ।** एवेन प्रागुक्ता-गमव्यवच्छेदः । **सन्तता** निरन्तरा । **चिरन्तनी** दीर्घकाला । चिरन्तनेति पाठे आर्षत्वाट्टाप् ॥ २७ ॥

१ । तस्य तत्सङ्गतत्वादेव तेन उत्तरसङ्गतिमाह । **पश्यत इति । उक्तमिति ।** सिद्धान्तमतेनेति भावः । **तच्च** तथा सति । अन्वये दृष्टान्तः । **दर्शयितुम्** अनेनैव तात्पर्यतः प्रति-

पादयितुम्। अयं भावः। आद्येन पुरुषेण प्रतिग्रहादिकमेवो-पन्यसनीयं द्वितीयेनाविच्छिन्नाप्रतिरवसमचलादिविशेषणविशिष्टो भोग एवोपन्यसनीयः तृतीयेन समचलादिविशेषणवैशिष्ट्यं विनाऽपि क्रमागतभोगमात्रमुपन्यसनीयमिति नियमस्यानेन विधे-र्नियमातिक्रमे दण्डविधानमप्यर्थसिद्धमेवेति दण्डव्यवस्थाप्रतिपाद-कत्वमुपपन्नमेव। एतेनात्र वचने दण्डव्यवस्थाविध्यभावादिद-मयुक्तमित्यपास्तमिति।

२। **स्वीकार इति।** प्रतिग्रहादिनेति भावः। **अभि-युक्तः** परेण। चैत्रादिकमिति पाठः। तथा च **प्रतिग्रहादिरिति** तस्योत्तरमुक्त्वा तथा कार्यमिति भावः। प्रतिग्रहादेरितीति पाठे इत्युक्त्वा तमागममर्थात् प्रतिग्रहादिकमित्यर्थः। यथाश्रुतार्था-सम्भवादाह। **भावयेदिति।** प्रतिपादयेदित्यर्थः। अङ्गीकारयेदिति वा। अस्य तात्पर्यार्थमाह। **अनेन चेति।**

३। न तत्सुत इत्यंशं शेषपूरणेन सानुषङ्गेण व्याचष्टे। **तत्सुत इति।** अत्र प्रागुक्तविशेषणचतुष्टयमध्ये दीर्घकालत्वमग्रे, तद्भिन्नमत्रेत्याह। **अविच्छिन्नेति। भोगमिति।** उद्धरेदित्य-स्यानुषङ्गः। एवमग्रेऽपि। **विशिष्टं भोगं** स्वीकृतम्।

४। तत्सुतो वेत्यत्र **वा** चार्थे इत्याशयेन तमंशं व्याचष्टे। **तत्सुत इति। वा** अप्यर्थे इति, **नापि विशिष्टमिति।** विशिष्टभोगानुद्धरणे चेति पाठः।

५। तुर्यपादमव्यवहितोभयशेषत्वेन व्याचष्टे। **तत्रेति।** अस्य व्याख्या **तयोरिति।** तद्व्याख्या **द्वितीयेति।** सर्वं वाक्यमिति

न्यायेनाह। **भुक्तिरेवेति।** प्रकर्षस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वेन तत्स्वारस्येन लभ्यमाह। **तच्चापीति।** तयोर्मध्येऽपीत्यर्थः। परम-तात्पर्यमाह। **चिष्वपीति।** अस्य पूर्वतः स्वरसतो लभ्यत्वादच मानमाह। **उक्तं चेति।** पादत्रयस्योक्त एवार्थः। **भोग्येति।** अर्थहानिस्तदनुद्धरणे द्वितीयतृतीययोरपीत्यर्थः। अपिना ऽऽद्यस्य समुच्चयः॥ २८॥

१। सङ्गतिमाह। **अस्मातीति।** **पुनः** तु। यदर्थमाह। **आहर्त्रादिरिति।** आहर्त्रादिरभीति पाठः। अभियोगनिमित्त-सूचनायाहर्त्तुरुपादानं, तदसम्भवात् आदिना तत्पुत्रादिग्रहणम्। आर्थिकमाह। **अक्तेति।** परेत इत्यस्य परमित इति। व्युत्प-त्तिलभ्यमर्थमाह। **परलोकमिति।** तदः प्रकृतबुद्धिस्थपरामर्शि-त्वादाह। **आगममिति।** अत्रोत्तरार्द्धं हेतुरिति, यस्मादिति शेषेण व्याचष्टे। **यस्मादिति।** तत्रेत्यस्य व्याख्या तस्मिन्नित्यादि। आगमेन विनेत्यस्य व्याख्या **ऽऽगमेति।** कृतेत्यस्य व्याख्या **साक्ष्यादीति।** **न प्रमाणमिति।** अत इति शेषः। यस्मादि-त्यस्यार्थमाह। **पूर्वेति।** एवं चात्रागमज्ञानसापेक्षस्य तस्य प्रामा-ण्यमिति भावः।

२। **तथा ऽऽरूढेति।** तथाशब्दः पूर्वसमुच्चये। आरूढ-विवादस्य प्राप्तविवादस्य व्यवहारिणः प्रेतस्य मृतस्य सम्बन्धिना पुत्रेण सोऽर्थो विवादास्पदीभूतः संशोध्यः आगमेन संसाध्यो यतस्तमर्थं भोगो न निवर्तयेत् प्रत्यावर्त्तयेत्। भोगस्तत्र प्रमाणं न भवतीति यावदित्यर्थः॥ २९॥

१ । अव्यवहितेन सङ्गतिमाह । **अनिर्णीतेति । निवर्तते** संभाव्यत इति पाठान्तरम् । तेन नापगच्छति प्रवर्तत एवेत्यर्थः । **व्यवेति** । पुनरित्यादिः । क्वचित्तथा पाठ एव । **अथ** चार्थे । नृपेणाधिकृता इति भिन्नमित्याशयेन वाक्यार्थज्ञानोपयोगितया आदौ पदार्थानाह । **नृपेणेति** । प्रकृतयोग्यतया ऽऽह । **व्यवेति** । ते के इत्यत आह । **राज्ञेति** । आकाङ्क्षाशान्तये ऽसाङ्कर्याय चाह । **भिन्नेति । नानेति** । उभयोः सङ्घाता इत्यत्रान्वयः । इदमुभयं स्वरूपकीर्त्तनमिति सूचयन् आवश्यकम् उभयशेषमाह । **एकजातीयेति** । तत्राद्योदाहरणं, **हेडेति** । देशाद्देशान्तरं गत्वा प्रस्थाप्य वा ऽश्वविक्रेतारो **हेडाबुकाः** । गुर्जरदेशे प्रसिद्धोऽयम् तत्र शब्दः । द्वितीयोदाहरणं **ताम्बूलिकेति** । तद्विक्रेतेत्यर्थः । **कुविन्द**स्तन्तुवायः । आदिना तत्रादयः । सङ्घाता इत्यस्यानुषङ्गः । सम्बन्धी जामात्रादिः ।

२। अथ वाक्यार्थमाह । **एतेषामिति** । चतुर्णां मध्ये इति शेषः । पूर्वत्वं न कारणत्वादिकृतं किन्तु पाठकृतमित्याह । **यद्यत्पूर्वं पठितमिति** । कुत्रेत्याह । **नृणामिति** । प्रकृतयोग्यत्वादाह । **व्यवेति** । योग्यतया व्यवहारशब्दो दर्शनपरः । कर्मक्तिप्रत्ययान्तो विधिशब्द इत्याह । **व्यवहारेति** ।

३ । अवतरणोक्तं स्पष्टयितुं तात्पर्यार्थमाह । **एतदिति** । कुदृष्टेत्यनेन वास्तवासन्तोषबीजनिरासः जातव्यवहारस्य यथार्थत्वं च सूचितम् । व्युत्क्रमेण व्यतिरेकमाह । **कुलेति** ।

४ । विशेषं स्वल्पमाह । **नारदेति । पुनः** तु । यद्यप्यत्र

गणा इति पठितं मूले च पूगा इति अस्ति च तयोर्भेदः, तत्र पूगस्वरूपमुक्तं सर्वेषां हीनवर्णानां सङ्घातो गणः अत एव पूग-श्रेणिगणादीनामिति प्राक् उक्तं, तथापि तत्स्थाने मुनिद्वय-प्रामाण्यादुभयोर्विकल्पेन ग्रहणम्, अत एव चतुर्णामिति व्याख्यातृदुक्तिसङ्गतिः । यद्वा गणाश्चेति चेन तदग्रे पूगानां समुच्चयः । मूले ऽथशब्दस्य चार्थस्य पूगा इत्यत्रान्वयेन तदग्रे तेन तेषां समुच्चय इति एकवाक्यतैव, नारदेन पुनरित्यादि वदता व्याख्यातृता प्रागुक्तचतुष्टयं नाभिमतमिति सूचितमेवेति बोध्यम् । नृप इति पाठः । **प्रतिष्ठा इति** । व्यवहारदर्शनानां स्थानानीत्यर्थः ।

५ । तथा सति विशेषमाह । **तत्र चेति** । तेषां मध्ये इत्यर्थः । सोत्तरेति । सभायां साधुः सभ्यः उत्तरश्चासौ सभ्यश्च तत्सहितेनेत्यर्थः । पूर्वसभ्यतो भिन्नोत्कृष्टसभ्ययुक्तेनेति यावत् । **सपणे इति** । उभयकारितपणसहिते इत्यर्थः । अयमेव पूगाद्यर्थः पूर्वत्रापि ज्ञेयः ॥ ३० ॥

१ । उपसंहरन्नव्यवहितसङ्गतिमाह । **दुर्बलैरिति** । **कश्चित्** न सर्वः । बलं चोपाधिश्च ताभ्यां विनिर्वृत्तानिति व्युत्पत्तेराह । **बलेनेति** । **उपधीति** पाठान्तरम् । शत्रुशब्दान्तद्वन्द्वे कृतशब्देन शेषषष्ठ्या समासे आद्यन्तयोस्तत्र कर्तृत्वेनान्वये मध्यमानामधि-करणत्वेन फलतीत्याह । **तथा स्त्रीभिरिति** । अपौनरुक्त्यायाह । **अस्त्रीभिरपीति** । मध्ये इत्यर्थकान्तरशब्देन षष्ठीसमासे राज-दन्तादित्वात्परनिपात इत्याह । **गृहाभ्यन्तरे इति** । तथाऽर्थ-

माह। **चेति।** कृतांश्चेत्यर्थः। मध्यमणिन्यायेनान्वयादाह। **निवर्तेति ॥ ३१ ॥**

१। **अपि चेति।** अन्योऽपि कश्चित्तादृशो व्यवहारो निवर्त्तत इत्याहेत्यर्थः। वाक्यार्थबोधायादौ पदार्थानाह। **मत्त इत्यादि।** आर्तादिभीतान्तद्वन्द्वं कृत्वा पुनस्तेन मत्तोन्मत्ताभ्यां कृत्वा बहुव्रीहितत्पुरुषौ कार्यौ। करणेऽनीयर्। **पञ्चविधेनेत्यस्य** व्याख्या **वातेति। सम्भवेनेति।** ग्रहान्तपञ्चकजन्येनेत्यर्थः। कारणभेदेन कार्यभेदात्तस्य पञ्चविधत्वम्। **जनितमिति।** एतदन्यतरजनितमित्यर्थः। **व्यवेति।** न तु स्तनन्धयादिरेवेति भावः। राष्ट्रादौत्यादिपदग्राह्यं वचने एव स्फुटम्। **पुरेति।** पुरविरुद्धो राष्ट्रविरुद्धश्चेत्यर्थः। यः एवं स वादस्तैरनादेय उदाहृतः कथितो भवेदित्युत्तरार्धार्थः। एवं च तस्यार्थिकी निवृत्तिर्बोध्या।

२। वाक्यार्थमाह। **एतैरिति।** असम्बद्धकृत इत्यंशमनियुक्तपदाध्याहारेण व्याचष्टे। **अनियुक्तासम्बद्धेति।** अनियुक्तत्वेनाप्रेषितत्वेन प्रकृतव्यवहारासम्बद्धो यस्तत्कृत इत्यर्थः। चार्थमाह। **अपीति।** इतिरर्थसमाप्तौ।

३। ननु मत्तादिकृतव्यवहारो न सिध्यतीत्यत्र मत्तादिग्रहणमुपलक्षणं न वा। आद्ये ऽन्यकृतव्यवहारासिद्धेरपि संग्रह इति न स्मृत्यन्तरविरोध इति फलं यद्यपि, तथाप्येवकारासङ्गतिः। द्वितीये एवकारबलेनास्य नियामकत्वलाभेनैवकारसङ्गतिरूपफलसत्त्वेऽपि वचनान्तरविरोध इति संशये श्रुतेवकारबलेनाद्यस्य दुर्बलत्वेन द्वितीयमेव वाच्यम्। यद्यप्याद्येऽप्यादिश्रुतिरस्ति तथापि सर्वथा

ऽनन्यगतिकसंग्रहेणैव तत्साफल्ये सगतिकसङ्ग्रहो नेति तात्पर्यार्थः । तथा सति वचनान्तरविरोधस्तेनान्यकृतव्यवहारस्यासिद्धिप्रतिपादनेन नियमस्य दुर्बलत्वादित्याशयेन शङ्कते ।

४ । **यत्त्विति** । विरोधे इति पूर्वान्वयि । मिथ इत्युत्तरान्वयि । गुरोः शिष्ये विरोधे त्वित्यादौ सति तेषां गुरुशिष्यादीनां मिथो व्यवहारो न सिध्यतीत्यर्थः । अपिनैतज्जातीयस्मृत्यन्तरसमुच्चयः । त्वर्थे वा सः । आत्यन्तिकत्वं प्रतिषेधविशेषणम् । **कथंचित्** केनचित्प्रकारविशेषेण । तथा च तत्र चार्थस्तुः सिध्यतीत्यग्रे योज्यः । तेन सिद्धिसमुच्चयः । तयोर्व्यवस्था तु वक्ष्यमाणप्रकारेण । यद्वा तुर्मिथ इत्यग्रे योज्यः **मिथस्तु** मिथ एव न सिध्यति किं तु व्यवहारदर्शिभिः सिध्यतीत्यर्थः । यद्वा एतद्वैलक्षण्यसूचकस्तुर्यथाश्रुत एव । तथा च मूलवाक्यस्यैवकारस्य न सिध्यतीत्यग्रे योजनं कृत्वा सत्तादिकृतो व्यवहारः सर्वात्मना न सिध्यत्येवेत्यर्थः । अयं तूक्तरीत्या कृतः सिध्यत्यन्यथा नेति । यद्वा यथाश्रुत एव सः । तदन्तं चावृत्त्या भिन्नं वाक्यम् । यद्यपि वक्ष्यमाणरीत्या न सिध्यति तथापि प्रबलविरोधपूर्वकदुराग्रहे तु सिध्यत्येवेत्यर्थः इति न कोऽपि दोष इति भावः ।

५ । नन्वयोग्यत्वादेतेषां व्यवहार एव नोचितो ऽसम्भवस्तु तस्मातत्तमुपपादयति । **तथाहीति** । तत्र तावत् गुरुशिष्ययोर्व्यवहारस्थलमाह । **शिष्येति** । स्मृतिव्यपेतमार्गप्रदर्शनाय हेतुद्वयमिदम् । शिष्यस्य **शिष्टिः** शिक्षा **अवधेन** अताडनेन । **अशक्तौ** तथा कर्तुं शक्यते न चेत्तदा सूक्ष्मेण रज्जुखण्डेन

वेणुखण्डेन च तच्छिद्या कार्या। **अन्येन** उक्तभिन्नेन स्थूलेन वेणुखण्डेन च घ्नन् ताडयन् गुरु राज्ञा ग्राह्यः शिक्षणीय इत्यर्थः। यदीत्यनेनान्यथा व्यवहारपदत्वाभावः सूचितः। एवमग्रेऽपि।

६। पितापुत्रयोस्तदाह। **तथेति**।

भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा।
तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चैवहि॥

इति वक्ष्यमाणमूलवचनादित्यर्थः। साम्ये हेतुरयम्। समाने सतीति शेषः। **धर्मेति**। धर्मनिर्णयस्थानमित्यर्थः।

७। दम्पत्योस्तदाह। **तथेति**। **सम्प्रतीति**। सर्वस्वहरणं कृत्वा दुर्गादौ परबलैर्निरोधकरणं सम्प्रतिरोधकम्। **नाकाम इति**। प्रागुक्तस्वत्वान्यतमे गृहीतं स्त्रीधनं पुनस्तस्यै दातुमनिच्छुश्चेन्न दद्यादित्यर्थः। व्यतिरेके हेतुरयम्। विद्यमानेत्यादिविशेषणद्वयेन तदभावे तदभावः सूचितः। अपिर्मिथः समुच्चये।

८। दासभेदा वक्ष्यन्ते भक्तदासगर्भदासादयस्तत्राद्ये तयोस्तदाह। **तथेति**। भक्तमन्नं "भक्तमन्धोन्नमिति" **अमरः**। द्वितीये तयोस्तदाह। **गर्भेति**। अयं द्विविध इत्यन्यच्च स्पष्टम्। स्वामिना सहेत्यग्रेतनेनान्वयः। **यश्चैषामिति**। एषां गर्भदासादीनां मध्ये यः कश्चिदित्यर्थः। **विमुच्येत** मोचनीयः। **लभेत** प्रापयेत्। तत्तस्माद्दासत्वात्। नन्वेवं तस्य का गतिरत आह। **तस्मादिति**। प्रथममित्युक्तिस्वारस्यादाह। **अत्यन्तेति**। अश्रेयस्करत्वे क्रोधादिनेष्टापत्त्यङ्गीकारे त्वित्यर्थः। एवमन्यविरोधं परिहरति। **यदप्येकस्येति**। वाद इत्यस्य त्रिभिरन्वयः प्रागुक्तैकवाक्यतया